

ИДЕЛ

ISSN 0235—974X

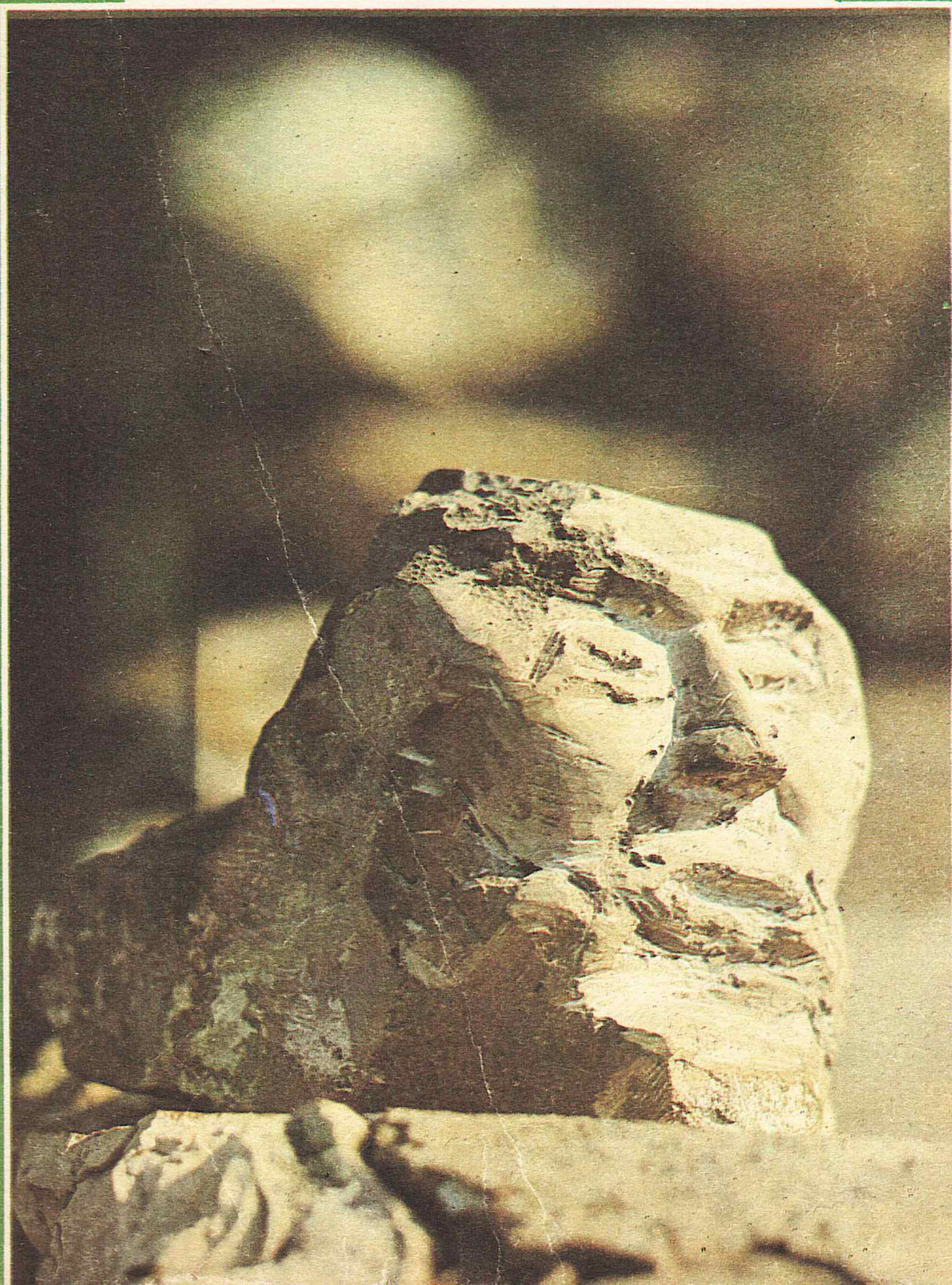
Мед

8/93

Татар һәм урыс телләрендә чыга

Болгар-
Йортның
нигез
туфрагында
кыпчак теле,
кыпчак рухы
вә
кыпчак иле...

Алтын
Урда —
татар
тарихының
алтын
дәвере ул.
Алтын
Урда —
татар
халкының
алтын
ватаны ул.

Шәһре Болгарда
казып алынган
археологик
табылдык—
Кыпчак башы.
XIV йөз.

Көшене меккенгә әверелдерү өчен аның горурлыгы вә күңел күрке булган казанышларын түбәнсетү, пычрату, аны шулардан хурланыр дәрәжәгә җиткерү кирәк икәннен белеп эш иткән

Рәсәй империясенең кара көчләре. Татар халкының иң олы мактанычы булган шанлы тарихыннан аерырга теләп, алар ниләр генә эшләмәделәр! Татар тарихының алтын дәвәре — Алтын Урда чоры аеруча хөкәрәт ителгән иде.

Шуңа күрә дә быел халкыбызның иң зур дәүләтләренең берсе Алтын Урда оешуга 750 ел тулуны олылап билгеләп үтү татарның империячел көчләр теләгәнчә үк меккен булмавын күрсәтеп, аның алай ук төшеп калганнардан түгел икәнненә ышаныч уятты.

Р. Заһидуллин. Күченү.

ТАТАР ЯШЬЛӘРЕ ЖУРНАЛЫ

1989 елның июленнән
татар һәм урыс
телләрендә чыга

Сөй гомерне, сөй халыкны,
сөй халыкның дөньясын!

ISSN № 0235—974X

Идел

8/93

ӘДӘБИЯТ

Арысланнар араны
гасыр романы 2
Әзһәр ГАБИДИ
шигырьләр 13
тарихи хикәяләр
конкурсы
Туфан МИҢНУЛЛИН
Әби патша һәм
татар кызлары 14
Зәки ЗӘЙНУЛЛИН
Каршы таулар
повесть 19
Индус СИРМАТОВ
Вера-Әнисә
хикәя 33

МӘДӘНИЯТ

Евфимий МАЛОВ
«Бездән — имана,
сездән — иман» 58
Роза КОЖЕВНИКОВА
Шүрәлене ничек коткарыр-
га,
яки «Татарфильм»
проблемалары 77

Баш мөхәррир ФӘИЗ ЗӨЛКАРНӘЙ

Урынбасарлар
РӘФИКЪ ЮНЫС
РОЗА КОЖЕВНИКОВА
РАВИЗ ЛАТЫЙПОВ

Жаваллы сөркетип
НӨГЫЙМ ШАҢИ

Мөхәррирләр
ЛӘИС ХАҖРАСОВ
НӨБИРӘ ГЫЙМАТДИНОВА
АЛЬБЕРТ ТӨХӘВЕТДИН
РӨСТӘМ СУЛТИ

Рәссамнар
ЗИФА МӨХӘММӘТҖАНОВА
ФӘРИДӘ НӨГЫЙМУЛЛИНА

Җәмәли хезмәткәрләр
ГӨЛСИНӘ ШӘРИФУЛЛИНА
МИЛӘУШӘ ГӘБДЕЛҖАНИЕВА
АЛЬБЕРТ СӨЛӘЙМАНОВ
ГӘУҖӘРИЯ КӨРИМУЛЛИНА

Журналны җәмәлгә куйдылар:
Татарстан Республикасының
Мәғълүмат һәм матбугат ми-
нистрлыгы, Татарстан Язучы-
лар берлеге һәм редакциянең
журналистлар коллективы.

Журнал Татарстан Респуб-
ликасының Мәғълүмат һәм
матбугат министрлыгында
теркәлгән. Теркөү саны 222.

Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм күрә кайтарылмый.

© «Идель», 1993.

ЗАМАН

И. КАРАДАВАН
Чыңгыз хан —
боек жиһангир 38

Ростәм СОЛТАН
«Бозкуртлар
гаскәре күчтә һөҗүмгә...»

Миргазиян ЮНЫС
Татар генералы
татарча сөйлөшә 65

Равил БОХАРАЙ
Затлылык 74

ЯШЬЛӘР

Нөктәләр 18

Шифа 51

Милләтчеләребез
Төлгәтә ӘХМӘДИШИН 37

Редакциянең адресы: 420012, Казан, Комлев урамы, 14, «Идел».

Белешмәләр телефоны: 36-95-44

Производства бирелде 11.07.93 ел. Басарга кул куелды 14.09.93 ел. Заказ Я-421.
Тираж татар телендә 15238 данә, рус телендә 3969 данә. Көгазь форматы 84 × 108 1/16.
Күләме 8,5 шартлы басма табак, 10,08 нөшер-хис. табак.

Татарстан гәзит-журнал нәшрияты типографиясе.
Казан, Декабристлар урамы, 2.

АРЫСЛАННАР АРАНЫ

ГАСЫР РОМАНЫ

Дәвам. Башы 7 санда.

Ркаил ЗӘЙДУЛЛА

Төнге сәфәр

1

Кинәт ишек тарафында кыңгырау чылтырады. Өзек-өзек өч тапкыр чылтыраттылар. «Үзебез-некеләр»,—дип уйлады Лимон һәм иренеп кенә кәнәфиден торды. «Тон димиләр, көн димиләр»,—дип сукранып уйлады ул, комсыз күзлә-

рен экраннан аерырга теләмичә. Анда алагаем гө-үдәле негр сары чәчле бер өстерөлчеккә саллы мөхәббәтән танытып маташа иде.

Лимон берәм-берәм ишек йозакларын ача башлады. Кыңгырау, түземсезләнеп, тагын өзек-өзек тавыш бирде. Ул, ниһаять, ишекне ачып тышка чыкты. Бөйдән ычкындырылган бурзай капка янында ук ырылдап йөри иде. Аяк астында көзгә яфрактарның нидер өйтергә теләп пышылдашканы ишетелде. Көзгә җил, илектән сирпелгәндәй, вак, төшлек яңгырны биткә китереп сылый иде. Лимон ирексөздән калтыранып куйды. Капка алдына туктаган машинаның фараларыннан төшкөн ут көлтәсе

урманның караңгылыгын, шомлылыгын тагын да көчәйтә иде.

Капканың теге ягында кемдер өшәке итеп сүгенде. «Хәзер, хәзер»,—дип мыгырданды Лимон һәм кесәсеннән алган ачкычны дәү йозакның эчөгөнә батырды. Капка төбөндә Лимонның күптөнге танышы басып тора иде.

— Мәрткә киткән идең мөллә, фөлән-төгән,—дип сүгенде ул.—Ярты сөгәт катып торабыздыр инде, ачуым килмәгәе...

— Алдан кисәтеп куялар аны,—диде Лимон,—шеф миңа берни дә өйтмәгән иде.

— Йө, ярар, буласы булган.—Чакырылмаган кунак машинага таба борылды:—Хирург! Алып чык асыл кошны.

Якасы күтөрелгән күн курткалы берәү машинадан куллары бөйләнгән, күзе кара тасма белән капланган ниндидер хатын-кызны тартып чыгарды.

Лимон сызгырып куйды:

— Кайдан электердегез бу малны? Ах, кабахәтләр, фашистлар, коммунистлар! Шундый ханымның кулларын бөйләргә ярыймы соң инде? Лис,—дип Лимон тагын танышына таба борылды.—Кулын чиш инде бәгырькөйнең.

— Ашыкма,—диде Лис төксә генә.—Зверь ул синең бәгырькөең. Мәне чыраема кара, тырный,

тешли...—Ул, йөрөксенеп, үзләрә алып килгән хатын-кызга таба алгысынып куйды:—У-у, мин сине, сука...

Лимон рәхәтләнеп көлеп жибәрдә. Чыннан да Лисның йөзә кызгылт тырнак эзләре белән чуарланып беткән иде.

— Әйдәгез, керәбез,—диде ул, көлеп туйгач.—Өйгә керергә дип килгәнсездер ич инде?

— Хирург, син монда кал!—Күтәрелгән яка берни дә эндәшмичә машинага таба китте.

— Чынлап та хирург түгелдер бит?—диде Лимон, аның төмсә аркасына күз ташлап.

— Профессионал!—диде Лис.—Пычак белән бик шәп эш итә. Караңгы тыкрыкта күзгә-күз очрашырга киңеш итмәс идем.

— Пычакка каршы да кораллар күп,—дип Лимон бүлтәеп торган кесәсенә сугып алды.—Бу нинди мал соң? Минем көефне ачарга йорисең мөллә?

— Атла, атла!—Лис кулы бәйлә хатынны өйгә таба ашыктырды.—Орына күрмә, моның очен башың белән җавап биресең. Бик кыйбатлы нөмәрсәкәй. Шефның үз боерыгы.

Лимонның көефе тоште.

— Һы... Мин тагын туйганчы күңел ачабыз дип торам. Көжә янына көбестә алып киләләрме?—дип сукранды ул.

— Ну, шеф синең козел икәнәңне белмәгәндер,—диде Лис һәм үз шаяртуы үзенә ошап, рәхәтләнеп көлеп жибәрдә.

— Легче на поворотах!—Лимон мондый юморны бик аңлап бетерми иде. Лис тынды, тавышын гүя кинәт кенә пычак белән кисеп төшерделәр.

Ишек төбөндә Лимонның күзә Лисның милиция киemen капшап алды.

— Мент кына буласың калган,—диде ул.—Кара, ничек килешеп тора үзең. Тик нигә майор погоннарын гына тактың?

Син бит гомерең буге югарырак чинга омтыла идең. Генерал булырга теләмәгән солдат—начар солдат, диләрме әле?

— Үзең бит былтыр майорны гына чәнчелдердең,—диде Лис рәнҗүлә тавыш белән.—Генералны бетерергә кирәк иде. Мин дә бүген генерал погоннары белән килгән булыр идем.

Хатынны көнәфигә утырткач, алар янәдән ишек төбөнә килделәр.

— Мин хәзер китәм,—диде Лис.—Бу хатын безгә вакытка монда калыр. Башыңны саклагандай сакла. Аны кире кайтарып очен ире безгә ун миллион мөһәр бирергә тиеш. Ә кети-метине—ни-ни!

— Аңлашылды. Мин—лединның тән сакчысы...

— Тәне дә, җаны да синең өстә,—диде Лис, һәм, көзгедәй ялтыраган итекләрен шыгырдатып, ишеkkә атлады.

Лимон аны капкага кадәр озата чыкты.

Кире кергәндә хатын нәкъ шул хәлдә көнәфидә утыра иде.

«Аһ, шайтан алгыры, хәлчә нәрсә бу!»—дип сокланып уйлады Лимон. Хатын акрын гына чыраен аңа таба борды. Керфекләреннән күз яшьләре белән агып төшкән сөрмә аның битен каралтып бетергән иде.

— Әйдә, кулыңны чишәм,—диде Лимон, аңа якынаеп. Ул аны кычкырып, сүгенер, тибөргә маташыр дип көткән иде, тик хатын үз язмышына буйсынган иде бугай инде, бәйлә кулларын дөшми генә Лимонга сузды.

Хатынның ап-ак беләзекләрендә кызарып бау эзләре калган иде. Лимон сак кына шул эзләргә угалап алды.

— Нәкъ мент кебек бәйләгән,—дип мыгырданды ул.

2

Ә ишек төбөндә, эренлә күзләрен мөлдәртеп, күршесе Сан Саныч басып тора иде. Аның сыдырылган чыраена, дерелдеп торган кулларына карап, Луиза шаркылдап көлеп жибәрдә.

— Үл-ләм,...—диде Сан-Саныч тотлыгып.—Луиза җаным, зинһар баш төзәттер. Аяк асларыңда туфрак, туф-ф-рак...

Луиза кинәт көлүдән туктады, иреннәре аксылланып кысылды, күзләре зәһәрләнеп сузайды.

— Кит моннан, керәшен төре,—дип ысылдады ул.—Син миндә өндри казнасы бар дисеңме әллә? Көн аралаш ишек дөбөрдәтәсең, ә? Милиция чакырмам бит, адәм төгәнәсе!

— Зинһар, зинһар, үтермә...—Сан Санычның күзләре пыялаланып китте, ул сәер итеп калтырана иде.—Хет, хет... одеколон юкмы?

Луиза кинәт аны кызганып куйды. Кайчан гына бу кеше ниңдидер институтта кече фәнни хезмәткәр булып, бозау кадәр портфель күтәреп йөри иде бит. Менә донья нишләтә кешене. Командировкадан бер көн алдарак кайтуы харап итте Сан Санычны. Хатыны каравапта сөяркәсә белән анадан тума ятканда өсләренә кайтып кергән бит, бахыр. Башта аптырап калган, аннары акырып өсләренә килгән, килеп җиткәч каравап читенә утырган да: «Исән-мәсез!»—дип, җан калтырап яткан көндөшенә пеләш башын иеп, кулын биргән.—«Хәлләр ничек?»—дип хәлен, көефен дә белешкән әле...

Менә интеллигент нинди була ул! Тик хатыны гына аңламады шул жентельменлыкны. «Соң, яңагына кундырсын иде, ичмасам,—дип Луизага сөйләп торды.—А то—исән-мәсез! Ничек яшим шундый мөхлук белән?»

Һәм алар бер фатирда аерым-аерым яши башладылар. Хатыны янына әле бу, әле теге ир-ат килеп йөри, ә Сан Саныч көн саен баш төзәтә. Югыйсә, гомерендә бер тапкыр гына башын югалтканчы эчкән иде—шул хатынының сөяркәсә белән исәнләшеп танышкан көнне...

Луиза, юыну бүлмәсенә кереп, Баязит кырынганнан соң сөртәргә ярата торган «Шипр» хушбуен алып чыкты.

— Мә, сөрхәнтәй,—диде ул, күршесенә авызыннан бөркелгән өчкөлтем-төчкөлтем истән йөзән чытып.—Дөмөгөсең бит болай эчеп...

— Рәхмәт, Луй-иза ханым,—диде Сан Саныч һәм «Шипр» шешәсен калтырган ике кулы белән элөктереп тө алды.

— Кешеләктән чыктың бит, күрше. Хатының да бер сүз әйтмиме?

— Рәхмәт, Луй-иза ханым, рәхмәт,—дип төкрадады Сан Саныч һәм, шнурсыз ботинкаларын өстөрөп, чыштыр-чыштыр үз ишегенә таба ашыкты.

— И, старый козел!—Луиза шартлатып ишекне ябып куйды. Залга көрсә, Баязит инде киенгән, галстугын төзәтәп утыра иде.

— Китәсең дә мени инде?—Хатын, назланарга теләгәндәй, ирнең иңенә башын салды.

— Ситуацияне үзең аңлайсың,—дип Баязит хатынны читкө этте. Аның тавышы гасаби иде.

Баязитның болай читкө этөрүе Луизаның жөн ачуын чыгарды.

— Син нөрсө?—дип чырылдады ул.—Айга бер килөсөң дә ятасың, коньяк чөмерөсөң, видик карыйсың... Мине сыер дип белдеңме өллө? Миңа кон дә кирек!

— Лулу! Шундый чакта... Хатынны урлап киткөнөр, ө син монда өллө нөрсө...

— Китсөлөр кайтарып та куярлар! Эзлөрө калмас...

— Вот сука! Шлюха!—Луизаның башы зыңк итеп куйды, ул ишекнең шапылдап ябылганын да ишетмөдө. Аңга килгөндө, ул бүлмө почмагында жөелеп ята иде. Башы зыңлап авырта, күз алдында кызгылт түгөрөклөр йөзө. Ни булды соң өлө? Нәм хатын, авыртуын, аңгыраюун да онытып, акылдан шашкан кешедөй хихылдап көлөп жибөрдө.

3

Урамда вак кына яңгыр сибөли иде. Көзгө караңгы төнне тишкөлөп биек йортларның исәпсез-хисапсыз саргылт төрөзөлөрөннөн сүрөн яктылык саркыла. Юеш асфальттагы юеш, ертык яфракларны изеп, Баязит йорт почмагы янына куелган машинасына таба ашыкты.

«Нишлөргө хөзөр?»—дип рульгө капланып уйга калды ул. Милициягө хөбөр итөргөмө? Ахмаклык булып. Зөлхөбирә баш-аягы белән юкка чыгар. Ул кесөсөндө изелеп беткөн каптан сигарет алып авызына кыстырды, шактый гына аңа ут элдөрө алмыйча газапланды.

Урлаганнар икөн, димөк, ниндидер шарт куялар. Инде өйгө шылтыратканнардыр да. Өйгө, өйгө: малайлар янына ашыгырга кирек. Ак «Волга», кара төнне ярып, олы урамга ашыкты.

Аның миендө тик бер генә исәм сулкылдый иде. Зөлхөбирә! Зөлхөбирә! Нишлөттөлөр сине, жаным?

Ул аның белән университетның тулай торагында танышкан иде. Коннөр язга авышкач, тулай торак каршында чыр-чу башлана, гармуннар сыздыра, түгөрөклөнөп баскан студентлар уртасында биючелөр бөтерелө. Казан студентларының күбесе шушы университет кызлары янына тартыла иде. Өлө дә күз алдында—Баязит кыяр-кыймас кына читтөрөк бер ялгызы басып торган кыз янына килде. Телә аңкауга ябышкан иде, сүзне нидөн башларга да белмөдө ул. «Сәлам!»,—дияргөмө? «Исәнмесез, исемегез ничек?», «Нишлөп торасыз?»—Тьфу, нөгаләт, басып тора, өлбөттө. «Сине кайдадыр күргөн бар»,—дисөң инде, бигрөк гади, бигрөк күп тапкырлар кабатланган. Ө Баязитның моxyтлыгын яшерөсө килө иде. Иң ахшысы—биергө чакыру да, тик бии белми. Лөкин болай берни эндөшми сузаеп торып булмый ич инде, шайтан алгыры. Нидер өйтергө кирек бит... Кыз да өнө сөөрсенөп карап куя...

— Нигө болай читтө генә басып торасыз,—диде, ниһаят, Баязит.—Өллө сезгө күңелсөзмө?

— Күңеллесен күңелле, тик бии белмим,—диде кыз нәм челтерөп көлөп жибөрдө.

— Миндө дә шул ук кайгы,—дип колдө Баязит та. Аңа бик тө жиңел, рөхөт булып киттө. Кызның колгөндө уймакланып киткөн йөзө ничектер бик кадерле, үз иде, тартып, ымсындырып тора иде.

Алар, үзлөрө дә сизмөстөн, иркенлөп сөйлөшө дә башладылар. «Ө мин, ө сез, без, син, сез, без, мин...»

...Баязитның рульне кыскан бармаклары агарып чыкты.

— Ө син үзең кайдан инде?—дип сорады ул, биючелөрдөн шактый ерагайгач.

— Лениногорскидан,—диде кыз моңсу гына.

— Ни-и, без якташлар икөн!—дип сөендө егет.—Лениногорски безгө терөлөп кенө тора.

— Ө син кайдан соң?—дип гажөплөндө кыз. Ул аңа ышанмый иде, ахрысы.

— Керкөледөн лө мин!—дип шөрран ярды Баязит.—Лениногорскидан безгө унбиш чакрым гына!

— Странно...—Кыз берәз уйланып барды. Аннары көлөп жибөрдө.—Ялганлама, бездө бернинди дә Корөкле юк.

— Корөкле түгел, Керкөле,—дип үпкөлөдө егет.—Нишлөп булмасын? Лениногорски тирәсөндөгө авылларны да белмөскө...—Егетнең күңеленө дә шик йөгөрдө. Үзе аннан түгелдөр өлө бу кызы, юри генә аның башын өйлөндөрөдөр.

— Ө син тилә Хөлимөне белөсөңмө?—Баязит үз тапкырлыгына үзе сөенөп куйды. Лениногорскида тилә Хөлимөне белмөгөн кеше юк инде! Кон бую кибет тирәсөндө бутала ул.

— Нинди тилә Хөлима тагын?—Кыз инде егеткө шөбһөлөнөп карады.—Бернинди дә тилә Хөлимөне белмим мин. Миңа бүлмөгө керергө кирек.—Ул тулай торакка таба борылды.

— Син үзең алдакчы,—диде Баязит, чын-чыннан ачуы килеп,—Лениногорски районында тилә Хөлимөне белмөүчө юк.

— Район?—дип тагын гажөплөндө кыз.—Лениногорски—шөһөр ул. Казагыстандагы шөһөр.—Нәм алар бер-берсөнө карап шаркылдап көлөп жибөрдөлөр.

Ярты елдан соң Баязит Зөлхөбирөгө өйлөндө. Алтын көзнең бер матур конендө алар икәүлөп Баязитның авылына кайтып киттелөр. Аңда инде кияү белән көлөшнөң кайтасын белөлөр иде, өзерлөнөп торганнар—өйгө кергөндө Зөлхөбирөнөң аяк астына мендөр китереп салдылар, Баязитның өнисө ишек тобендө каушап басып торган килененөң иреннөрөнө кашык белән бал-май тидердө.

Жыйнак кына өстөл өзерлөнгөн иде. Орден-медальлөрөн таккан өтисө түргө барып утырды. Өнисө генә урынында тынычланып утыра алмады, ул өлө чыгып нидер алып керө, өлө калкынып яшлөрнө кыстый башлый, «житешегез, житешегез, менө монысыннан, менө монысыннан»,—дип өлө бер ризыкны, өлө икенчесен алар алдына этөрө, сөенечен яшерө алмый иде.

Өтисө вөкарь белән чынаяк төлинкөсеннөн чөй уртлый, үзе каш астыннан гына Зөлхөбирөгө карап ала иде.

— Үзең кайсы яклардан инде, кызым? Кайда тудың?

— Колымада... Безнең гаилөнө шунда сөргөн булганнар.—Зөлхөбирө тынып калды. Кем дияргө—агамы, абыймы, өтиме?—Хөзөр Казагыстанда, Лениногорски шөһөрөндө торабыз.

— Колымада?—дип кайтарып сорады Хөббетдин карт.—Булды, булды андый хөллөр. Культ личности галәмөтлөрө... Партиягө кереп оялаган кайбер контрлар таякны ныграк бөгөп ташладылар.—Карт шапырдатып чөй уртлап куйды.—Сөрөлгөнчө дим, кайда яшөгөннөр соң?

— Татарстанда...—Зөлхәбирә картны тагын ни дип олыларга белмичә аптырады.—Калинин районында яшәгәннәр, әтием укытучы булган.

— Калининда?—Картның йөзә сәер генә агарып китте.—Исеме, фамилиясе ничек соң әтиңнен?

— Габдулла...—диде Зөлхәбирә.—Габдулла Уразаев.

— Ураза-аев...—Хоббетдиннең кулы калтыранып куйды, төлинкәсен чак кына төшөрәп җибәрмәде.—Ураза-аев...—Бер дә ишеткән фамилия түгел...

Чөй эчеп бөтергәч, карт улын ишегалдына чакырды:

— Хатын-кыз үзара сойләшергә ярата ул, өйдә, улым, һава сулап керик.

Хоббетдин карт уйчан кыяфәт белән «Беломор» тәмәкәсен авызына капты, мундштугын чөйнәде, шырпыны кабызганда куллары дерелдәвен күрәп була иде.

— Сиңа бу кызга өйләнергә ярамый, улым,—диде ул шактый гына озак тын торгач.—Ярамый...

— Нигә?—Баязитның, сулыш юлына кемдер көтмәгәндә китереп суккандай, сыны катып калды.—Нигә, әти?!

— Аның өтисе халык дошманы иде. Мин аны үзем кулга алдым.

— Нинди халык дошманы? Укытучы булган ул, гап-гади авыл укытучысы! Ул вакытта күпме кешене нахакка төрмәгә утыртканнар, Себергә сөргәннәр. Партия бит шөхәс култын гаепләп чыкты.

— Утсыз төтен чыкмый...—диде Хоббетдин карт.—Синең әле борыныңнан маңка кипмәгән. Аннары ул Уразаев мине кичерер дисеңме...—Ул кыйналган, канга баткан Уразаевны күз алдына китереп елмаеп куйды. Акыллы баш! Тагын аның юлына аркылы төшә, сволочь.—Үзен Колымага сөргән кеше белән туганлашырга башына тай типмәгәндер ич аның?

Улы ни әйтергә дә белми аңгыраеп калды.

— Эш узмагандыр ич өле, улым?—Карт кеткелдәп колде.—Әллә капкасын ачып ташларга да өлгердәңме?

Баязит берни дә эндәшмәде, лапаска кереп югалды.

Икенче көнне алар таңнан торып юлга чыктылар. Зөлхәбирә аптырады, әнисе гажиз булды, ләкин аларга Баязит берни дә аңлатмады, аның иреннәре кысылган, битеннән кан качкан иде.

— Нәрсә булды, улым? Ник болай иртә...—дип әнисе йөгәрәп йөрдә, ул өле Баязитка, өле Зөлхәбирәгә барып тотына иде.

— Кит!—Баязит беренче тапкыр әнисенә җикәрде.

Алар кузгалып киткәндә, төрәздә Хоббетдин картның төмсә чырае күренеп алды.

— Ни булды? Ни булды?—Авылны чыкканда Зөлхәбирә инде өрнәп-өрнәп елый иде.

— Берни дә булмады,—дип кырт кистә Баязит.—Казанда язылышырбыз.

Аларның тулай торактагы туәна Казагыстаннан Зөлхәбирәнең әти-әнисе дә килеп җитте. Баязит-ныкылар күрәнмәдәләр, әнисе генә кем ашадыр икә каз түшкәсә җибөргән иде. Туй алдыннан кияү белән бабай урамга чыгып бик озак йөрәп көрделәр. Бүлмәгә кергәндә икесенә дә йөзә бозылган иде. Хәер, моны Зөлхәбирә генә сизде. Сизде

дә онытты, тик вакыт-вакыт кына, арада ниндидер коточкыч сер яшеренгән хатын-кыз күңелә белән тоеп, йөрәгә өшөп китә иде.

...Баязит тизлекне арттыра төште. Юл читендә тиз арада укмаштырып куелган алачыклар балкып тора, аларның төрәзләреннән төрлө тәмәкә каплары, чуар этикеткалы арагы шешәләре күренеп калды. Шулар арасында тук чырайлы ертлач малай-егетләрнең, ботларына ит кунмаган, яссы күкрәкле сигәк кызларның бетчәлә канәгать чырайлары төсмерләнә иде.

Ул тагын да рульне кыса төште. Төнге шыксыз шөһөрдә, миллионлаган кешеләре кырмыска кебек мыжлап торган шөһөрдә берүзе иде ул. Бер үзе! Сер сыярлык бер дустаны да юк ич аның. Менә хәзер хатыны да юк... Хатыны...

Әтисенәң бик нык авыруы турында телеграмма алгач, Зөлхәбирә тиз генә Казагыстанга җыенды.

— Мин бара алмыйм,—диде Баязит, күзен яшереп. Аның туйдан бирле бабасын күргәне юк иде.—Үзең беләсەң, сайлау кампаниясе...—Аннары ул хатынының мөлдәрәгән күз карашын күтәрә алмыйча өстәп куйды.—Яшисе бар бит өле, Зөлхәбирә.

— Әйе шул, яшисе, яшисе...—Хатын авыр гына атлап ишеккә юнәлдә.

Ул Казагыстаннан әтисен җирләп кайтты. Аэропортка каршыларга килгән Баязит аның иңеннән кочып алды, әмма элекке җылылыкны, тартылуын тоймады. Үзгәргән—суырылып калган иде хатыны, күз карашы да бүтәнчә иде. «Үзе белән Казагыстанга кайтмаганга үпкөлөгән»—дип уйлады Баязит. Ләкин берәздән соң бүтән шик-шөбһә миен биләде: өллә соң өтисе теге серне чишкәнме? Юктыр, юктыр... Ул бу уйны башыннан куарга теләде. Ике арада гына калырга тиешле сер иде бит. Кодаларның бер-берсе белән аралашырга теләмәвә сәер иде, әлбәттә. Зөлхәбирә моны аңлый алмыйча интәгә иде. «Оллар ерак, картларның үзләре яшәгән җирдән тиз генә кузгаласы килми, килчәктә бергә җыелып утырырбыз өле»,—дип Баязит һаман хатынын юата килде.

Өйгә кайтып яткач, Баязит, күнәгелгән хәрәкәт белән, Зөлхәбирәнең имиләренә сузылды. Тик хатыны аның кулын бөрәп кенә төшәрде: «Кит өле...» Бу салкынлыкка, читләшүгә башта артык гажәпләнмәгән иде Баязит, әтисен җирләп кайткан бит, ир кайгысымы аңарда... Тик көннәр узды, боз эремәде, Зөлхәбирә инде башка бүлмәдә үк йоклый башлады. Хәер, моңа да Баязит шаккатмады... Ике малай үсеп килә, башта чөч сирәкләнде, күкрәктә ялкын кимеде, дәрт-дәрман да элеккегә түгел иде инде. Шуңа ул хатынын артык борчымады, инде бик сусаганда Лулу янына килә торган булды.

Өйдә алар берән-сәрән сүз алышалар, ир белән хатынны бер-берсенә ике малай гына бәйләп тора иде.

Тик гомер иткән хатын бит! Нигә алып чыгып киткәннәр аны?... Бәлки аның гомеренә куркыныч яныйдыр. Бәлки...

Ә Лулу өйткәнчә булса? Ничек ди өле: «Аның да бит кайбер нәрсәгә сусый торган нәстәсә бар...» Әгәр ул берәр хахаль тапкан булса? Кемнәрдер аңардан мык астыннан гына көлөп йөри микәнни? Беләт...

Юк, ул андый түгел... Андый түгел... Тик мөгез үскән бөтен ир дә хатыны турында шулай уйлый лабаса! Без авыз суларын корытып кеше хатын-

нарын тикшерәбез, ө үзөбезнекен өйдө йомыкый гына моңаеп утыра дип уйлыйбыз.

Баязит, тешлөрөн кысып, тагын тизлекне артырды. Ләкин шул вакытта аның күз аллары караңгыланып китте: аркылы урамнан унбиш-егерме метрлар ераклыкта гына аның каршысына рефери-жаторлы КамАЗ чыгып маташа иде. Кара төнне ярып барган ак «Волга»ның тормозлары ыңгырашты, юеш асфальттан шуып барган төгөрмөчлөр сызгырды, машинасы КамАЗга килеп берелүгә Баязит төнгө караңгылыкка кереп югалды.

4

Аның бүген көефе юк, чәшкәдән коньяк кушкан кофены йоткалап ул «Конец кровавого дьявола» дигән китап актарып утыра иде. Кинөт телефонда моңлы гына музыка яңгырады. Ул иренеп кенә трубканы кулына алды.

— Хәерле кич, шеф. Сезде Ябалак борчый. Берничә минутка гына кабул итә алмассызмы?

— Бу вакытта борчымагыз, дип өйткөн идем бит!

— Бик мөһим хәбәрләр бар, шеф.

Ул бер мөлгә икеләнеп калды. Бер кешене дә күрсә, бер хәбәр дә ишетсә килми иде аның.

— Нинди хәбәр?

— Идиотка кагылышлы...

Ул жанланып куйды, алай да тавышын үзгөртмәде:

— Әйдә, кил алайса...

Биш минут та үтмәде, өй каршына машина килеп туктаганы ишетелде. Ул өстәл астындагы төймөгә басты, аны тәрбияләп торучы хатынга ишекне ачарга әмер иде бу...

Бераздан ишектә кара күзлек кигән, түгөрөк чырайлы, киң жилкәле бер егет күренде.

— Исәнме, Ябалак,—дип сәламләде ул аны, тик урыныннан кузгалмады.

Ябалак, тарсынып тормыйча гына, аның каршысына килеп утырды.

Хужаның яңаклары уйнап алды.

— Монда кара күзлегенә салып керсәң дә ярый. Мафия турындагы киноларда гына килешә ул...

Ябалак ашыкмый гына кара күзлеген салды, кызгылт күзлөрөн бармак бите белән ышкыды.

— Йә, ни булды.

— Сездә кушкач, Идиотның өй телефонын тыңлый башлаган идек. Әле генә аның хатынын, ирең авариягә элгеп больницага керде дип, өеннән алып чыгып киттеләр.

— Кемнәр?

— «Девятка» иде,—диде Ябалак, гаепле тавыш белән,—шәһәр читендә эзләрөн югалттык. Эш стильләренә караганда Чыпчыклар иде, ахрысы. Берсе милиция киemenнән иде.

— Чыпчык, чыпчык...—Ул гасабиланып урыныннан торды. Алар белән көндәшлек иткән бу банданың башлыгы Воробьев фамилияле булганга, барысын да чыпчыклар дип атыйлар иде.—Син үзең чыпчык!

Каршыда утырган егетнең йөзә агарып китте.

— Юк, мин Ябалак,—дип мыгырданды ул.

— Ә нигә аларга Идиотның хатыны кирәк булган?—дип, аны ишетмәгәндәй, ул үзалдына сөйләп алды.—Нигә?

— Монда бер генә фикер: алар Идиоттан акча кысмакчы булалар.

— Ый, хәсрәт гангстерлар... Ә Идиот кайда?

— Кайда булсын?—Ябалакның майлы чыраена хыялый төс керде, ул иреннән ялап куйды.—Лулуда ята, билгеле.

— Ну что ж, ну что ж...—Ул үз-үзенә сөйләнеп бүлмә буйлап арлы-бирле йөрөнә башлады.

Идиот, әлбәттә, атылган патрон... Буш гильза ул хәзер. Алдаша башлады өстөвенә...Ә оешмада моңы гафу итмиләр, жөзасы да бер, берөгәйле... Бәлки, эшеннән төшөрөп исән дә калдырырга булыр иде. Тик күп белә... Ә андыйлардан котыла торуюң хәерле.

— Идиотның инде безгә кирәге юк,—диде ул, Ябалакка карап.

— Миен чөчрәтәбез?—Ябалак рәхәтләнеп елмайды.—Бер пуля—вәссәлам.

— Нигә алай тупас кыланырга?—Ул чыраен сытты.—Аны авариягә элгән дип шылтыратканнар түгелме соң?

— Әйе,—диде Ябалак һәм шефының фикере кайсы якка борылганын чамаларга теләп маңгаен жыергалады.

— Тәк, тәк... Шул авариядә аның һәлак булуы да мөмкин ич!

Ябалак, шул гап-гади фикерне аңлавына сөенеп, урыныннан ук сикереп торды.

— Сездә гений, шеф!

— Бер атуда ике куян,—диде ул, үзен мактауга эчтән күңеле булып.—Беренчедән, Идиот салган килеш авариягә элгеп теге дөньяга олага. Соңракесе янына баргач, бер рюмка булса да коньяк эчә бит инде ул, шулаймы?

— Әбизәтелне,—диде Ябалак, хужасының шулкадәр зирәклегенә шаккатып.

— Икенчедән, Идиотның хатынын урлаган чыпчыклар сукуыр бер тиен дә ала алмыйлар!

— Гениально!—Сокланудан Ябалакның башына шаулап кан йөгөрдә.

— Уңыш теләм.—Ул иягә белән генә ишеккә таба ишарәләде.

5

— Сездә чәйме, кофемы?—диде Лимон кәнафидә елап утырган Зөлхәбиргә. Зөлхәбирә эндәшмәде. Лимон аның иңенә орынды:

— Сездә чәйме, кофемы?

Хатын ток суккандай дерелдәп алды.

— Кагылма миңа, бандит!—дип чырылдады ул.

— Сездә нигә шулай?—дип чын күңелдән үпкәләде Лимон.—Мин сезгә «сез» димен, кофе, чәй төкәдим итәм, ө сез сразы—бандит...

— Бандит булмый тагын кем булсы-ын...

— Минем сезгә бернинди зыяным тимәде өле,—диде Лимон.—Сезде монда мин алып килмәдем. Минем эшем—сезде обслуживать итү.—Лимон тагын елмайды. «Ә үзе чибәр, стерва,—дип уйлады ул,—кырыкларда бар, тик сакланган, яшә күренә. Балда-майда йөзгәндәр, вак балыкларны монда урлап килмәсләр».

— Шулай да чәйме, кофемы?

— Чәй,—диде шактый йомшара төшкән хатын.

— Лимон беләнме?— Ул шаркылдап көлөп жибәрде.

— Нинди колке бар монда?— диде хатын аңа яратмыйча карап.— Лимон белән китерегез.

— Ха-ха-ха— дип хахылдады Лимон.— Минем исемем Лимон!

— Бер дә остроумно түгөл...

— Чыны шулай, ялганласам, кояш йөзөн күрмим,— дип ант итә башлады Лимон.— Лимон мин, Лимон... Безнең якта гел шундый исемнәр кушалар. Минем белән Гранат, Рафинат исемле малайлар укыды. Ө сеңелемне Груша дип атаганнар.

— Точно!— диде хатын да.— Университетта минем белән дә Актаныш ягыннан Двигатель исемле егет укыган иде. Карбюратор дип үчөклөсөлөр, ай гарьләнә дә иде соң мексен...

— Бездә гел шундый исемнәр,— дип нигәдер горурланып куйды Лимон һәм кухняга чәй алырга кереп китте.

Ул подноски салып ике чәшкә чәй, печеньелар алып чыкты.

— Бәлки коньяк та йотып куярбыз, стресслардан ярдәм итә ул?

— Юк, рәхмәт...

— Ихтыярыгыз,— дип Лимон үз урынына килеп утырды.

— Нигә мине урладылар икән, белмисезме?

— Мафия турында кинолар караганыгыз юкмыни?— дип елмайды Лимон.— Билгеле инде, ирегездән акча каерырга.

— Ө ул акча бирергә теләмәсә? Милициягә белдерсә?

— Ул чакта мин сезнең урында булмас идем...

— Үтерерсезме?

— Мин мокрый эшләр белән шогильләнмим,— диде Лимон икеле-микеле генә. Үзе, ө бит эшләр аңа китсә, бу хатынны жыештыруны миңа кушачаклар, дип уйлады. Шайтан...— Сөз борчылмагыз, гаиз хатыны өчен акча жөллөп тормаң өле ирегез.

Беразга тынып калдылар.

— Шулай да бераз коньяк алып керим...— диде Лимон һәм, хатынның жавабын да көтмөстөн, кухня ягына чыгып китте.

Ике бөллүр рюмкага кояш нурларын йоткан коньяк агызды. Нидер уйлап беравык басып торды. Аннары, киштәнең бер почмагынан ниндидер савыт алып, бер рюмкага өз генә аксыл порошок койды.

Бүлмәдә моңсу гына музыка яңгырады.

— Килчөктө бандит белән уздырган бу төнне сагынып искә алырсың өле,— диде Лимон.— Романтика! Югысә, бертөслөлектән туеп, сөрсөп беткөнсездер инде...

— Сөз менә молаем гына егет, үзегез авылдан, яхшы ата-ананың улыдыр өле, ө үзегез өллө нинди куркыныч жинаятчеләр белән язмышыгызны бөйлөгөңсөз...

— Көчленеке замана,— диде Лимон.— һәркем үзенчө көн күрө. Чагыштырсаң, безнең тормыш башкаларныкыннан намуслырак та өле.— Алар, үзләре дә сизмөстөн, коньяк йотып куйдылар.— Менә

синең ирең... Ул хөрмөтле, бай кешедер, могаен...— Лимон сиздермичө генә «син»гә күчте.— Ө нигө бөтен кеше хөрчөлектөн интеккөндө ул гына бай, мул яши өле? Урлаша, өлбөттө? Шул хөрәм малның бер өлөшөн без аңардан тартып алабыз икән, бу савап кына... Халык аңарга караганда безне якынрак күрө. Нигө һәркем төрлө юлбасарлар, караклар турында төрлө өкиятләр ярата? Шөкүр карак турында жырлар тыңлый? Чөнки һәр кеше эчтөн генә, үзе дә сизмөстөн, башкалар кулындагы малны жөңөл генә үзенә тартып алырга хыяллана. Лөкин курка, кешеләрнең күбөсө куркак. Ө без курыкмыйбыз. Халык канын эчеп симергөн капкорсакларны кандала урынына сытабыз. Дөресен генә өйткөндө, без— революционерлар! Без бит таланган малны талыйбыз...

— Минем ирем намус белән көн күрө,— диде хатын, янө каршында торган рюмкадан коньяк йотып. Аның күзләре ялтырый, бит алмаларына алсулык йөгөргөн иде.

— Кем булып эшли соң ул?

— Администрация башлыгы...

— Ха-ха-ха...— дип эчөн тотып көлдө Лимон.— Анда аларның махинацияләрен бер Алла гына белө. Сине берөр оргиягө алып бардымы соң? Юктыр шул... Япъ-яшь хур кызлары янына кем хатынын алып барсын...— Ул комсызланып хатынның йөзөнә карады. «Порошок тәзсир итө»,— дип канөгәтлөнөп уйлады ул.

— Күңөлсөз нөрсөләр сөйлөшмөк өле...— Лимон хатын янына күчөп утырды.— Исемөң ничөк соң синең?

— Зөлхөбирө...

— Зуля... Мин сиңа Зуля дип кенә эндөшермен, ярыймы?— Ул, тиз генә барып, видик кабызды. Анда алагаем гөүдөле негр сары чөчлө өстерөлчөккө саллы мөхөббөтөн танытып маташа иде.

— Сүндөр өле шул кабахөтне...— Хатынның табышы шактый хөлсөз чыкты.— Сүндөр...

— Нигө, Зуля...— Хатынга Лимонның кайнар сулышы килеп бөрөлдө.— Тормышның мөгънөсө шунда түгөлмө соң?

Лимонның өрсөз куллары хатынның билөнә үрөлдө. Хатын аһылдап куйды, бөтен гөүдөсө буйлап кайнар ташкын йөгөрдө, ботлары юөшлөндө.

— Кит, кит, зинһар,— диде ул, нөни йөдриклары белән Лимонның киң күкрөклөрөнө төртөп. Тик куллары хөлсөзлөнө барды, миен кызыл куө болыт томалады, төне изрөдө. Ул бу дөнья кешөсө түгөл иде инде, тирө-юньдө лөззөт, хис дөньясы гына калды,— хатынның иреннөре арасына егөтнең би-ялөйдөй зур кытыршы теле кереп бара иде.

Идөн тибрөнө башлады, түшәм матчадан ычкынырга телөгөндөй, бер якынайды, бер ерагайды. Өстөл өстендөгө чөшкөлөр, бөллүр рюмкалар, нидер өйтергө телөп, бер-берсөнө бөрөлөп чөңлөштөлөр.

— Зуля, Зуля, Зуля...— дип төкрарлады Лимон.

Ө шөһөрдө нөкъ шушы мизгөлдө кара төнне ярып барган ак «Волга»ның тормозлары чыелдады, юөш асфальттан шуып барган төгөрмөчләр сызгырды һәм, машинасы аркылы торган КамАЗга килеп бөрөлүгө, Баязит төнгө караңгылыкка кереп югалды.

Беләзек

Луиза, суыткычтан боз кисеге алып, аны кызышкан чигөсенә куйды. Шеш берәз кимеде, ләкин тора-бара бик каты кызырып, кара янып чыкты.

— Паразит! — Ул өле һаман да зөһөрләнә иде.

Хужабикә төсле крем белән чигөсен гримларга тотынды. Крем тән төсөндә булганлыктан, шеш инде элеккечә күзгә төртеп тормый иде.

Шулай көзгә янында йөзен төртипкә китереп утырганда, кухня ягында кемдер ыңгырашкан кебек тоелды. Ул, аяк очларына гына басып, шул тарафка атлады.

Кухняда бер генә жан өсәрә дә юк иде. Хатын бик нык гажәпләнде. «Нинди ыңгырашу булыр бу? — дип уйлады ул, төшвишләнеп. — Полтергейст ояламагандыр ич?»

Жаны тыныч булмаганга өллә нәрсәләр ишетелә аның колагына. Кая барып бөрелергә дә белми ул хәзер. Төрөзгә сарылып аккан яңгыр тамчылары бу төшвишле хисне тагын да көчөйтә иде.

Берәз ни эшләргә дә белмичә утыргач, Луиза, үзе дә сизмәстән, телефонга үрелде.

— Алло, Данил, синме бу?.. Ә?.. Тегене кемдә калдырдыгыз дип сорамакчы идем... Ничек, ничек?.. Лимонда дисеңме?.. Кем соң ул?.. Әстәгьфирулла, шундый исемнәр дә бармыни өле бу дөньяда?.. Ярый, аңлашылды, бүтөн шылтыратмам. Күңеләм тыныч түгел минем, энем. Мин сине тыңладым, син дә мине харап итә күрмә инде, жемә... Ә?.. Андый-мондый хәл булса, минем исемне кыстыра күрмөгез, дим.

Трубканы куйгач, Луиза, «тартмачык»ны кабызып, йомшак көнәфигә чумды. Күзләре экранда булса да, күңелә өллә кайда иде аның.

Баязит белән йөри башлагач, Луиза үзен бик бөхетле хис иткән иде. Кемгә татыган өле мондый ир? Үзе чибәр, үзе назлы, үзе шөһәр башлыгы! Мескен генә бер официантканың шундый зур түрәне үзенә карата алуы кызык түгелмени?

Бер ел да узмады, Баязит аңа ике бүлмәле фатир, берсеннән-берсе затлы жиһазлар бүлөк итте. Килгән саен бер кочак чәчәк, укалы-шир-бәтле кәңфитләр, чит илдә генә тегелгән чүпрәк-чапрак алып килде. Һәрчак мөлаем, хисләр һәм ачык күңелле иде ул. Шундый юмарт һәм игътибарлы булгач, Луиза аны, иртәме, соңмы, үзенекә итәр дип уйлады. Юк шул, ялгышкан икән: Баязит аңа сояркә итеп кенә карады. Тора-бара мондый тормыш Луиза өчен чын газәпкә өверелде. Бөхетле булыр өчен фатир алу гына аз икән.

Хәзер Баязит аны үзенә секретарь итеп алырга жыена. Луиза моңа риза түгел. Гомере буге секретутка булырга теләми ул. Житәр, инде болай да жиде елдан артык сояркә тастымалы булып йөрдә. Аның да гаилә корасы, балалар үстерсә, бөхет татыйсы килә. Ярата иде ул Баязитны, үлеп ярата иде. Ә хәзер яратмый, хәтта күрәлмәгән чаклары да күп. Баязит инде беркатлы кеше түгел. Аның һәр сүзе ялган; өле ул командировкада, өле ниндидер киңәшмәдә. Айга бер тапкыр килсә килә, килмәсә килми.

Сояркәдән генә түгел, энесеннән дә уңмады Луиза. Ул гына алып керде аны тайгак юлга. Баязиттан күп итеп акча кысмакчы иде Данил.

— Йә ул сиңа өйләнә, йә калым түли! — дип теңкәсен корытып бетерде.

Башта Луиза аны тыңларга теләмәде. Ләкин яңый башлагач күндә тагын.

— Чыпчык үзенә буйсынмаганны яратмый, — диде Данил. — Баязитны шантажларга булышмасаң, сине минем бертуган апам булуың да коткара алмаячак.

Чын бандит хәзер аның энесе. Кушаматы да нинди куркыныч. Хирург! Апасын пычак йөзгә биегән циркачлар хәленә куйды ул. Чонки Чыпчык моның өчен аңа акча түли. Кызганмады аны энесе, тамчы да кызганмады. Баязит та кызганмаячак. Күр, ничек зөһөрләнеп чыгып китте. Хатыны өчен төмүг миченә дә керергә риза ул. Ә Луиза аның өчен бүген бар, иртәгә юк.

Луиза елады да елады. Әнисенәң жылы, назлы кочагы сагындыра иде аны бу минутта. Кечкенәдән ятим калса да, ул аның һәр чалымын хәтерли. Нинди йомшак иде аның куллары! Шул кулларны бит алмаларына куеп, аларны үбә-үбә туйганчы бер зарланасы, елыйсы иде дә бит, булмый шул, кайтарып булмый балачакны.

Әнисенә чөч тараттырырга ярата иде Луиза. Бервакыт ул аңа туган көнөнә ак бантик бүлөк итте. Болында очып йөргән ак күбөлөк кебек хис

итте үзен кыз.

— Бөхетле булырсың син, кызым. Матур син, тьфү, тьфү, күз генә тия күрмәсен!—дигән иде аңа әнисе шул чакны.

Ул әнисенә ышана иде, бик тө, бик тө ышана иде. Әмма аның юраганы юш килмәде. Матур кызларга аеруча шөфкатьсез бу донъя. Матурлык кирәк булмаган аңа. Кечкенә генә чын бөхет тели белмәгән аңа әнисе.

Луиза гомере буге бай ир эзләде. Чөнки ул үзенә яшьлеген әнисе кебек сасы һәм тынчу баракта уздырудан курыкты... Ә хәзер ул бу баракны сагынып искә ала. Нинди бөхетле минутлар калган анда! Шул баракның нигезенә ятып елыйсы иде хәзер. Әмма ул юк, аны инде күптән жир белән тигезләделәр.

2

Аңына килгәч, Баязит ярым караңгы бүлмәдә ятканын абайлады. Баш очында утырган ак халатлы бер кыз сак кына иелеп сорап куйды:

— Баязит Хөббетдинович, сез мине ишетәсезме?

Бинт арасыннан күзләре һәм авызы гына күренеп торган түрә көч-хәл белән иреннәрен кыймылдатты. Бу аның: «Мин кайда?»—дип соравы иде.

Шөфкать туташы шундук йөгереп чыгып китте.

— Юныс Галимович, ул аңына килде!

Коридорга тыпыр-тыпыр аяк тавышлары ишетелде.

— Не может быть!—диде берәү йөгереп кәргән уңайга.—Это—чудо!—Аннары кушетка остендә яткан авыруның йөзенә күз салып, тыныч кына тавыш белән сүз катты:—Баязит Хөббетдинович, сез мине күрәсезме?

Түрә: «Әйе»,—дип баш какты.

— Яхшы, бик яхшы. Димәк, эшләр уңайга таба бара.

«Ничек килеп эләктем соң өле мин бу хастаханәгә?—дип уйлады Баязит.—Мин бит өле генә Луиза белән сөйләшеп утыра идем. Каһәр, ничкәр нәрсә хәтергә килми».

Ята торгач, ул кинәт юлга аркылы чыгып баскан кызыл КамАЗ машинасын искә төшерде. Өенә кайтып барганда бәрдерделәр аны. Әйе, махсус бәрдерделәр...» Аһ, чурт, Зөлхәбирәне урладылар ич! Уф, уф, урладылар шул, урладылар!» Баязит, йөзен чытып, иреннәрен кыймылдатты. Аның «Милиция чакыртыгыз!» дип өйтергә теләгәннән берәү дә аңламады.

Ул тагын төпсез укынгач очты!

Әнә Баязит яшереп куйган бриллиант беләзек, кыр казы кебек каңгылдый-каңгылдый, милициянең шәһәр бүлегенә таба очып бара. Нарат янында басып торган база начальнигы Ләбип Ләбипеч аны ау мылтыгы белән чүкеп төшермәкче.

— Жадность фраера погубила!—дип ыржая ул һәм ау мылтыгының көпшәсен Баязитның корсагына тери.—Эйт, жәмшек танау, кая яшердең беләзекне?!

Баязитның маңгаеннан шыбырдап тир ага.

— Ул бит казга өверелгән,—дип мыгырды хакимият башлыгы, еламсырап.—Атып төшерегез, үзегезгә булыр. Хатынны гына харап итә күрмөгез.

— Без тимәдек синең хатыңыңа,—дип акыра мафия башлыгы.—Дәүләт музейдагы төгәрмәчләр төгәрәтеп алып китте аны.

— Ничек инде төгәрәтеп алып китте? Төгәрмәчкә утырып йөреп булмый ич.

— Булмый шул, булмый. Ә бриллиант беләзек казга өверелә аламы?

— Соң, үзегез күрәп торасыз ич, ала, кәнишнә.

Ул да булмый, чиный-чиный, бер урам эте йөгереп килә дә, арткы төпиләренә басып, музей директоры Шәүкәт Сибгатович тавышы белән жырлап жибәрә:

Картаямыни соң йөрәк,

Маңгайлар сырланса да.

Узды яшьлек, юләрлек дип,

Жырларда жырланса да.

— Син үлмәдеңмени әле, төмүг кисәве?—дип кычкыра Ләбип Ләбипеч, күзләрен акайтып. Һәм бичараның маңгаена ике ядрә чәпи.

Эткә пычак та юк. Тик моның маңгаенда кып-кызыл кәңәфер чәчәкләре үсә башлый.

— Бусы сезгә миннән бүлөк,—ди ул Баязитка.—Мин сезгә үпкәләмим.

Баязит янә аңына килде. Аның ботен гәүдәсә күллөвектә аунаган кешенекә төсле лычма су иде. Төле ялкынсынып, кан тибеше уйнап торган буш теш казнасына килеп кагылгач, аның эче суынып китте. «Беткәнмен икән,—дип уйлады ул, имәнәп.—Үлсә генә калган инде». Аякларын да, кулларын да кыймылдата алмады Баязит. Авыртмаган, сызламаган бер жире дә юк. Янында утырган шөфкать туташын күргәч, аңа берәз жиңел булып китте. Ташлап китмәгәннәр икән, терелерлек өметә бар димәк. Бәлки, өлләни куркыныч та түгелдер өле хәле. Йөрәге ярысы гына эшли кебек. Ә менә баш һич тө баш төсле түгел. Әйтерсәң гер бастырып куйганнар. «Ләбип Ләбипеч оештырган эш бу,—дип уйлады Баязит.—Музей директорын да ул үтертте. Тик нигә Зөлхәбирәне урларга? Тиле булдым мин беләзекне милициягә тапшырмыйча».

3

Ләбип Ләбипечнең тырнагына ничек килеп эләккәннән сизми дә калды Баязит. Теге йортны—аңа, бу ресторанны—аңа. Приватизация! Ярдәм ит, мин дә буш итмәм, янәсе. Дипломат белән генә китерә иде купюраларны. Аннары китереп кысты хаин. Бриллиант беләзек кирәк була башлады бандитка.

Баязит, дәүләт музей сипләү өчен, Шәүкәт Сибгатовичка акча бүлеп бирде. Ә ул тамаша залын да сипләргә кирәк булып дип, бриллиант беләзекне фотосалон белән тереләп торган бүлмәгә урнаштыруны жайга салды. Шундый кыйммәтле экспонатны сигнализациясез урынга күчерү беркемне дә шикләндермәде. Калганын Ләбип Ләбипеч үс өстенә алды.

Сентябрь урталарында аның башкисөрләре музейны чистартып чыктылар. Беләзекне, донъялар тынычланганчыга кадәр дип, Баязитның фатирында яшерделәр.

Ике-өч көннән агарынган Шәүкәт Сибгатович килеп житте.

— Үтерегез, Баязит Хөббетдинович,—ди бу, күзләреннән яшь агызып,—әмма мин милициягә

барырмын, ахры. Гомерең буе куркып яшәгәнче, төрмәдә череп ятуың яхшырак.

Милициягә барып житә алмады музей директоры. Баязит база начальнигына шылтыратуга, үлдә дә китте, бахыр. Йөрәгә начар иде, диделәр, мәрхүмнең. Әллә куркытканнар, әллә... Төрле сүзләр йорде инде. Суд-медицина экспертизасы исә: «Үлемнең сәбәбе—инфаркт» дигән нәтижә ясап, төрле имеш-мимешләргә нокта куйды.

Шуннан соң Баязитка менә дигән фикер килде. Ләбип Ләбипеч килгәч, беләзекне Шәүкәт алып китте, дип өйтергә була ич. Ә үлгән кешедән беләзек таптырып булмый.

Бер-ике атна узып, музей тирәсендәге ыгы-зыгы кимегәч кенә килде база начальнигы. Сәркәтип кыздан рөхсәт тө сорап тормыйча килеп керде ул бу юлы Баязитның кабинетына. Керде дә, лап итеп, каршындагы кәнафигә чумды.

— Сәләм бирдек, Баязит Хөббетдинович,— диде ул, кеш бүреген салып. Һәм йөнтөс кулы белән тирләгән такыр башын сыпырып куйды.—Кайда бүлешәбез? Мондамы, фатирыгыз дамы?

Баязит башта югалып калды. Кызарынды, бүртендә, өмма ахыр чиктә, күзен дә йоммыйча, сорауга сорау белән җавап бирде:

— Әллә алып та килдәгезме? Мин инде өметне өзгән идем.

— Шаяртасыз, Баязит иптәш.—База начальнигының йөзөндә кызыл тимгелләр барлыкка килде. Тауар сезнең кулда бит.

— Ничек минем кулда? Мин бит аны Шәүкәткә биреп җибәргән идем. Ул сезгә өйтмәгән идемени?

— Кибәк очырма, дуслым,—диде теге, «син»гә күчеп.—Мин бит малай-шалай түгел.

— Сез миңа ышанмыйсыз, өйеме?

— Кайтып өбиеңне ышандыр. Ә миң, ышанмыйм.

— Дорфа сөйләшәсез, Ләбип Ләбипеч. Алай ярамас иде.

— Хитрит-митрит итмәкче буласың инде, ә? Кемне алдыйсың син, ә?

— Юк миндә беләзек, юк!

— Ярый, без икенче төрле дә сөйләшә беләбез.—Ләбип Ләбипеч тешләрен шыкырдагып куйды.

— Янамагыз өле, зинһар,—Баязит инде төмам рольгә кергән иде.—Мин бит сезгә Шәүкәт түгел.

База начальнигы дерт итеп сикереп торды.

— Бетерәбез без болай булгач сине, энекәш, бетерәбез!

Ул ишекне «шап!» итеп ябып чыгып китте. Берәздән ишектә янә аның башы күренде.

— Өч көн вакыт бирәм!—дип ысылдады ул.

Шул көннән башлап, Баязитка көндөз дә, төнлә дә телефоннан шылтыратып яңый башладылар. Нинди генә сүзләр өйтмәделәр аңа. Түздә, барысына да түздә Баязит. Ә менә милиция белән куркыта башлагач, жебеде дә төште. Үзе дә милициягә барырга уйлаган иде ул. Өмма курыкты. Аннары аның бөтен карьерасы чөлпәрәмә килчәк бит. Чыкмаслык итеп төрмәгә тыгачаклар аны. Бирде ул беләзекне, хәтта гафу үтенеп бирде. Сындырдылар аны, белделәр беркая да китә алмасын. Үзенә тиеш-

ле өлешне сораган иде, көжә тоягы гына күрсәтеләр.

— Сатсаң, бер камерада утырырбыз!—Алыш-биреш шулай төгәлләнде.

Беләзекне биреп кенә котыла алсаң иде икән ул. Аны чын-чынлап эзәрлекли башладылар. Башта Баязит чак кына машина астында калмады. Аннары иртә белән подъезддан чыгып килгәндә өстенә кирпич килеп төште. Башта ул моны мәгънәсез бер очраклылык дип уйлаган иде. Төнлә кемнәрдер ишеген яндырып киткәч, аңлады эшнең нәрсәдә икәнен.

Аннары Баязитка имзасыз хат килде. Анда эре хәрәфләр белән болай бит язылган иде:

Кояшка сокланып кал, мәхлук. Синең биш-алты сәгать гомерең калды.

Коты ботына төште хакимият башлыгының. Ул төрле сәбәпләр табып, ике атна эшкә бармады. Өенә дә кайтмады. Өле Мөкәррәмәдә, өле Халисәдә, өле Шәмсиядә кунып йорде. Луиза яныннан кайтып барышлыгы гына харап була язды. Димәк, белгәннәр кайда ятканын. Эзенә төшкәннәр төки!

4

Төрәздә төмәке уты күренгәч, Баязит имәнен китте. Анда кара кепкалы бер бәндә, муенын суза-суза, аны күзәтә иде. Шушы кара төндә төрәзә каршында юньле кеше йөрмәс. Ләбип Ләбипеч җибәргән үтерүче бу! «Кая китте соң өле шәфкатъ туташы?—дип уйлады Баязит, коты очып.—Нигә мине ташлап китте ул? Алдан сүз куешканнардыр. Тьфү, бу нинди тузга язмаган фикер? Өнә коридорда инде аяк тавышы ишетелә. Килә, килә бит, җаный!»

Шәфкатъ туташы ишектә күренүгә, төрәзә артындагы шөүлә юкка чыкты. Баязит, үзенә куркыныч янаганын аңлатырга дип авызын ачса да, бер сүз дә өйтә алмады. Куркыныч тош кебек иде бу. Өйтерсәң телен кисеп алганнар.

Кыз аны су сорый дип белде. Марля чорналган көмеш кашыкны кайнаган суда чылатып алды да Баязитның чатнап кипкән иреннәренә тигезде.

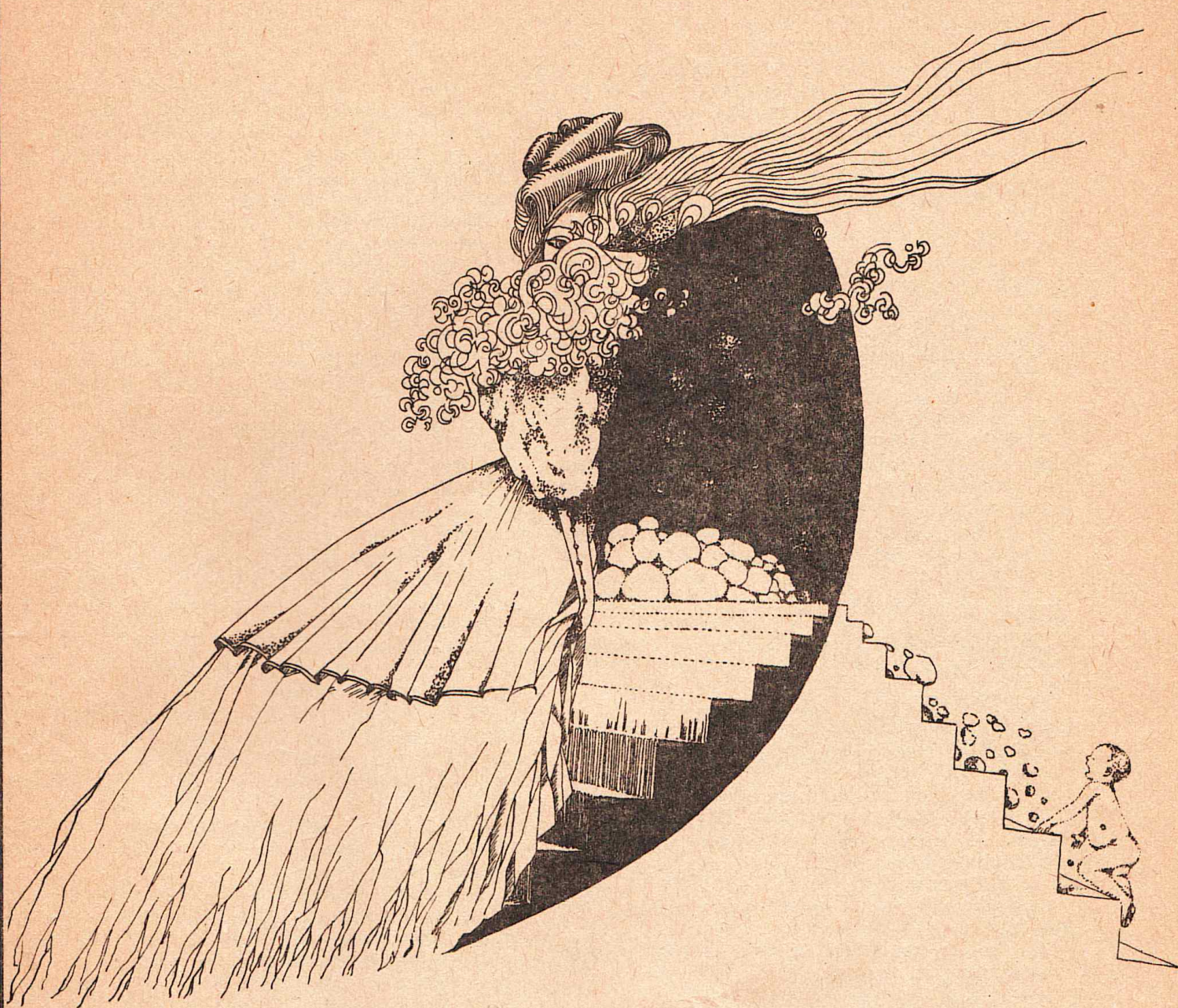
— Сезгә су эчәргә ярамый, Баязит Хөббетдинович,—диде ул.—Иренегезне генә чылатып торырга рөхсәт ителәр.

Сулы марляны суырып, авызына азмы-күпме дым кергәч кенә аңлады Баязит үзенәң ничек сусаганын. Кодрәтеннән килсә, бер мичкә суны уртлап куяр иде ул хәзер.

5

Алтын чумарлы дивар сәгатә, «чаң-чоң» итеп төнгә сәгать икене суга башлауга, диванда «Конец кровавого дьявола» исемле китапның соңгы битен укып яткан Ләбип Ләбипеч гасабилана башлады. «Кайтмый бит төки, җәмшәк таңау!—дип уйлады ул, аскы иренен чөйнәп.—Ментлар засада оештырган булса, эшләр харап. Өйттем мин сабагыга, эшеңне җиренә җиткереп эшлә, дип. Булмадымыни шунда монтаж сыман берәр нәрсә! Сабагы! Йөр син менә хәзер хастаханә төбен саклап. Әллә үзем барып кайттым микән?»

Түзәр өмәле калмагач, хуҗа, укалы башмак-

Асия Мөжипова рәсеме

ларын аяк очларына гына электереп, төрөзө янына килде.

Тышта энә күзедәй вак яңгыр сибәли иде. Жиле дә бик көчле күренә. һәр тарафта—аксыл томан. Шөрә агачларның кара шөүлөлөрәннән кала берни дә күренми.

Кинәт берәү йозакны боргалый башлады. «Ябалак кайтты!»—дип уйлады хужа, һәм китабын тотып, тиз генә диванга сеңде. Шефының дулкынланганын сизәргә тиеш түгел ул. Аның шундый шомлы, мәшәкатьле төндә дә тыныч кына китап укып ятканын күреп шаккатсын өле. Тынычлык көч-кодрәт билгесе. Ябалак очен ул—Алла! Табынсын, соклансын, курыксын!

Ябалак ишекне ачып кәргәч, хужа, күзен китаптан алмыйча гына, вәкарь белән сорап куйды:

— Булдымы?

Төнә бие салкын яңгыр астында йөрәп манма су булган башкисәр, үзен гаепле сизеп, борын тарта-тарта акланыйрга тотынды:

— Аны бер шәфкать туташы саклый. Иртәнге яктарак булыр инде.

Хужа, китапны идәнгә томырып, урыныннан сикереп торды.

— Иртәнге якта инде синең белән мине кулга алачаклар, ташбаш!—дип жикеренде ул, төкереп чәчеп.—Әллә син Баязит аңына килмәс дип уйлайсыңмы? Бәлки килмәс тө, ләкин мин башымны кылыч астында тотарга теләмим!

Ябалак өле һаман да жылынып житә алмый иде. Ул, калтырана-калтырана, сытык тавыш белән мыгырдап куйды:

— Борчылма, шәф. Бу юлы мин аны точно үтерәчәкмен!

Хужа өстәлдә торган дүрткырлы шешәдәге сыеклыкны, стаканга салып, Ябалакка тоттырды.

— Эч! Берәз эчәкләрең жылынып китәр.—Бу юлы аның тавышы йомшаграк яңгырады.—Аннары сыразы хастаханәгә чап. һәр минут—алтын бәһасе!

Ябалак, баш кагып, кандала исе килеп торган сыеклыкны авызына агызды да, жиңе белән авызын сөртеп, күн кепкасын исни-исни түбәнчелек белән өйтте:

— Тыңлыйм, шәф!

Ул ишектән чыгып барганда, хужа аны янә дөшөп алды.

— Стн Лимон дигән кеше белән бергә утырган идең бугай?

— Әйе. Ә нәрсә?

— Чана шалтыраткан иде. Ул Лулуның телефоннан энесә белән сөйләшкәнән тыңлап торган. Тегенең себеркесен «чыпчыклар» Лимонга илтәп куйганнар. Миңа аның чын исеме һәм төгөл адресы кирәк.

Бу сүзләргә ишеткәч, Ябалакның күзләре акайды.

— Әллә аны да ычкындырырга жыенасызмы?

— Тинтәк, берәз башыңны эшләт өле, ө!

— Булмаган башын ничек эшләтәсең инде аны, шәф?

— Булмаган башны да эшләтә белергә кирәк, туган. Лимонны милициягә тоттырсак, Баязитның хатыны белән гаепне «чыпчыкларга» сылаячак, аңладыңмы?

— Аңладым, шәф, бик аңладым. Ну баш та соң инде үзегездә!—дип көлдә Ябалак, хужасы-

на ярарга тырышып.—Беләм мин Лимонның кайда яшәгәнән. Чурай урманында каравылчы булып эшли ул.

Ябалак чыгып киткәч, хужа үзенең тавышын танытмас өчен, телефон трубкасына кулъяулык куеп, кирәкле номерны жыйды.

6

Лимон, ыңгырашып күзен ачканда, Зөлхәбирә өйдә юк иде. Ишекләр шыр ачык...

— Качкан бит, качкан, сука!—дип мыгырдады ул, телләрен шыкырдатты.—Нигә дип бәйләмәдем инде, ө! Эт муенсасы киертеп, чылбыр белән бәйләп куясы булган шлюханы!

Лимон адәм галәйһиссәлам киemenдә ишегалдына йөгереп чыкты. Эй, кайда син?

Инде таң атып килә иде. Яңгыр туктаган. Аяк асты лычма саз. Баскыч төбәндә яткан бурзай, гаебен таныгандай, койрыгын кысып кына оясына кереп качты.

— Чык, мәртәт!—дип акырды Лимон, көрәк белән ояны төеп.—Чык, дим! Нигә жибәрдең аны? Утерәм!!!

Бичара бурзай, котырган хужасы кулыннан ычкындырга теләп, оядан сикереп чыккан бер мөлдә, көрәк аның маңгаена батып керде.

Шунда гына акылына килде Лимон. «Эттә дә шуның кадәр кан бар микәнни?»—дип уйлады ул, һаман саен зурая барган кан күллөвөгән күзәтеп. Берара шулай шаккатып басып торгач, Лимон гаргарәгә килеп маташкан этнең өстенә «лач!» итеп төкерде дә, ачы итеп сүгенеп куйды.

— Катты, кабахәт!

— Кулларыгызны күтәрегез!

Кораллы милиционерларны күргәч, хужа сискәнәп катып калды.

— К стене!—Милиционерларның берсе, аны чәчәннән өстерәп, маңгае белән капкага терәде. Аннары кулларын артка каерды да, жөһәт кенә тимер беләзекләр кидереп куйды.—Вот так будет лучше!

— За что?—дип акырды Лимон.—Кулны авырттырдың, сука! Мин прокурорга жаловаться итәчәкмен!

— Иптәш майор, монда бер кеше дә юк,—дип кычкырды берәү төрөздән.—Идәндә шешә ватыклары, ике рюмка тора. Ниндидер сөөр мәжлес булганга охшый.

— Абзар, келәт тиреләрен дә тикшереп чык,—диде майор, һәм яңадан Лимонга мөрәжәгать итте:—Кайда ул?

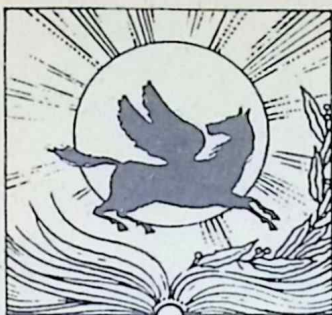
— Кем?—Лимон берни аңламагандай жилкәсен сикертте.

— Кыланма, Лимон. Без барысын да беләбез. Син шөһәр хакимияте башлыгының хатынын урлауда гаепләнәсең!

— Ничек, ничек?—Лимон шаркылдап көлөп жибәрде.—Әллә син минем башыма тай типкән дип уйладыңмы, гражданин начальник? Нәрсәгә ди миңа кеше хатыны?

— Ярый, калганын кайткач сөйләшәп бетерербез,—диде майор, төмәке кабызып.—Ләкин исеңдә тот: өгәр Зөлхәбирә ханым белән бер-бер хәл була икән, үзәңне беттең дип уйла. Чүтеки шөһәр башлыгы хатыны ул.

Уеннан уймаклы роман дәвам итә. «Әбәк» Ләис Зөлкәрнәйгә түләнә!

ХАКЫЙКАТЪ БАР!

Рус түгелмен, ләкин Россиян мин,
Россиянмын — нинди горурлык!

М. Кәрим.

Аналарны сайлап алмыйлар бит —
Татар булуыма хурланмыйм,
Дан, дәрәжә яулау очен генә:
Россиян мин! — диеп кыланмыйм.
Илсез-жирсез кеше булсам гына
Мин гарьләнер идем исемнән,
Мең канәгать ата-бабам жире —
Татарстан — туган илемнән.
Шуңа күрә: мин Россиян! — диеп
Авыз суымны да корытмыйм,
Үзен боек диеп зурга куйган
Урыс халкына да үч тотмыйм.
Мактанганнар, әйдә, мактансыннар,
Тыйнаклык ул — өллә кимлекме?!
Әле жирдә хакыйкатъ тә бар бит,
Хакыйкатъ ул сөйли кемлекне.
Кылыч очен түгел, сабан очен
Халкым иң тәү койган булатны,
Булат койган халык — котлы халык,
Булат койган халык данлыклы.
Аналарны сайлап алмыйлар бит,
Аналарны бары хаклылар,
Аналарны хаклаганнар гына
Кеше дигән намга хаклылар.

Туган тел

Туган жирең — шаулы Идел бие,
Шуңа дөртле, шуңа моңлы син;
Чукинмаган газиз татар телем! —
Зур гомерде, озын юллы син.
Тукайларны,
Жәлилләрне бирдең,
Мөжәйләрне бирдең, туган тел,
Искитөрлек батырлыгың белән
Зур дөньяда шаулы торган тел.

Үз йортыңда тынсыз калдың ласа! —
Авыз ачсак — жиңнән тарттылар,
Зынжыр салып, Себер жиберделәр,
Иә диварга төрәп аттылар.

Мин телемне «әни» диеп ачтым,
Шушы телдә жырым, ядкөрәм.
Өгәр аны мин онытам икән,
Улың итмә мине, Татарым!

Тик җырда гына...

Турыгыздан үтөрмен мин
Гармунымны уйнатып,
Таңнар сызылган чагында
Йокыгыздан уятып.

Төрөз пәрделәре аша
Күзләрәң миңа багар,
Үкенүдән мендәрәң
Кайнар яшьләрәң тамар.

Соңдыр шул инде табарга,
Без күпне югалтканбыз,
Менә шуның җөзасыдыр —
Тик җырда очрашабыз...

Хатирә

Безнең яккан учаклар да
Сүрелмәгән өле,
Икәү салган сукмаклар да
Күмелмәгән өле.
Без су эчкән чышмалар да
Кипмәгәннәр өле,
Андагы җырчы кошлар да
Китмәгәннәр өле.
Без утырткан пар сирин дә
Үсә икән өле,
Без калдырган истәлекләр
Исән икән өле.
Сине үбүемнең һаман
Иреннөрдә тәме,
Шул үбүдә булган икән
Бу дөньяның яме.

Жирсу

Нөжми чышмәсе һаман да
Әле ага икән.
Аннан кызлар таң атканда
Сулар ала икән.
Егетләр дә килеп шунда
Ат сугара икән.
Анда кичке уеннар да
Гөрләп бара икән.
Егетләр һәм кызлар шунда
Танышалар икән,
Гомерлеккә аерылмаса,
Кавышалар икән.
Шул чышмәнең кайтып суын
Эх, бер эчсәң икән.
Дуслар белән гомер юлын
Бергә кичсәң икән.
Чөчөк итеп иснәр идем
Әчкелт өремнәрне,
Сыйпап, назлап туймас идем
Хәтта өрекмәнне.
Өремнәрәң исләреннән
Бер исерим өле.
Бәлки алар басар минем
Шушы җирсүләрне.

Теләк

Жәрәхәтле заман баласы без,
Яраланган безнең йөрәкләр,
Күңелләрдә борынлаганчы ук
Киртөлөнгән безнең теләкләр.

Без күргәнне эт тә күрмәгәндер,
Күрдек инде,
Күрдек төрлесен:
Ләкин хакыйкаткә туры карап
Әйтә алмадык һич дәрәсән.

Без түзгәнә өйрәнгән бит инде, —
Без хәзер дә сабыр һәм ныклар.
Ләкин без күргәннең тамчысын да
Татымасын иде оныклар.

Туфан МИҢНУЛЛИН

Кызарып баеган кояшның нурлары Идел өстенә төшкән дә Идел суын кан төсенә керткән. Куркыныч һәм шомлы матурлык. Идел буйлап түбәнгә йөзүче карабның борын өлешендәге палубасында Русия императрицасы Екатерина II басып тора. Табигатьтәге халәт аның күзләрендә дә чагыла шикелле. Үз бәхетенә туры килгән, доресрәге, никахлы ирен үтөртү бәрабәрәнә үзе яулап алган төхөт астындагы жирләрнең киңлегенә, гүзәллегенә соклану да, шул биләмәләрне бер кулда кысып тотуның кыенлыгыннан туган шик-шөбһә дә бар. Кем белә алда ниләр буласын. Кыргыйлар иле. Табигате кыргый, кешеләре кыргый. Ул кыргыйларны Аурупа цивилизациясә дәрәжәсенә житкерү өчен мең еллар кирәк.

Императрицаның кан тамырлары буйлап саф немец каны ага. Русияне күпме генә үз итәргә, күпме генә урыс жанлы булырга тырышмасын, теләгенә ирешә алмый. Туфрагына тезләнеп, бу минем бабаларымның туган жире дип горурлану бәхетеннән мәхрүм. Ул — килмешөк. Патшабикә булса да килмешөк.

Менә ул иксез-чиксез бөек империянең бер биләмәсе белән танышырга теләп сәяхәتكә чыкты. Сәяхәт өчен махсус эшләнгән, туплар белән коралланган дүрт караб патшабикә һәм аның ике меңлек яраннарын, хезмәтчеләрен төяп Идел буйлап түбәнгә йөзә. Иделнең өле сулъяк ярына, өле уңъяк ярына туктый-туктый баралар.

Жәй башы. Табигатьнең иң гүзәл чагы. Императрицаны һәр жирдә олылап, тез чүгеп, баш орып каршы алалар, зурлап, баскан эзләрен үбеп оза тып калалар.

Чираттагы туктау урыны Казан булырга тиеш. Буйсындырылганына ике йөз елдан артык вакыт

узса да, кайнап китәргә өзер булып, Русия патшаларының күңелен туктаусыз тынгысызлап торган шөһәр. Бигрәк тә үжәт халык ахры бу татар дигән кавем. Күпме кыйнап, изеп, суеп та игә китеп булмый үзен. Бүтөннәр, язмышларына буйсынып, инде тындылар шикелле. Болар һаман тыпырчына. Чукундырып ияләштерергә күпме тырыштылар, нәтижәсә юк белән бертигез. Син аларга һәр төрлө жиңеллекләр вәгдә итеп чукунырга үгетлисез, куркытасың, камчы белән суктырасың, ә алар мәчетләр салырга рохсәт сорап прошение артыннан прошение язалар. Чукуынганнары да ышанычсыз, диләр. Татарлыкларынан арынмыйлар, ваз кичмиләр, диләр. Бүрә баласыннан куян ясап булмыйдыр ул. Үзе дә бит әнә католиклыктан баш тартып православиегә кабул итте, ләкин асылда жаны, күңеле белән немец хатыны булып кала бирде.

Уйларымны ишетмәдеме дигәндәй, императрица күз кырые белән генә янында басып торучы сәяркәсе граф Орловка карап куйды. Хатын-кызның уйларыннан бигрәк төне белән эш йөртәргә өйрәнгән ярым исерек Орлов боеренә таянып теке яр өстендә үскән каеннарны санап бара иде.

— Григорий, кара, нинди матурлык! — диде Екатерина.

— Әйе, — дип гамьсез генә жавап кайтарды Орлов.

— Бу сәяхәт сиңа ошамый ахрысы, Григорий? — диде патшабикә.

— Ошый. Синәң янәшәңдә булудан да зуррак бөхәт юк, государыня.

— Без бит кайчандыр Казан ханлыгы булган жирләрдән йөзәбөз, Григорий. Кайда Казанның губернаторы, кайда митрополит, таныштырсыннар үзләре идарә иткән жирләр белән.

Императрицаны Зоя крепостенда каршылап, аның карабына күчеп утырган Казан губернаторы Квашнин-Самарин белән митрополит Вениамин Екатеринага якын килергә базмыйча гына карабның коерыгында басып торалар иде. Орлов ым кауга икесе дә абына-сөртенә чабышып килеп життеләр.

— Государыняның бу жирләр турында күбрәк мәғлүмат аласы килә, сойләгез,— диде Орлов.

— Баш осте, патша галижәнабләрә,— диде губернатор, Екатерина алдында баш иеп,— сезнең менә бу биләмәләрегездә гажәеп зур байлык. Урман, болыннар, сулар... Урманнары киек-жанварга, болыннары киек кошларга, сулары балыкка бай.

— Кешеләрә кемнәр?— диде императрица.

— Кешеләр?.. Кешеләр юк иде, боек галижәнаб, чирмешләр генә иде. Русиядән урысларны күчереп утырту дәвам итә.

— Ә татарлар кайда?

— Татарлар алар— түбәнрәк, боек галижәнаб. Ләкин татарлар инде су буенда юк. Барысы да куылган. Аларның читтөрәк булуы хәерле. Кызганычка каршы, Казанны алардан чистартып өлгерә алмыйбыз.

— Мөжүсиләр, ризасызлык күрсәтсәләр дә, православиегә күчәләр. Татарлар һич кенә дә күчәргә теләмиләр,— дип сүзгә кушылды митрополит.— Бердөнбер юл— аларның берсен дә калдырмый кырып бетерергә кирәк.

— Нәрсә, православие шулай кушамы? Үз мөһәббәт булырга теләмәгәннәрнең жир өстендә яшәргә хаклары юк, диме?

Императрицаның мыскыллап өйткән бу сүзләреннән өркәбрәк калган митрополит артка чигенеп куйды.

— Нидер эшләрә кирәк бит алар белән,— дип мыгырданды.

— Менә сез инде нидер эшләр өчен куелган кешеләр,— диде Екатерина, губернатор белән митрополитка жирәнәп карап.— Бүтәннәрне кырып бетереп жир өстенә хаким булырга күпләр тырыштылар. Шул исәптән, Русия патшалары да. Ләкин әле берәүнең дә максатына ирешкәне булмады.

— Сез бик мөһәмәтле патша, государыня,— дип губернатор, Екатеринаның аягына елыгып, императрица күлмәгенең итәк очын үбәргә тотынды.

— Алдашмагыз! Сез минем кем икәнлегемне беләсез. Кирәк икән, минем йөрәгем боздан да салкынрак була ала. Ләкин бүтәннәр белән идарә итү өчен йөрәк кирәкми, хис кирәкми, акыл кирәк. Боздан да салкынрак акыл кирәк,— дип Екатерина кулын күтәрде.

Ишарәне аңлап губернатор белән митрополит кабалана-кабалана артка чигенделәр.

...

Патша хәзрәтләрә килчөк!.. Бу хәбәр Казанда күптән таралган иде инде. Казанның бистәдәгә мәртәбәле морзалары өллә ничә тапкыр жыелышып сөйләштеләр, киңәштеләр, Патшабикәне каршы алырга өзәрләнделәр. Аның каршына нинди гозер белән барып баш ияргә? Бик күп гозерләр арасында кайсы бүгенгә көндә заруырак?

Фикерләше торгач, өлгәе дә баягы мөселманнарны көчлөп чукуындыруны туктатып, мәчетләр са-

лырга рөхсәт сорарга булдылар.

Ләкин морзалар падишаһны каршыларга Казан елгасы буена төшсәләр дә аларны карабларга якын жибәрмәделәр. Жибәрмәделәр генә түгел, куып тараттылар.

Моратхужа морза да куылганнар арасында иде. Өенә ул ах-ух килеп кайтып керде. Үз алдына үзе сойләнде, кемнәрнедер сүктә, каргады, хәтта янады да шикелле. Йорт хужасының холкын яхшы белгән хатыны, уналтышар яшьтәгә ике игезәк кызы һәм ундүрттәгә малае чаршау артыннан Моратхужаның түрле-почмаклы йоренүен куркып күзәтәп тордылар.

Ләкин малай түзмәде:

— Әткәй, әллә падишаһ килмәдеме?— дип сорады.

— Нәрсә-ә?.. Нинди падишаһ кирәк сиңа?— дип кычкырды аңа Моратхужа.— Кара аны, малай актыгы, олылар эшенә борыныңны тыгасы булма.

Малай әнисе артына посты. Кызлар үз бүлмәләренә үк чыгып сыздылар.

Озак дулады Моратхужа. Барысына да элөктә аңардан. Татарларны эт көнә калдырган урыс патшаларының тетмәсен тетте, үзләре теләп чукынып урыска ясарга тырышкан татар морзаларын туздырды. Хәтта Казанны явыз патшадан саклый алмаган бабаларына да өлеш чыгарды. Арып, хәлсезләнәп көнәфигә ауды. Ләхәүләсен укыды. Аннан кинәт көнә сикереп торды да урамга чыгып китте. Байларның өйләренә кереп, ничек кенә булса да патшабикәне күрергә кирәклеге кат-кат аңлатты.

Тырышуы юкка китмәде Моратхужаның, Казанда үзен күктән иңгән фәрештәгә тиңләп каршылаганга көефе килгән императрица татарларны да кабул итте. Хәтта бистәгә таш мәчет салырга рөхсәт бирде. Шатлыклары чиктән ашкан татарлар патша галижәнабләрә рәхмәт арты рәхмәт укыдылар, аңа исәнлек-саулык теләп дога кылдылар. Моратхужа морза һәр көнне биш тапкыр намазын Екатерина патша хәзрәтләрә, кяфер булса да оҗмах нурлары белән нурланырга насыйп өйләсен, дип теләк теләүдән башлый иде. Аның артыннан хатыны, малае, ике игезәк кызы да патшабикәгә теләкнең иң изгеләрен теләделәр.

Көннәрнең берендә Моратхужа морза гаиләсе белән жыйнаулап чираттагы теләкне теләп утырганда Сөгыйть морза белән Юныс морза ашыгып килеп керделәр. Ашыга-ашыга нигә килгәннәрен аңлаттылар.

Кәтринә патша хәзрәтләрә Казанның өүкатле татар гаиләсе белән күрешергә тели икән. Аның теләген ул тукталган йорт янына килгән татарларга бер әписәр чыгып өйткән. Байлар киңәшкәннәр-сөйләшкәннәр дә Моратхужа морзага тукталганнар.

Моратхужаның ризалыгын да сорاپ тормастан аны ашыктырырга тотындылар. Морза үз чиратында өйдәгеләргә тизрәк жыенырга боерды. Нигә чакырылганын белмәсә дә начарлыкка түгеллеген сизә иде ул. Патша хәтле патша чакыра икән инде...

...

Екатерина Казанга килгәнчә татардан чыккан урыс аксәякләрә күргәлөгән булса да, Казанда прошение белән килгән татарларны кабул итеп сөйләшсә дә, чын татарга татарның үз жирендә якынрак килеп карарга теләде. Уллары, кызлары

Нияз Хажиев рәсеме

булган татар гаиләсен янына китерергә кушты. Әйе, сүз дә юк, татарлар урысның үзе шикелле үк кыргыйлар. Ләкин урыслар алар турында өллө ниләр сөйләләр. Әлбәттә, арттырып сөйләләр. Анысын гына патшабикә белә. Чиркәү елъязмачылары кулы белән язылган сугыш вакыйгаларын да укыганы бар аның. Анда урыслар батыр да, кыю да,

мәрхәмәтле дә, татарлар исә поганий да канәчкәч... Императрица ул язмаларга ышанмый. Чөнки кем инде үз дошманы турында дәрәсән яза...

Татар гаиләсенең китерелүе турында хәбәр ителәр... Патшабикә кертәргә кушты.

Башлап Моратхужа морза керде. Аңа тагылып малае һәм кызларын житәкләгән хатыны керде.

Аннан тылмачны керттеләр.

Морза керә-керешкә үк Екатеринаның аягына егылып рәхмәтләр укырга тотынды. Екатерина аңа торырга боерды. Хәтта, гомердә булмаган хәл, утырырга урын күрсәтте.

Морза һәм гаиләсе утырырга кыймыйча басып тордылар. Императрица тылмач аша патша сүзенә карусыз үтөлгә тиешлеген аңлатты. Курка-курка гына зал уртасына тезелеп куелган затлы утыргычларга урнаштылар.

— Йә, танышык,— диде патшабикә елмаеп,— мин инде, үзегез беләсез, Екатерина исемле булам, сезне кем дип белик?

Патшаның шулай бистә хатыннары кебек сөйләшүеннән аптырап калган тылмач ни әйтәргә белми торганда Моратхужа үзе урысчалатып гаиләсе белән таныштыра башлады.

— Хатыным Хәдичә, малаем Сәет, кызларым Әминә белән Сәлимә, игезәкләр,— диде.

— Алар да урыска беләләрме?— дип сорады императрица.

— Беләләр, беләләр, аллага шокер, өйрәтәбез,— дип, урындыгыннан шуып төшеп тагын патшабикә аягына егылды Моратхужа.

Екатерина бу юлы аңа игътибар итмәде. Аның игътибарын әниләренәң ике ягына елышып утырган кызлар жәлеп итте. Алар икесе дә йөзләрен яулык белән каплаганнар, чөп кара күзләре генә ялтырап күренеп торалар иде.

Екатерина елмаеп алар янына ук килде. Янәшә утырырга кушты. Тегеләр селкенмәделәр дә.

— Бергә утырырга куша,— дип пышылдады Моратхужа тезләнгән жиреннән. Ләкин кызлар әниләренә елышарак тоштеләр.

— Зинһар, кичерә күрегез, патша галижәнабләр, алар оялалар,— диде морза.

— Ә нигә оялырга,— дип елмаюын дәвам итте Екатерина,— мин бит, күрәсез, сезнең әниегез кебек үк.

— Әйе, әйе, патша галижәнабләр, сез безнең барыбызның да иң кадерле анабыз,— дип сырланган морза ни өчендер патшабикәнең ачуын чыгарды. Ул аңа, малае белән хатынын алып, чыгып китәргә боерды. Тылмачка да чыгып китәргә кушты.

Үзләре генә калгач, Әминә белән Сәлимә бер-берсенә елыштылар. Екатерина залны яңгыратып көлеп жибәрде. Кызлар иректән тотып алып кайтып читлеккә ябылган жөнлек балаларын хәтерләтәр иде.

Екатерина кызларның каршына килеп утырды.

— Курыкмагыз, оялмагыз,— дия-дия, кызларның күзләренә текеләп карады. Нәфис бармаклары белән яулыкны чөметеп тотып Әминәнең йөзен ачты. Кызның матурлыгын күрәп шаккатты. Сәлимәнең дә йөзен ачып, икесенә берьюлы карап торды. Матурлыкка сокланудан телсез калды.

Иа, хода! Булса да була икән гүзәллек! Алсуланып янып торган йөз, күперекторган күз кабагы өстендәге кап-кара кашлар. Аларның һәр бөртеге сайлап кына куелгандыр һәм һәрберсе санаулыдыр сыман. Берсе дә ким түгел һәм артык түгел. Өз генә сулкылдап торган борын яфраклары, иреннәр. Нәфис иякләр уртасында сизелер-сизелмәс кенә беленеп батып торган чокыр.

Матурлыкның ни икәнен аңлаучы һәм үзе дә чибәрлеге белән дан тоткан Екатерина кызларның колак яфракларыннан да тотып-тотып карады. Хәт-

та кызларны чишендереп карау теләге дә туды аңарда. Шуңа уңайдан өсләрендәге киёмнәрен тагын бер кат тикшереп чыкты. Пөхтәлек, чисталык, арулык күрәп сокланды. Нинди генә булса да гаеп табарга теләп, сакланып кына иснәде дә ул аларны. Кызлардан сизелер-сизелмәс кенә булып императрица борынына таныш түгел ис килә иде. Ләкин ул авыр ис түгел. Ниндидер чөчөкнең исен хәтерләткән хуш ис килә иде. Кызлар үзләре дә тере кешегә охшамаганнар шикелле иде. Явыз күзләрдән качып ышыграк урында үсеп утыручы чөчөкләр сыман иде алар.

Екатерина кызларны сөйләштерергә теләде. Ләкин кызлар бер сүз дә әйтмичә патшабикәгә туп-туры карап кына тордылар. Бара-тора Екатеринаның соклануын күңелендә туган пошаманлык алыштырды. Кызларның каш астыннан сөзеп караган күзләре белән очрашкан саен пошаманлык арта барды һәм ул шомга өверелде. Патшабикә елмаяыннан туктап кызларга якын ук килде дә Әминә күзләренәң төбенә төбәлеп карады. Тетрәнеп куйды, куркып артка чигенде. Тыштан курыккан булып күренгән күзләренәң төпкелендә горурлык, мыскыллы көлү һәм нәфрәт яшеренгән иде. Китап битләреннән укыган кебек укып өлгерде аларны патшабикә. Кинәт кенә зифәне чуалды. Үзен Русия һәм Аурупада дан тоткан көчле, акыллы, хөйлөкөр императрица итеп түгел, ә кичерелмәс явызлык кылган жинаятчә кебек тоиды. Ләкин нидән гыйбарәт аның жинаяте? Анысын аңламады. Уналты яшьлек татар кызы күңеленә өтиләре, бабалары каны белән сөңеп калган рәнжү, сыктану, үч, ачуның кызлар карашында чагылуын ничек аңласын Русия патшасы? Хәтта кыз үзе дә моны аңлатып бирә алмас иде. Тел белән аңлата торган гадәти нәфрәт түгел бу, түбәнсетелгән, рәнжетелгән, изелгән, ләкин горур жанның нәфрәте.

Екатерина кызларны озатып куярга кушты һәм ялгызы гына калды. Тынычланырга тырышты. Ләкин кызларның мыскыллы карашлары аның күз алдынан китмәделәр. Каядыр югалып торалар да янә берьюлы бәгырьгә төбәләр. Күз карашлары гына түгел, кызлар үзләре дә каршына килеп басалар. Күрчә син аларны!.. Басып торуларын кара! Сөйләшмәүләрен кара. Юк, куркудан, каушаудан түгел сөйләшмәүләре. Сөйләшәргә теләмиләр. Алар эчтән генә сөйләшәләр аның белән. Ләкин һәрбер сүзләрендә мыскыл итү, изелгән булсалар да үзләрен өстен санау.

Менә нинди икән ул чын татарлар. Менә ни өчен дөүләт тоталганнар икән алар. Менә ни өчен бүгенге көнгә чаклы баш бирмиләр. Гаҗәп, ничек җиңелгән алар? Бу хакта уйланырга кирәк. Әлбәттә, алар сугыш кырында җиңелгәндер. Ләкин рухлары җиңелмәгән. Болар белән шаярырга ярамый.

Юк, бу халыкны көчлөп чукуындырып кына җиңеп булмый. Кырып бетереп тә булмый. Бу эшкә алынган Русия патшасы иң ахмак патша булачак. Ул Русиянең үзен харап итәчәк. Икенче тапкыр җиңелмәчәк бу халык. Бу халык белән бүтәнчәрәк сөйләшәргә кирәктер. Әмма ничегрәк? Тик өлгә шунысы ачык— көч белән түгел, чукуындырып түгел. Туктатырга, туктатырга кирәк көчлөп чукуындыруны. Югыйсә...

Патшабикәнең йокларга яткач күзенә йокы кермәде. Төне бие саташып чыкты.

Икенче көнне ул тиз генә Казаннан кузгалып китәргә боерды.

НӨКТЕЛӘР

Дүрт төрле нәрсә белән дүрт төрле нәрсә артыр: беренче — шөкер кылсаң, нигъмәт вә дәүләтең артыр; икенче — телең сакласаң, сәламәтлегең артыр; өченче — юмарт булсаң, кадер вә гыйززәтең артыр; дүртенче — сөясәт белән мәмләкәттә иминлек, тынычлык артыр.

Гафият (сәламәтлек, житешлек) оч төрледер: берсе — дин гафияте, икенче — мал гафияте, өченче — тән гафияте. Дин гафияте һәр төрле гөнаһлы эшләрдән саклану, үз-үзеңне тыю белән булыр; мал гафияте Аллаһы Тәгалә мәжбүри кылган хакларны жиренә житкереп үтәү һәм фәкыйрьләренең хажәтен үтәү белән булыр; тән гафияте ашау-эчүдә һәм женси тормышта уртаклык саклау белән булыр.

Дүрт төрле нәрсә кешенең билән сындырыр һәм җәфа кылыр: беренче — күп дошман, икенче — күп бурыч, өченче — күп бала, дүртенче — усал һәм яман холыклы хатын.

Дүрт нәрсә олылык билгеседер: берсе — гыйлемне гыйززәтле вә хөрмәтле тотмак; икенче — яман кешене яхшылык белән җибәрү; өченче — ачуны йоту; дүртенче — кешегә дорес һәм туры җавап бирү.

Дүрт нәрсә наданлыкка дәлил: беренче — үзеннән акыллырак кешедән файдаланыр җирдә бәхәскә керү; икенче — тәҗрибә кылынмаган нәрсәгә игътибарга алу; өченче — хатыннар мәкереннән сакланмау; дүртенче — балалар белән даимән сөйләшү-аралашу.

КАРШЫ

ТАУЛАР

Повесть

*Хөрмәтле укучым! Хәзер синең локсе-
менә тәкъдим ителәчәк яңа
эсәрәм — «Үрләр аша» повестенең дава-
мы. Биредә Зиреклебаш авылы кешеләре-
нә килгән яңа афәт — сугыш тасвири-
на.*

*«Каршы таулар»ның давамты буларак
әле күптән түгел генә «Кулак малае»
дигән повесть язып бетердем. Анда да
шул татар тормышы, татар фансига-
се...*

Автор.

Вагон эчендәге ашык-пошык ясалган агач сәндәрләрдә рельска шак-шок килеп бәрелгән вагон төгөрмәчләре тавышын тыңлап озак яттылар Зиреклебаш ирләре. Башларындагы уйларның очы-кырые юк. Краевка вокзалындагы ыгы-зыгы эчендә өзгеләнеп калган хатыннары, туганнары төштө күргән кебек кенә булып күз алдына киләләр, күңелләрен моңсуландыралар иде.

Вагон эче тынчу һәм, сентябрь ае булуга карамастан, кондезләрен хәтта эссе дә. Ишек төбөндә алмашлап утырган, гимнастерка якаларындагы петлицаларга икешәр «шпал» таккан таныш түгел ике хәрби вагон ишеген ачарга рөхсәт итмиләр. Аларның сүзе кыска:

— Нельзя!

Зиреклебаштан алты чакоымдагы урыс авылы Потавкадан Анисимов Николай, яннарына берничә тапкыр барып утырып, төмөкә көйрәтеп алды. Соңгы тапкыр барганында ул йөрәккә шом салырлык хәбәр алып килде һәм аны сәндәрәнең икенче катында бергә йоклаган иптәше Галиуллага пышылдап житкерде:

— НКВД сержантлары. Эшелоннар белән безнең кебек халыкны озатып йориләр. Вагоннан сикереп төшөп калмасыннар дип саклап баралар икән. Качкан кешене атарга рөхсәт бирделәр, ди берсе.

Чыннан да, сержантларның бил каешында кобурага тыккан алтатарлары бар иде. Галиуллага да пышылдап кына сорады:

— Нигә саклыйлар? Әллә безгә ышанмыйлармы?

— Башлыклары шулай кушкандыр. Качарга маташканнар да бар икән. Бигрәк тө татарлардан күзегезне алмагыз, дигәннәр боларга. Аннан соң латышларга да ышаныч юк икән. Алар шул немец кебек инде, бер каннан яратылган диләр...

Галиуллага бүтөн төпчәнмөдә, чөнки биш елдан артык шоферлык эшәндә, ул инде қалада күп тапкырлар булган, күпне ишеткән һәм авыл егетләренең башына килмәгән күп нәрсәләргә белә иде.

Солдатлар төялгән вагоннар кузгалып киткәнгә ике сәгать чамалары узгач, Зиреклебаш ирләре утырган вагонның бер почмагында шау-шу, ризасызлык авазлары ишетелә башлады.

— Бар, карале шул тирәнә,— диде Габдрахман Акмаловка Гыйният.— Нәрсәгә тавышланалар анда, бел әле!

Берничә минут үтгә авызын колакларына кадәр ерып Габдрахман кире өйләнеп килде.

— Анда, Миңлебай абзый, теге консервыларны ачык, дип давыл куптара. Әйдәгез ашык, ачык-тырды, ди. Гаяз абзый белән Басыр абзый, командирлардан рөхсәт юк, дип тегене якын жибәрмиләр. Консервылар тутырылган тартмаларны, ипиләргә почмакка өйгәннәр дә, осләренә шинельләр каплап тегенәргә бирмәскә итәләр. Миңлебай абзый берүзе тегеләргә жиңә алмый, башкалар аңарга ярдәм итмиләр. Учак Сәләх абзый көлә: «Ул кансирларның эче тулы чучка мае бит, гәнаһлы булып ашыйсым юк»,— ди. Миңлебай Сәләх абзыйга да үртәлә. Кызык анда...

Гыйният шинелен башыннан ук ябынып йоклап яткан Сәйфуллага төртте:

— Тор, Сәйфулла! Әртил ясап, тәртип урнаштырык. Беләм мин ул Капарны. Ибракай башкортлары белән ычпуллашып, ун кадак яңа суырткан балны эчеп бетергән кеше ул. Ашау дигәндә, тегеләргә хәзер төрле якка алып ыргыта...

Гыйният, Сәйфулла һәм Габдрахман вагон почмагына таба килгәндә Миңлебай, Өтек Галине аякларыннан эләктереп алып, консервы тартмалары яныннан остери иде. Басыр белән Гаяз, Галинең ике култык астыннан тотканнар да, аны Миңлебайга бирмиләр. Дүртесенең дә йөзләре ачудан кып-кызыл булган. Гыйният Миңлебайның жылкисенә кулын салды:

— Нәрсә, Миңлебай! Әллә үзләре генә ашарга булганнармы?

Миңлебай кызарып, тирлөп чыккан ачулы йөзен Гыйниятка таба борды.

— Менә бит, азыкны почмакка өйгәннәр дә, би-

рмилер бер кемгә дә. Камандир кушмый, диләр. Алар кушмас ул. Басыр абзыйны өйтер идем инде, үзе чучка ите ашау гонаһ була, ди, үзе бирдерми...

— Ярамый инде алай,— диде Гыйният почмакта басып торганнарға күз кысып,— Миңлебай белми эшләмәс ул ашау ягына килгәндә. Хәзер төртипкә салырбыз, кабаланмагыз гына.

Үзе артында елмаеп басып торган Габдрахманга борылды:

— Син, энем, кыягаз-каләм ал да, безнең шушы вагонда барганнарның исемлеген яз. Шунда кем чучка кансирвы ашамый, берәр тамга сук, ашаганнарға исеме каршына төрә сук...

Аны бүлдәрәп, Миңлебай беренче булып телгә килде:

— Нинди төрә ди ул тагын. Мин сиңа урыстыр исемем каршына төрә сугарга!

— Ай, төрә ярамаса, кушу билгесе куй алайса, Габдрахман!

Миңлебайның шундук күңелә булды:

— Шулай дип котыл, Папай, куйдырмын мин сиңа төрәне!

— Соң чучка ите ашагач сиңа төрә ни дә, башкасы ни инде. Нигә генә аңарга чәпчисәңдер?

— Чәпчемимен. Иллә дә кушу билгесен генә куй, төрәсә кирәкми.

Гыйният Габдрахманга эндәште:

— Әнә теге ишек төбөндөгә ике сержантны да керт исемлеккә. Алар да адәм балалары бит.

Габдрахман Гыйниятнең колагына иреннәрән тери язып пышылдады:

— Алар бит ынкывыдышниклар, ди.

— Шаулама, энем. Кеше кешесе бит инде алар да безнең кебек. Тик эт вазифасын үтәп йөргәннәрә өчен аларга күбрәк бирәләрдер безгә караганда. Нәрсә кушалар, шуны эшлиләр бит инде...

Исемлек төзеләп, кем нәрсә ашайчагы ачыклангач, чучка итеннән ясалган консервыларны алты кеше ашарга карар кылды. Алар— Миңлебай, Габдрахман, Гыйният, Галиулла, Хужа Балак һәм Сәйфулла иделәр. Чучка итенен кайсы чакларда мөселман өчен гонаһысы юклыгын ашарга яраткан Миңлебай аңлата башлады:

— Мөхәммәт Галәйһиәссәлам язып биргән Коръәндә чучка ите хәрәм түгел дигән өч очрак күрсәтелгән, ди. Беренчесе, диңгездә карапта йөзгән чакта, ди. Икенчесе, сугышлар барган чакта, ди. Ә инде өченчесе әсирлектә чакта, азыкны чит-ят дин кешеләре кулыннан алып ашаганда, ди. Без сугышка китеп барабыз, безгә ярый ашарга.

— Һы, берәү сугышка китеп бара икән,— диде Уач Сөләхә, Миңлебайдан көлөргә исәпләп.— Китеп кенә бару ул сугышка кереп, сугышып йөрү түгел бит әле. Китап буенча, сиңең ашавың хәрәм була инде хәзер. Менә сугышка барып кергәч, анда инде эш башка. Хет гел чучка гына ашап яшә, бер гонаһы да булмас. Ә хәзер ярамый!

Ашыйсы килүдән баскан урынында таптана башлаган Миңлебайның Коръәннән алган башкача гыйләмә юк иде. Ашыйсы килүе жиңә барганнан булса кирәк, ул Мөхәммәт Галәйһиәссәламгә остәп Коръәннең яңа сүрәсен дә уйлап чыгара башлады:

— Нигә, ишеге ябык вагонда бару, беләсәң килсә, диңгез аркылы карабка утырып йөзү белән бер. Аннан, ишек төбөндөгә каравылны да исәпкә алсаң, бу бит әсирлек инде. Ул «тырышып йөгәрә торганның» итеп ашауда бер генә гонаһ та юк, дип уйлыйм мин. Аннан соң кансир калае эчәндә бәлки

аның ите дә түгелдер әле, кем белсен. Үзәбез суеп тутырган ит түгел бит.

— Тышына ябештерелгән кыягазында чучка башы төшерелгән бит.

— Шундый зур чучка башы кечкенә кансир калаена сыя мыни, сөйләмәгез әле юкны...

Миңлебайның чучка итен ашауда гонаһ юк, дип исбатларга тырышуы, гонаһны бергеләп, Коръәнгә «нигезләп» эшләгәч, теге дөньяга, Алла алдына бару да жиңелрәк булып, дип өметләнүдән иде.

Шулчак сүзгә барысыннан да өлкән булган Гыймади Басыры кушылды:

— Тукталә, энем Миңлебай! Ул нәстәнә кем теле, шул ашасын. Теге дөньяга баргач, Ходай Тәгалә алдында жавабын үзе бирер. Мин аны ашамаска булдым. Шунлыктан, минем кебекләргә ипине артыграк итеп бүлөп бирегез. Ә юк-бар тавышны бетергез, тамакка алданып Коръәнгә тел тидермәгез, изге китап бит ул, барлык мөселманнар китабы...

Тавышлар басылып, азык бүлешергә тотындылар...

Краевкада ач яшәп, шешенер дәрәжәсенә житкән өзмәвердәй ирләр вагонга кергәч ашадылар да йокладылар. Ике төлөк буенча бар эшләре ашау да йоклау гына булды. Үзләренең шул хәлләреннән үзләре көлөп тә куйдылар:

— Эшләмичә дә яшәп була икән, өй!

Бер төлөк үтүгә кечкенә бер станциядә оч сәгаткә якын кузгалмыйча тордылар. Шунда вагонның ачык ишегеннән эшелон начальнигы булган капитан белән таныш булмаган тагын бер командир килеп керделәр. Керү белән эшелон начальнигы сорау бирде:

— Иптәшләр! Арагызда шоферлар, тракторчылар бармы?

Вагон эчәндә тынлыкта сәндәрәнең икенче катыннан тавыш ишетелде:

— Мин— шофер!

Капитан тавыш килгән якка карады.

— Фамилияң ничек? Бирегә тош!

Сәндәрәнең икенче катыннан таза гөүдәле, киң жилкәле урыс егетә тоште. Аның һәр хәрәкәтендә житезлек, уңганлык күренеп тора. Каешын биләнә буа-буа, капитан янына якынлашты.

— Анисимов минем фамилиям. Николай Иванович. Алтынчы өл инде шофер булганга. Тагын берәү бар монда шоферлардан.

— Кем ул?

— Әнә үзе төшөп килә. Үзе өйтсә кем икән.

Чыннан да, сәндәрәдән тагын да тазарак берәү тоште. Ул кеше Зиреклебаштан Галиулла иде. Капитан янына килеп басты да аңарга карап тора башлады.

— Фамилияң?

— Искәндәров.

— Исемең?

— Галиулла.

— Атаңның исеме ничек?

— Мәннәх.

— Ничек? Ничек?

— Мәннәхетдин иде.

— Син дә шофермың?

— Шофер. Николай белән бергә укыдык; Эстәр-летамакта.

Капитан сәндәрәләргә сөзеп карап чыкты.

— Тагын шофер, тракторчылар юкмы?

Якындагы гына сәндәрәдән Гыйниятнең тавышы

ишетелде.

— Ат шоферлары кирәкми? Мин бик шәп беләм аларны.

Капитан азрак елмайгандай итте дә, янында басып торган шоферларга боерык бирде:

— Өстегезгә берәр шинель киегез, өйберлөргезне алыгыз. Сөз менә бу командир карамагына күчәсез һәм эшелоннан төшөп каласыз. Автобатка китәсез, һәркайсыгыз машина алырсыз.

Анисимов белән Галиулла, солдат биштөрләрен алып, иптәшләре белән хушлаша башладылар:

— Сау булыгыз, егетләр! Туган илләргә исән-имин кайтырга язсын. Донъя хәлен белеп булмый, күрешмәсәк, бәхил булыгыз...

Өч тәүлектән артык кагыла-сугыла терлек вагоннарында баргач, Рязань шәһәре янындагы кечкенә бер станциягә алып килеп житкәрделәр. Анда аларны вагоннардан төшереп, дүртөрлөп тезделәр дә, бер зур елга буена алып килеп, брезент чатырларга унарлап бүлеп тутырдылар. Шул хәрби лагерьда унбиш көн буена «трехлинейка» дигән озын мылтыктан атарга, штыгы белән салам «немецкә» кадарга өйрәнгән булдылар. Эчәнә су тутырылган шешәләргә, ватылмасын өчен агач чүбә белән капланган окопларга ыргытырып жәфаладылар. Унбиш көн үтүгә, бу кара халыкны немецкә каршы сугышырга өзер дип исәпләделәр ахрысы, яңадан эшелоннарга тутырып көнбатышка алып та киттеләр. Станциягә алып барып вагоннарга тутырып алдыннан полктагы халыкны чатырлар арасындагы аланга тезделәр. Бер төркем командирлар иярткөн майор уртага чыкты:

— Кызылармеецлар! Без бүген төялеп фронтка китәбез. Туган ил—куркыныч алдында. Фашист илбасарлары илебегзә үлем алып киләләр. Илне коткару—безнең изге бурычыбыз.

Майор тамагын кырды да сүзен икенчегә борды.

— Һәр вагонга иллешәр кеше урнаша. Бер взвод. Үз командиры белән. Ашарга таратачаклар. Һәр вагонда параша булачак. Вагон саен бер дежурный, өч дневальный. Винтовкалар, диварга ныгытылып куйган пирамидаларда торачаклар. Алар дежурный карамагында. Юл өч тәүлектән артык булмачак. Шунның белән бетте. Сораулар бирмәгез!

Тәүлек үтүгә аларны Мәскәүгә китереп житкәрделәр. Октябрь башлары иде. Өч тәүлек буена солдатларны эшелонны белән бер күпер астында тоттылар. Вагоннардан чыгу катгый рәвештә тыелды. Вагон эчендәгеләр нәрсә уйларга да белмәделәр, тик Гыйният кенә бу күренешкә үзгәч бәхирдә:

— Безне кая куярга белми инде болар. Күрәсең, фронтларда кая карасаң да тишәктәр, дип уйлый мин.

Өч тәүлектән артыграк вакыт узгач, тик ятудан арган солдатлар белән тутырылган вагоннары өстерәп, кара паровоз, сузып кычкырта-кычкырта, аларны үлемгә каршы алып китте. Бар нәрсәдән дә хәбәрдер булган полк писерләренең берсенең авызынан пышылдап кына килеп чыкты:

— Валдайга!

...

лган өч армия солдатлары, чигенергә дигән боерыкны үтәмичә, генерал Лукин житәкчелегендә иски-кеч батырлыктар күрсәтеп сугыштылар. Һөжүмгә күчкән немецларның танк армияләрен туктату өчен Ленинград фронтынан бик тиз чакыртып алынган генерал Жуков, Мәскәү астында юк гаскәрне бар итеп жыеп, яңа фронт төзү максаты белән көн-төн тырышты. Белоруссиядән ук чигенә-чигенә кама-лыштан чыгарга омтылган гаскәрләрнең саны ки-мегәннән кимеде. Сугыш башланганнан бирле юк ителгән танк, самолетларның саны артты, немец-ларның корычка уралган гаскәрләрен туктатырга безнең якта көч җитми башлады. Сугыш алдыннан өйрәтелгән кызылармеецларның күбесе көнбатыш чикләргә буенда башларын салдылар. Сугышның беренче ике аенда гына өч миллионга якын безнең солдат, немецларга әсирлеккә төшөп, чәнечкелә чыбык белән уратылган ялан җирләрдә үз язмыш-ларын көтөп ята. Алар арасында үз теләп әсир-леккә бирелгәннәр дә байтак. Чөнки үз теләп әсир төшкән кешеләр сугыш алды елларында шәһәр һәм авылларны канга батырып йөргән НКВДның кара эшләре нәтижәсе инде ул. Алар үзләрен бушқа эшләтеп, тоткын канын коеп яшәүчеләр өчен сугы-шырга теләмиләр иде. Шулар өстенә, Киев шәһә-рен югалту һәм тулы бер фронтның немецлар тара-фыннан туракланып юк ителүе, фронтның коман-дующие генерал Кирпоносның үзен-үзе атып үте-рүе Кызыл Армия өчен зур җафига булды.

Октябрь аенда немец гаскәрләре Мәскәүгә алу исәбе белән Һөжүмгә күчтеләр. Сталин һәм Кызыл Армиянең зур командирлары алдында куркыныч һәм чишү өчен үтә дә авыр мәсьәлә килеп басты: Мәскәүгә бирмәскә! Октябрь аенда Мәскәү урам-нарында күтөрелгән ыгы-зыгыны көч-хәл белән, урамнарда ату белән генә туктата алдылар. Генерал Жуков кискен холкы һәм каты куллы булуы белән генә Мәскәүгә немецкә бирмәс өчен көч туплый алды. Тимер юлларда «яшел юл» биреп, көнчыгыш чикләргә японнардан сакларга тиеш булган, сугышырга яхшы итеп өйрәтелгән берничә армия Мәскәүгә сакларга ашыктырып китереп жи-ткәрделәр. Ул армияләр килеп житкәнче немецлар Мәскәүгә Һөжүм башлаганнар иде инде. Аларны туктату өчен генерал Жуков, кул астында башка көч булмагач, Мәскәү, Тула, Подольски хәрби училищеларында укыган курсантларны тревога белән күтәрәп, немец танкларына каршы ташлады. Жуко-вның бу боерыгы яңа гына егет булып килгән ул малайларны белә торып үлемгә ыргыту иде. Тик Мәскәүнең, бөтен илнең язмышы хәл ителгәндә Жуковның да башка чарасы калмады. 18—19 яшь-лек егетләр, барлы-юклы кораллары белән, Тула аша Мәскәүгә ыргылган немец генералы Гудериан танкларына каршы чыктылар һәм ул танкларны Мәскәүгә үткөрмәделәр, әмма курсантларның күп-челегә шул сугышларда башларын салды.

Гитлер, генерал фон Лееб житәкчелегендә Ле-нинградка ташланган немец гаскәрләренең бер өлешен алып, Мәскәүгә Һөжүм итәр өчен өстәде. Безнең командование шул Ленинград фронтынан алынган немец гаскәрләре Валдай аша Һөжүм итәр дип гоман кылды. Шуннан саклану өчен Валдай калкулыктары ныгытылды һәм анда яңа көчләр өстәлдә. Мәскәүдән чыгып киткән Зиреклебаш ир-егетләре өнә шул Валдай калкулыктарына юнә-лдәләр.

1941 елның кышы якынлаша барган саен фронт-ларда безнең гаскәрләрнең хәле начарланганнан начарлана барды. Смоленски янында камалуда ка-

Гомер буе иген игеп, мал асрап, авылдан юн-
ләп чыкмыйча яшәгән татар агайлары очен мылтык
күтереп, аңардан тере кешеләргә атып, аларны
үтерергә тырышу сәер дә һәм аларның табигат-
ләренә каршы да килә иде. Немец булмагае әллә
кем булсын, барыбер адәм баласы бит инде. Ничек
итеп күзәң белән күрмәген, үзәң белмәгән кеше-
гә кул күтәрмәк кирәк тә, ничек итеп аңарга төзәп
атмак, аны үтермәк кирәк? Шул ук вакытта башка
бүтән төрлерәк уй да килә. Әгәр ул сине үтерсә?!
Авылдан чыгып киткәннән алып, баштарак си-
рәк-мирәк кенә, ә аннан соң ешрак итеп немецлар
белән сугыш кырларында очрашу күз алдына килә
башлады.

ры жимерелде, каты хава дулкыны колакларга китереп бәрде. Акырган, ыңгырашкан тавышлар күбәйде. Бомба шартлау күк күкрәүдән һәм яшен яшьнәүдән дә яман икән. Инде жир йөзөндә синең гөүдөң урын беткән. Тәннең һәрбер сояге сыкрый һәм сояк урыныннан чыгып ычкыныр кебек. Сулыш алырга хава житми. Үзеннән-үзе, белгән, өллә нинди белеп тә бетермәгән, малай чакта өйрәнөп бетелмәгән, инде онытылып бетә язган догалар башка килә. Алар «бисмилла» белән катыштырылып укылалар. Аллаһы Тәгаләдән ярлыкагыл сора-ла, башкача бер генә тамчы да гонаһ эшләмәскә сүзләр бирелә. Жиргә сыенганнан сыена барып, изгелек эшләргә мең төрле нәзерләр өйтелә. Уй-хисләр арасында тик изгелеккә юнәлгәннәре генә торып кала икән бомбалар шартлаганда.

Ярты сәгатькә якын дәвам иткән бомба ташлау, аны беренче тапкыр күргән солдатларга мәңгелек булып тоелды. Самолетлар очып киткөч тә окоп эчләре тып-тын торды. Башта кузгалган кешеләр күренмәде. Аннан соң аз-маз тавышлар, ыңгырашулар ишетелә башлады. Тынлык булмаган, тик колаклар тонган булган икән...

Беренче тапкыр сугышта үтерелгәннәре шул бомбага тотудан соң күрделәр зиреклебашлылар. Унике кешенең өзгәләнгән канлы гөүдәләрен, төрле урыннарда яткан аяк-кулларны, ит кисекләрен, балчык-комга буялган эчәк-бавырларын бер урынга жыйнап, бомба шартлаудан барлыкка килгән түгәрәк чокыр төбенә тутырдылар. Шуннан төрле шинель, брезент кисекләре белән өсләрен яптылар да күмеп куйдылар. Кабер төбенә салынган гөүдәләр арасында күрше Хәлекәй авылының зур гөүдәле ике мишәре дә бар иде. Татарлар арасынан яшкә иң өлкәне булган Гыймади Басыйры кабер күмеләп бетеп, мылтыклардан атып салют биргәч, мөселманнарга калырга кушты. Куркынган сарыклар кебек бер урынга жыйналган якташларына моңсу гына карап алды:

— Шәһит киткән якташларыбызга ясин чыгып, дога кылыйк. Аллаһы тәгалә чукуынган урыс кулы астында сугышып вафат булган мөзмин мөселманнарыбызны жәннәткә кертсен.

Ул алгарак чыкты да моңлы мөкамм белән укырга кереште:

— Әгузү бил-лаһи минәш-шайтан ир-рәжим, бисмил-лаһирахманир-рахим...

Каберлекне уратып алган дини тынлыкны бозып урысча сүгенү һәм аның артыннан ук яңгыратып акыру ишетелде:

— Туктатыгыз улавыгызны! Кем рохсәт итте?

Басыйр туктамыйча укуын дәвам итте.

— Пректари-иты!!!

Татарлар төркеменнән Гыйният белән Габдрахман Акмалов аерылып чыгып лейтенантка табан атладылар. Аларның кискен атлауларын күрөп, Прохоров акырудан туктады да нигәдәр артына борылып карады. Анда бер кеше дә юк иде.

Икәүләшөп лейтенантка якын ук килделәр. Урысчаны яхшы белгән Акмалов, эчкә януын сиздермәскә тырышып, Прохоровка өйтте:

— Син кит инде моннан. Кабер өстендә кычыру яхшы түгел.

— Бога нет. Прекратить!

— Сөзңең Бог бәлки юктыр да, ө татар Алласы бар. Тизрәк кит исән чагыңда!

— Бу нәрсә, янауы?

— Янау!

Р. Нәжмиев рәсеме

Лейтенант тагын авызын ача башлаган иде, Гыйният алга атлады:

— Иди атсуда, сабака два нага...

Прохоров Гыйниятнең таза гөүдәсенә ачулы караш ташлады да кырт борылып китеп барды. Икесе кире килгәндә Басыйр абзый соңгы бурычын үти иде инде:

— Кашафетдин углы Бөдретдин белән Туктар углы Сәмигулла өйбөт кешеләр идеме?

Арттан гөрләшәп шаулаштылар:

— Өйбөт кешеләр иде, хәзрәт, өйбөт кешеләр иде!

Ике якка хушлашу сәләме биргәч, бит сыпырып дога кылдылар. Кузгала башлаганнар иде, Учак Сөләхетдиненәң тавышы ишетелде:

— Тукта инде, Басыйр абзый, мин хәер таратырга тиеш идем бит.

Күңелләрендә моңсулык булса да елмаештылар.

— Вәт, ичмаса, Учак дигәч тө Учак. Тарат өйдө!

— Миңа да бир, Сөләх, үтеп китө күрмө...

Каберне уратып тезләнеп утырдылар. Сөләх йөрөп вак акча таратып чыкты. Тик Басыйрга гына өчлек көгәз акча бирде. Исән-имин калган ир-егетләренң күңелләре нечкөргән иде. Сөләхетдин хәер өлөшкөн чакта зиреклебашларның барысы да авылны һәм анда авыл зиратында мәет күмгән көннөрне испәренә төшерделәр.

...Табут белән күтөрөп мәчеттән мәетне алып чыкканда урамда байтак малай-шалай жыйнала. Валдай калкулыкларына үлем эзләп килгән ирләрнең дә бар иде ваемсыз малай чаклары. Алар да картларның мәетне алып чыкканнарын көтеп мәчет янында уралалар иде. Аннан соң табут артынан тезелгән ирләр янына басып, йөзләренә кайгы билгеләре чыгарырга тырышып зиратка юнәләр. Аның матур итеп кызыл кирпечтән эшлөнгән капкасыннан атлап кергәндә инде теге дөньяның башы шуннан башланганына аларның шиге юк. Мәетнең килгәнә көтеп торган ачык кабер авызына малайлар карамаска тырышалар. Аларның күбесе, үзләрен бу дөньяга мәңгегә килгәндәй хис итсәләр дә, күңелләрен шом биләп өлгөргән була. Бабайлар мулла артына тезеләп, аның моңлы тавышына тавыш-тынсыз гына басып торган чакларда малайлар да тыналар. Бу мизгел алар өле аңлап бетерә алмаган бер вакыт булып, яшь күңелләрендә үзенә генә хас булган моңсу бер кичереш тудыра...

...Блиндажларга кайткач, ирләр тынып калдылар. Уен-көлкә белән окуп казып, сугыштырга өзәрләнеп йөрүләренәң юк эш икәнә аңлый башлаган кебек иде алар. Ә сугыш-сугыш икән шул. Уен эш түгел. Башның хакы монда өч тиен дә тормый, юкка чыга да куя икән...

Икәнчә көнне аланның аргы очында гомердә күрмөгән бер машина пәйда булды. Үзе дә азрак бакага охшаган, төсе дә. Тик бака кебек сикереп йөрми. Үзенәң алдында автомобильнеке кебек резин төгөрмәч, ә арттарак танкныкы кебек гусеница. Гажәп! Габдрахман Акмалов күзләрен кыса төшөп аны күзәтте дә:

— Пехота төягән немец бронетранспортеры бу,— диде.

— Анысы нәстә була инде тагын? — дип сорады сакал баса башлаган битен борып Миңлебай.

— Юлсыз-нисез дә йори ала торган трактор кебек бер машина. Хәзер атакага күчөчөкләр алар.

Тик немецлар атака ясамадылар. Бронетранс-

портер азрак торды да солдатларын төшермичә кире борылып китте.

— Алдыңнан артың матур. Әйдә, сыпырт эзеңне!

Немецлар өч көн буена күренмәделәр. Өч көн үткәннән соң бер танк, ике бронетранспортер килеп чыкты. Танк якын килмичә генә унлап снаряд жибәрде дә безнең артиллерия җавап бирә башлагач, бронетранспортерларны ияртеп китеп барды.

Шундый ерактан гына атып сугышулар белән октябрь бәйрәме якынлашты. Икенче ноябрь тәнендә бурап-бурап кар яуды һәм, салкын җилләргә буйсынып, ышыграк урыннарда көртләр ятты. Барысыннан да иртә уяна торган Учак Сөләхә (атлар карарга торып өйрөнгән гадәте!) тыштан шатланып килеп керде:

— Кар яуган, егетләр, торыгыз! Тор! Бөтен дөнья ап-ак анда. И-и-эх-ма-а! Авылда хатыннар кабартма пешерәләр бит инде хәзер, чажлатып ак майда...

Кабартма дигәнне ишеткәч, Миңлебай йоклаган жиреннән тиз генә башын калкытты:

— Ә? Кабартма дисезме? Кайда ул кабартма?

— Райханаң килгән анда, өнә блиндаж баскычыннан төшә алмый, ди. Эссе кабартмалы табам кулымнан төшөп китәр, дип курка, Миңлебай чыгып алсын, дип өйтә, ди.

Миңлебай сәндәрә агачларын шыгырдата-шыгырдата киерелде:

— Син, Балак, телең бик салынма. Кайда икәнмне белсә, минем хатынны килмәс, дип өйтеп булмый. Аягы ниерек булса да, хатынның асылы туры килде миңа, аллага шөкер.

Дүртенче ноябрьдә аларны төнлә тревога белән торгызып, чыгарып тезделәр дә, исемлек буенча барлап чыккач, җәяүләтеп, кар ерып, урман юллары аша көнчыгышка алып киттеләр. Егерме-егерме биш градуслы салкында бару башта авыр булды. Элеккеге урыннарында иллеләп кенә кеше калды. Аларны блиндажлар саен тараттылар да, окопларга ешрак чыгып, күренеп йорергә куштылар. Фронт бу тирәләрдә ачык диярлек хәлдә калды. Чөнки инде монда немец һөҗүме көтелми, аның барлык көчләре Мәскәүгә алып өчен ыргытылган һәм ул шунда капкыңа элөккөн бүре кебек китә алмыйча канлы һөҗүмнәр алып бара. Бөтен нәрсәгә үз фикере булган Гыйният калган солдатларны кызганып куйды:

— Нимес безнең моннан киткәнне белеп калса, бу калган халык аңарга бер сөгәтлек кенә, хоҗай сакласын инде үзләрен.

Калганнар арасында күрше авыл чуашлары да бар иде. Алар киткән татар дусларын елап озаттылар:

— Сестән башка пес нишлипес инде хәсер. Хушыгыс, пелешләр. Кайтып күрешергә яссын...

Биш көн буена аларга йокларга жиде сөгәт кенә вакыт биреп, урман юллары буйлатып, җәяүләтеп кудылар да кудылар. Зур командирлар юкка чыкты. Алар, күрәсәң, машиналар белән кителәр, кызылармеецлар янында вак-төяк лейтенантлар гына атлый иде. Алар кар ерып, төүлеккә илле чакрым чамасы юл үттеләр. Тик шунысына рәхмәт, төн кунарга һөҗүмнәр бер авыл булды. Андагы халык аларны кайнар аш белән каршы алды. Инде андый ашларны чучкаданмы, түгелме дип тикшереп торучы булмады. Басыйр абзыйның аш

остендә «гәнаһны алып ташлау» догасын укуы була, берничә минутта аш та юкка чыга.

Юлда атлаганда берничә жирдә машинага да утырткаладылар. Тик жәяү бару кулайрак иде. Чөнки өсте ачык машинада жилдә ыжгырып бару эчтөгә жылыны тиз ала, күн итек кигән аякларның туңуы үзәкләренә өзгәли, машинадан тошеп йөгәрәсене китерә. Ике-өч сәгать карлы юллардан бата-чума барган машина өстендә бер-берсенә кысылып, бөрешеп утырган солдатлар өстеннән пар күтәрелә, аларга бәс куна, салкынлык шинель эчләренә кереп, йөрәкләргә кадәр барып житә, кысылып ала.

Шаяру, уен-колкеләр бетте, халыкны кара, жирән, тагын өллә нинди төстөгә сакал-мыеклар басты. Арада иң куе сакал-мыек Учак Сәләхенеке булып чыкты.

— Син, Учак, үстерүен үстерәсең сакалыңны, берәр атнадан аңа басып йөри башлайсың бит инде.— диде Гыйният үзенә сирәк кенә сакалын чәметкәләп.

Сәләх тә аптырап тормады:

— Бу куу белән кусалар, битеңә түгел, арт ягыңа да үсәр өле ул.

Юлга чыкканнарына алты көн дигәндә зур гына бер урыс авылына килеп керделәр. Коянтә-чиләк күтөрөп, урам буйлап барган урта яшьләрдәге бер хатыннан сорадылар:

— Какая деревня, тетка-а?

— Волга, родимые, Волга.

— Как Волга?

Маржа солдатларга күзләрен майландырып елмайды:

— Авылыбызның исеме шулай, Волга. Монда Волга елгасының башланган жире.

Сафлар эчендә татарлар шаулашты:

— Иделнең башы, ди бит бу маржа.

— Карале, өй, туган якларга якынлашабыз түгелме соң, алай Идел булгач...

Араларыннан укымышлырак Габдрахман аңлатма бирде:

— Иделнең башы инде монда, дәрәс анысы. Тик бик ныклы, тирән урыс жире инде. Безнең халыкны, аннан да элегрәк килеп урнашкан фин кабиләләрен кысырыклап чыгарганнар яисә юк иткәннәр инде алар. Урыс жирләре санала хәзер бу яклар. Калинин өлкәсе, диләр. Революциягә кадәр Тверь яклары булган.

Барысын да саф белән китереп, класс бүлмәләренә күп итеп салам тутырылган авыл мәктәбенә урнаштырдылар. Күрәсәң, болар килгәнче бу мәктәп биңасы аша күп халык үткән булгандыр. Чөнки салам тапталган, оешкан, аның арасында байтак төмәкә төпчәкләре аунап ята. Икенче көнне иртән аларны алып чыгып, тагын сафларга тезделәр дә авылдан ерак булмаган оҗопларга илтеп тараттылар. Землянка эчендәге битләрен сакал-мыек, үзләрен бет баскан аз санлы солдатларны күрөп, килгәннәренң башын шомлы уйлар биләде. Землянкадагы сәндәрәләрдә алмаш көтеп яткан солдатларга ике дөнья бер моржа иде. Алар көн-төн сугышудан, ачлыктан, немец һөжүмәннән шулкадәр туйганнар ки, хәтта тылга чыгып китүләренә дә өллә ни зур шатлык күрсәтмәделәр. Чөнки беләләр, өч-дүрт көн үтүгә, аларга яңа солдатларны өстиләр дә, тагын фронтның бер янган тишегенә илтеп тыгалар. Бер атнага элегрәк киттең ни бу дөньядан, соңрак ни, язмыш аларны барыбер яшәтми инде.

Шунлыктан, аларга бу дөнья вакытлыча гына. Шулай да солдатларның берсе, землянкадан чыгарга боерык булгач, үзенә бер кисәк ипи сузган Гыйнияткә немец автоматы белән ике обойма патрон һәм авылда бәрәңге изә торган тукмакка ошаган озын саплы оч гранат бирде:

— Тот! Исән калсаң— сугыш!

Яңа урында, землянка сәндәрәләренә урнашканда Сәйфулла Лаваренко дигән украин кешесе белән бергә туры килде. Кырыкны узган зур гөүдәле, жырлагандай итеп моңлы сөйләшә торган, бик таза кеше иде ул. Хохоллар кебек азрак «о»га басым ясап сөйләп тә китте:

— Мин үзем Бирски өязеннән, Мишкә районынан. Сигез балам бар. Тик менә бу сугыш комачау итте аларны үстөрөп бетерергә. Зурысына унжиде тулып килә, кечесе өч айлык. Аякларым аютабан минем, тиз йөгәрә алмыйм.

Ул Сәйфулладан кем икәнлеген сорашты да, төкәдим итте:

— Әйдә, бергәрәк булайык. Мин 1928 елда Кытай белән булган сугышта катнаштым. Байкал артында. Командующийдан алган бүләгем дә бар.

Сәйфуллага шикле күзләре белән карап торгач, сагая тошкән тавыш белән сорады:

— Син беләсеңме, кем иде анда безнең командующий?

— Юк, каян белим инде мин аны. Мин укырга да бик чамалы. Грамут юк бит минем.

— Шулаймы? Ярар, бик әйбәт. Белмәгәнәң хәерле, икебез өчен дә.

— Кем булып сугыштың анда?

Лаваренко пышылдауга күчте:

— Пулеметчы идем мин, «максим» дигән пулеметта.

Сәйфулла да нигәдер сагая төште.

— Нигә пышылдап сөйләшәсең?

— Беләп калсалар, хәзер пулемет артына ятыралар монда. Ә мин сугышканрак солдатлардан белештем— немецның минометлары бик күп икән. Шулардан мина очырып, иң башта пулеметларны юк итә икән. Бик осталар ди немецлар минометтан атарга. Ә миңа исән-имин кайтырга кирәк, балалар күп минем. Аларны бит үстөрергә, кызларны кияүгә бирергә кирәк. Озакламый немец тагын һөжүмгә күчәчәк. Киткән солдатлар өйтте. Безгә ничек тә исән калырга иде. Ә пулеметчылар иң төгеләрдән һәлак булгачлар...

Иртән взвод командиры белән Лаваренко арасында ызгыш чыкты. Сәйфулла белән Гыйният взводка тиешле ботканы кухнядан күтөрөп кайтып житкәндә, Лаваренко белән лейтенант арасында жәнжал башланган иде инде. Лейтенант Прохоров каты тавыш белән Лаваренкога боерык бирә:

— Кабатлап боерам, минем кушканын йөгерең үтөргә тиешсең!

— Йөгәрә алмыйм мин, иптәш лейтенант! Аютабан мин. Поход белән килгәннән соң чак йөрм, ике аягым төплек буенча сызлылар.

— Мин сине ничек терелтергә белермен, симулянт! Йөгәр хәзәр үк!

Лаваренко авыр итеп көрсенде:

— Булдыра алмыйм.

Лейтенант кабурасын ачып пистолетын чыгарды:

— Боерыкны үтәмәгән өчен Советлар Союзы исемнән...

Гыйният кулындагы зур термосны карга утыртты да, лейтенантның пистолетлы уң кулын элөктереп

алды. Каты, көчле кул кысканга зур пистолет карга барып тоште.

— Без бит фронтта. Тияргө ярамый безгө, командир. Безнең өчен коелган немец пулялары да жөтөрлек. Син солдатны ата башласаң, немецка каршы сугышырга кем кала?

Прохоровның тамагы тыгылып, ачык авызыннан сүзлөр өзек-өзек булып килеп чыкты:

— Бунт?.. Бунт? Боер... боерык үтөмөү! Бунт?! Командирга кул күтөрү? М-м-м...

Бер сөгәт үтүгө автоматлы ике таныш булмаган солдат Гыйният белән Лаваренконы батальон командиры блиндажына алып киттеләр. Алар белән Прохоров жөтөкчелек итө иде. Капитан Азволинский икесен дә тыныч кына һәм зур диккәт белән тыңлады да, бер сорау да бирмичө чыгарып жибәрде:

— Барыгыз, ял итегез. Алда авыр сугышлар тора, минем ышанычны акларсыз дип уйлыйм.

Солдатлар чыгып киткәч, капитан кызган мич янында басып торган Прохоровка борылды:

— Монда, лейтенант, чөтөн килгән дошманнар белән сугыш бара, фашистлар белән, ө үз солдатларың белән түгел. Бу солдатлар синең терәгәң булырга тиеш. Ә бит Лаваренко яшә ягыннан сиңа өти булырлык.

— Устав буенча, боерык үтөмөү...

— Мин сиңа сөйләргә рөхсәт бирмөдем...

— Гаеплемен.

— Устав — устав ул. Ул да иң элек кеше булганы таләп итө.

— Лаваренко белән нәрсә эшләргә кирәген үзем беләм. Өйрөтмөгез мине!

— Син бернәрсә дә аңларга теләмисең ахрысы. Мин бүген-иртөгө жанын юк итөргө торган кызылармеецны сиңа жөбөрлөргә ирек бирмөячөкмен, бел шуны! Өллө кайларга донос яз, без фронтта, сугышабыз. Синең доносны көтөп утырганнар окопка килеп сугышып йөрмөячөкләр. Бел шуны!

— Мин аңламыйм!

— Тагын берәр ай чамасы шул солдатлар белән окоп нужасын күрсөң, күп нәрсәне аңларсың...

Өч кон үтүгө солдатларга жылы киез итекләр тараттылар. Зиреклебаш якларында ул киез итекләрне пима дип йөртөләр иде. Йөгерергө теләми, дип лейтенант Прохоров Лаваренкога пима бирдертмөде. Аяклары жылынган сугышчыларның азрак күңелләре булып, атна бие туң жир чокыдылар, окопларны тирәнәйттеләр, ике зур блиндаж төзөделәр. Кирка, лом, көрөк белән бертуктаусыз туң жир чокып нык жөфаландылар. Беркөнне окоп читендө аякларын салындырып утырган Гыйният Папай окоп төбөндө төмөкө көйрөткөн Сөйфуллага эндөште:

— Карале, Сөйфулла! Мин, теге, өлегә дә баягы Гитлерны өйтүем иде. Туган илдөн, хатын-балалардан аерып, бик нык жөфа чиктерде бит инде ул безне. Шуның башкаласы Берлинга барып керергә дә, үзен тотып Зиреклебашка алып кайтып, ат каракларын йөрткөн кебек, йөртөргө кирөк иде. Яисө теге чөгәннәр аю күрсөткөн кебек чылбыр тагып, барабан кагып биетөргө иде, өй. Үлөсө килмәсө биер иде ул!

— И-и-и, Гыйният, Гыйният! Син Папайлыгыңа барма инде. Өле бит Гитлер Мөскөү янында, без Берлинда түгел. Нәрсө сөйлөсөң син?

Гыйният күңелсөз генө елмайды:

— Шулай ла ул анысы шулайлыкка! Тик

исән-имин авылга кайтыр өчен безнең юллар Берлин аша үтөргө тиеш бугай. Мин шулай дип уйлыйм.

— Белмим инде, Гыйният күрше, аптыраган!

— Аптырама бер дә. Менө тыңла өле, мин бүген бер жыр чыгардым. Бик ятышлы түгел бугай, син шулай да көлмө, яарамы!

— Өйдө, өйттереп кара.

Гыйният тамагын кыргалап алды да, моңлы тавышына азрак шаянлык өстөп, жырын акрын гына тавыш белән жырлап жибәрде:

Ал, Сталин, жирөңне,

Ташлап киттем илемне.

Эшләмичө атып яшим,

Ордым трудадинөңне.

Сөйфулла янына жыелганнар күңелле генө көлөштөләр. Сөйфулла Гыйниятне кисөтөп куйды:

— Син, Папай, телеңне тый азрак. Атаңның кайда киткөнөн онытып жибөрмө. Теге исәнөп йөргөннөр монда тагын да күбрөклөрдө өле ул. Саг-рак булу кирөк. Сакланганны саклармын, дигөн холай.

— Һөй, Сөйфулла дус! Без Берлинга барып, аны алганчы йөз тапкыр жан бирербез өле. Бел шуны, белмәсөң. Нимесне менө-менө наступлениегө күчөргө тора, дилөр, разведчиклар. Безгө барыбер сугышып үлөргө инде, ничек кенө булса да. Тот өйдө киркәңны, чокы туң жирне...

Берничө көн узгач, немецларның һөжүме башланды. Яхшы ашап, тамакларын туйдырган, инде Мөскөүне алгач үткөрөлөчөк парадны жөденче ноябрьдөн соңгарак күчөргөн фашистлар, кышкы суыкларны Мөскөүнең жылы йортларында үткөрү өметө белән, һөжүм өзөрлөделәр. Немецларның һөжүме алдыннан гына ике кон элегрөк полк өстөмө көч алды. Алуын алды, тик килгөн халык бик үк солдатка ошап бетмөгөн иде шул. Калинин фронты командующие яшә генерал Рокоссовскийга штраф батальоннарга төрмөдө утырганнар арасыннан иреклеләр алырга рөхсәт иткөннөр. Күрөсөң, сугыш алдыннан аның үзенөң дә дүрт елга якин Камчатка төрмөлөрендө иза чиккөнөн исөпкө алып, төрмөне татыган генералга тоткындагыларның мөнөсөбөтө өйбөтрөк булып дип уйлаганнардыр. Шунлыктан «свой брат Костя Рокоссовский төрмөлөрдөн га-скөр жыя», дигөн хөбөр таралгач, төрмөлөрдөн үз ирке белән фронтка китүчеләр күп табылды.

Немец солдатлары шакыраеп каткан кыска кунчылы күн итеклөрөннөн Мөскөү бусагасында карлар какканда солдатның нинди икөнлегендө сайланып торырга вакыт калмаган иде инде. Гаеп-ле-гаепсөз кешелөр тутырылган канлы төрмөлөрдө шул 1941 елның кыш башында өмет чаткылары кабынды. Иреккө! Үлем көтөп торган фронт аша булса да, иреккө! Кем белө, сасы камераларда, алтын шахталарында, тайга урманнарында юк булганчы, бөлки...

Төрмөдөн меңөрлөп-меңөрлөп фронтка ашкынган халыкны атна-ун көн эчендө, тиз-тиз генө мылтык мушкасын күрөргө, патронны кая тыгарга өйрөттөләр дө Калинин фронтына китереп тутырдылар. Аларны рота, взводларга бүлгөлөп өлөштөләр. Прохоров взводына шундыйлар дүртөү элөкте. Лейтенант аларны һөр өтделениегө берөрлөп бүлөргө уйлаган иде, тик ул эше барып чыкмады. Сул колагыннан алып иягенө кадөр яра эзе ярылып яткан Заварзин фамилияләсө Прохоровка карап өйтте:

— Без аерылышып, өтделениеләргө таралырга килмөдек монда. Бергө булабыз и баста!

Прохоров нәрсәдер әйтергә теләгән иде, Заварзин янында басып торган иптәше, тамак төбен кыргалады да, сул кулын авызы янына китереп, Прохоровка туп-туры саф зәңгәр күзләрен төбәде:

— Кабаланма, нөчөлник!

Прохоров аның шинеленең жиңе эченнән күренеп торган хәнжәр сабын шөйләп алды.

— Син, лейтенант, безнең теләкне аңладыңмы? Агарган Прохоров баш какты.

— Яратам мин акыллы кешеләрне. Безне кайсы отделениегә?

Көнә буена өшөп-туңып дозорда торып кайткан Гыйният, чишенеп киёмнән кибергә элгәч, ята торган урыны янына килде. Анда таныш булмаган кеше ята иде.

— Бу минем урын бит, тор,— диде ул елмаеп.

Сасы тәмәке көйрәтеп яткан солдат, сары кашлары астыннан яшел күзләре белән Гыйнияткә сирпеп карап алды да, мыскыллап, көлдә генә.

— Зиратта синең урының, бар шунда! Ә монда бүгеннән соң мин ятачакмын.

— Тор, тор! Мин бик туңдым, жылынырга кирәк. Тор!

Яткан солдат сул кулы белән Гыйният ягына кискен хәрәкәт ясады. Гыйният бите әрнүгә түзә алмыйча, ахылдап читкә тайпылды. Яңа кеше аның битенә янып торган тәмәке төпчеге белән төрткөн иде. Гыйният үзен-үзе онытып, алга ыргылды. Шулка аның юлына аркылы яңа килгәннәрнең икенчесе басты. Кулында — хәнжәр. Зур, таза гәүдәле ул бәндә, нәрсәдер әйтергә дип, авызын мыскыллы итеп кыйшайта башлаган иде, өлгәрә алмады. Гыйният аңарга булган барлык көче белән китереп сукты. Ә аның көче күп иде. Хәнжәрленең аяк астыннан блиндаж идәне әллә кая очты, ул аркасы белән бүрәнә диварга барып сыланды да идөнгә шуып тоште. Берни дә булмагандай кыланып Гыйният урынында яткан солдат очкан кош кебек житез хәрәкәт белән идөнгә сикерде, Гыйнияткә ыргылды. Тик ул кизәнеп өлгөргәнче Гыйният сукканнан өле генә үзе сикереп төшкөн нар астына бөтерелеп кереп китте. Өченче иптәшләре яткан урыныннан урысча матлап сүгенеп кузгала башлаган иде, сикерешеп торган Гаяз белән Әбия Нәбие аңарга якынлаша башлагач, басылды. Гыйният нар астындагы солдатны өстерәп чыгарды да, гимнастерка изүеннән тотып, аягына бастырды:

— Монда сезгә төрмә түгел, ө сугыш кыры. Тартлар яши монда, сезнең кебек үк кешеләр. Моңы мин әйтәм сиңа, Гыйният Абсаттаров, исегездә калдырыгыз!

Шулчак ишек төбеннән тавыш ишетелде:

— Нәрсә булды монда?

Гыйният кулындагысы ычкынырга тырышып тартылды:

— Безнекеләрне кыйныйлар, Костя!

Заварзин кабаланмый гына алга үтте дә шинелен сала башлады. Гыйният алдындагыга бер генә карап алды.

— Син тыела алмассың микәнни инде, Скоба? Монда чыннан да зек законнары юк бит. Кирәген алгансың, тынычлан. Гыйнияткә борылды:

— Син сулагаймыни?

— Ике кулым бертигез эшли минем.

— Сугышырга кайда өйрәндең?

— Авылда. Кызлар артыннан йөргәндә.

— Сез татарлармыни?

— Татарлар без.

— Татар авылларында сугышалармыни? Анда картларны тыңлап кына яшиләр бугай.

— Мин, Зәйнәбем артыннан йөргәндә авылның икенче очына, байлар, сөүдәгәрләр яшәгән Югары очына берүзем менеп китә идем. Башка егетләр, кыйныйлар анда, дип, курка торганнар иде. Берьюлы алты-жиде кеше белән сугыша торган идем мин. Өнә Хәжи белән Гали шулар арасында була торганнар иде.

Гали дәмәде. Хәжи Балак, сәндәрәдән аякларын салындырып утырган көенә, елмаеп, шалпык иреннән жәеп жибәрде.

— Ы-ы! Дорес сөйли ул. Бер сукса ярты сәгать ятасың инде. Өнә ич, иптәшегез һаман аңына килә алмый. Гыйният йодрыгына бер элөгеп, аның авырлыгын татысаң, кая ди ул аңарга каршы чыгу. Безнең Югары оч егетләренең барысының да йодрык белән ныклыкларын тикшергән кеше ул...

Заварзин кузыксынып аның беләген тотып карды. Беләк юан һәм таш кебек каты иде.

— Ну и ну-у!— диде ул, соклануын яшермичә. Шуннан өстәп куйды:

— Курыкмыйча һәркайсыгыз үз урыннарыгызда йоклагыз. Беркем тимәс сезгә.

Гыйният аңарга да сынаулы карашын ташлады:

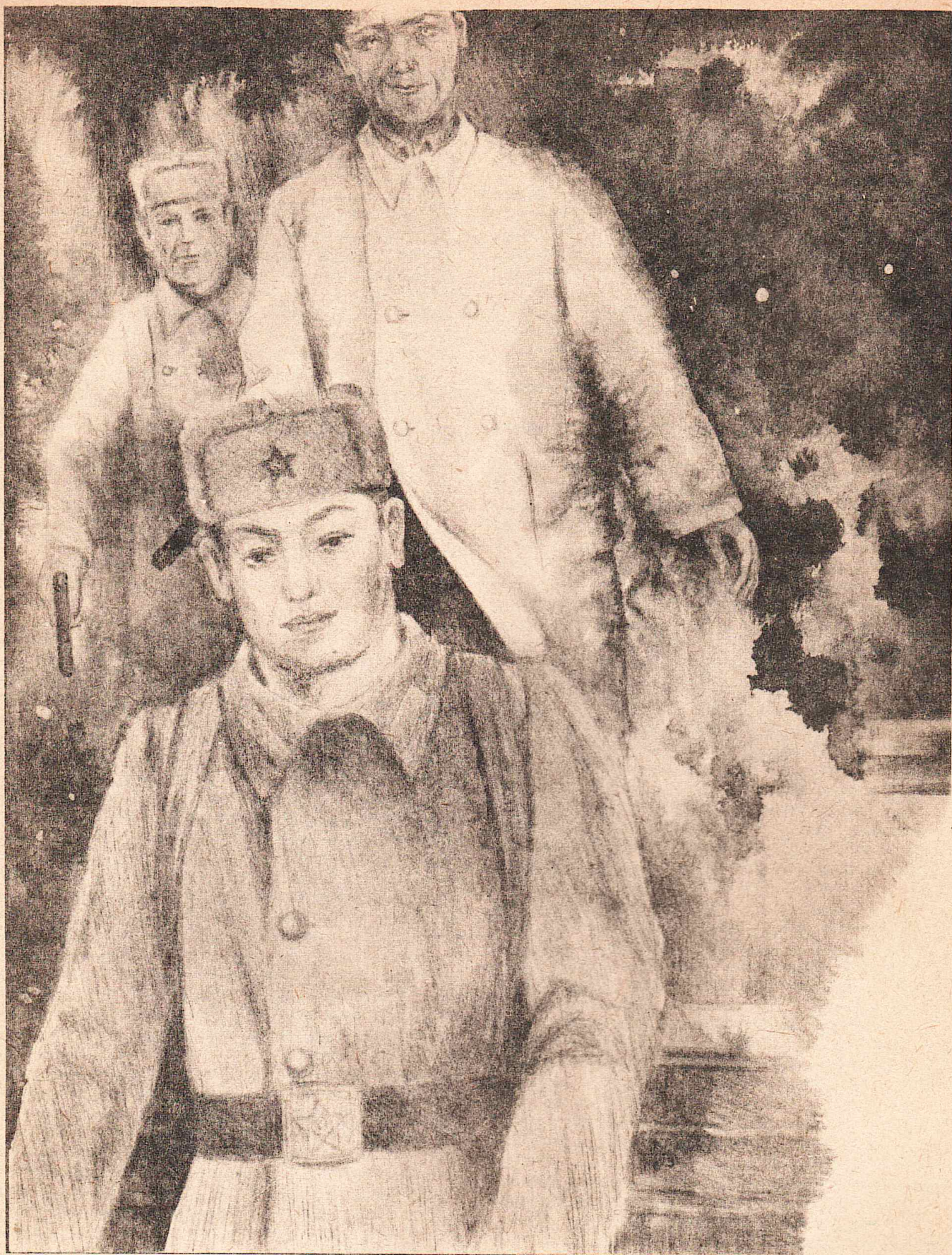
— Синнән рохсәт кирәкми безгә кайда йоклау очен. Сездән түгел, без фашистан да курыкмыйбыз. Белеп торыгыз шуны.

...

Прохоров Лаваренко һәм Гыйният өстеннән шикаять язып СМЕРШ'ка житкердә. Үзләренең эшләрен күрсәтә алмый йөргән тегеләренә шул житә калды. Тикшерүләр башланды. Лаваренко авылларыннан берүзе генә булганга, аның турында сойләрлек кеше тапмагач, аның үзен чакыртып сорау алдылар. Зиреклебашлар күп булганлыктан, сорау кеше табылды. Гыйниятнең авылдагы тормышын һәм кем баласы икәнлеген тиз ачыкладылар. Иң мөһиме, 1937 елда анын атасын «тройка» атарга хөкөм иткәнлеген һәм Уфа төрмәсендә атылганлыгы мәгълүм булды. Дүрт көн үтүгә, Уфа НКВД сыннан да шул хакта мәгълүмат килде. Тик Гыйниятне яманлап сойләүчеләр авылдашлары арасында табылмады. Шулай да СМЕРШ тарафыннан Гыйниятнең язмышы билгеләнеп куелган иде инде...

Немецның Мөскәүгә һөжүме каты һәм канлы сугышлар белән башланып, бөрелешләр кызганнан кыза барды. Аурупада суешырга өйрәнеп зур төжрибә туплаган, яхшы коралланган, ашатылган, кендерелгән немец солдатлары зур осталык белән сугышалар иде. Кичә генә игенче булган, Бурлы биянең дилбегәсен озын иске мылтыкка алыштырган, июньләп тобәп ата да алмаган, кеше үтерергә өйрәтелмәгән татар ирләренең күбесенә сугыш ят нәрсә иде. Берсенә пуля яисә корыч кыйпылчыгы тиеп төгәрәп китсә, аның тирә-ягындагылары, өле генә тере булган, инде өнсез яткан иптәшләре янына жыйналып, аптырашта калалар. Кая барырга, кайсы якка, кемгә иң беренче атарга, качканда кайсы якка йөгерергә белмичә күп изаландылар. Артиллериядән тупка тоткач, тере калганнарны самолетлардан бомба белән туздырганнан соң, окоп

¹СМЕРШ — «смерть немецким шпионам». 1941—1945 елларда немец шпионнары белән көрәшү өчен Дәүләт иминлеге халык комиссариаты составында төзелгән махсус Баш идарә.

Р. Нәжмиев рәсеме

ларга каратып немецлар үзлөренең танкларын жибереләр. Шул танклар артыннан, корсагына терәгән автоматтан бертуктаусыз үлем чөчеп, немец пехотасы кузгала. Ул да жәяү йөрми өле. Безнең окопларга бер чакрым арага кадәр ул пехотаны бронетранспортерлар һәм йок машиналары белән китереп куялар. Шуннан алар сикерешеп төшөләр дә, автоматлардан ут чөчеп, атакага ташланалар. Анда да каты йөгерең хәлләрен бетермиләр. Бер ритм белән атлап, безнең яктан ата башлаган пулеметларны үзлөренең миномет уты белән юк итә-итә алга баруларын туктатмыйлар. Немец солдатлары артында һәрчак радио белән үзлөренең батареяларына безнең пулеметларның, пушкаларның координатларын өйтеп баручы корректировщиклар килә.

Зиреклебашлар саклаган позициягә ташланган немецларның төүгә атакасы кыска һәм каты булды. Туңган үрне менә алмыйча кара тотен чыгарып алдан килгән оч танклары туктап калды. Сугыш башланганчы окоплар артында урнашкан оч пушканың берсен, шинельләрен салып ташлаган артиллериячеләр, бер лейтенант малай житөкчелегендә, алга өстерәп алып киттеләр. Кечкенә пушка артиллериячеләр үзләре ясаган агач чана остендә иде. Ачыктан-ачык окоплар алдына чыгып, пушканы чанадан төшереп жиргә утырттылар да, үрне менәргә сөзәгрәк жирне эзләп хәрәкәт иткән танкларны берәм-берәм яндырырга тотындылар. Ун минут вакыт чамасы үтүгә үр астында оч немец танкы кара-кучкыл тотен чыгарып яна иде инде. Артиллериячеләр пушканы кире күчәргәндә чана өстендә, пушка төгәрмәче янында яшь лейтенантның кисәкләргә өзгәләнгән гөүдәсе ята иде...

Шунда ук танкларсыз калган немец пехотасы күренде. Аларның күбесе, атлау жиңелрәк булсын дип, шинель итәкләрен бил каешына кыстырганнар. Башларына зур каска кигәннәр, ата-ата киләләр. Безнең оч пулемет аларга каратып бертуктаусыз атса да, өлләни файда китерә алмадылар. Чонки пулеметчылар атарга оста түгелләр иде. Шулкач окоптан немецларга мылтыклардан аткан Лаваренко белән Сәйфулладан ерак түгел тыкылдаган бер пулемет атудан туктады. Шинелен салып ташлаган пулеметчы хәрәкәтсез брүстверда ята, ө икенче номеры ике куллап күзләрен каплап, окоп эчендә улап сикергәли. Сәйфулла аңарга карагач, тетрәнәп китте: солдатның үң кулының ике бармагы арасыннан бер күзә асылынып тора. Бармаклары арасыннан кан ага. Сәйфулла, мылтыгыннан атарга кирәк икәнән дә онытып карап торган жиреннән, Лаваренконың тавышын ишетеп, сискәнәп китте:

— Сәйфулла, өйдә минем белән!

Сәйфулла аның ягына борылганда, ул иеләп пулеметка таба йөгәрә иде. Барып житүгә үле пулеметчының гөүдәсен читкәрәк, окоп төбенә алып ыргытты да пулеметка ябышты. Артыннан мылтыгын тотып йөгерең килеп житкән Сәйфуллага кыска гына боерык бирде:

— Ташла мылтыгыңны! Тот лентаны менә болай итеп!

Сәйфуллага тиз генә карап алды да, кулынаннн элөктереп пулемет лентасын ничек тотарга икәнән күрсөттө:

— Менә шулай, тигез итеп бир!

Үзе пулеметның бер планкасының торышын үз-

гәртте дә, кабаланмый гына гашеткасына басты.

Килеп житөргә унбиш-егерме метрлар калган немец солдатлары алдан йөгөргән офицер боерыгы белән бик тиз окопларга ташландылар. Шул чакта аларны Лаваренко пулемет уты белән печән чапкандагы кебек итеп кисә башлады. Бер минут та үтмөгәндер, нәрсә булганын аңлаганчы, немецларның алдан килгән тезмәсе жиргә ауды. Лаваренко исә алар артыннан килгәннән кырырга тотынды. Эшнең ни өчендер начарланганын сизгән немецларның калган солдатлары кире борылып, тагын да тизрәк йөгерең кача башладылар. Тик алдагы оч солдат кына акыра-акыра алга таба йөгөрүләрен дәвам иттеләр. Лаваренко пулеметын жайлап кына бер урынга төздә дә, гашеткага басты. Ун метрлар гына кала окопка кереп йөгөргән оч солдатның уртадан йөгөргәнә ике кулын жөеп жибәрде дә, туктап калды. Лаваренко тагын гашеткага басты. Немец солдатның корсак турысында кисәк-кисәк шинель сукносы очты. Ул сул аягын азрак күтәрә бирде дә, бөтен гөүдәсе белән, бөгелмичә артка табан егылды. Окоп алдында икесенә калган немец солдатлары борыла башлаганнар иде, пулеметчы аларны кыска-кыска ике чират белән жиргә төгәрәттө.

Шул мизгелдә солдат Заварзинның тавышы ишетелде:

— Алга! Атакага!

Окоптан сикереп чыккан Заварзин янында Гыйният Папай, Гыймай Басыйры, Миңлебай Капар һәм Әбия Нәбие йөгәрделәр. Алардан аз гына сулдарак Учак Сөлөхә, Балак Хажи, Габдрахман Акмалов һәм яшь килән Асиянең ире Мәжит калкып чыктылар, туктап аңга килә башлаган немецләр арасына «урра» кычкырып, озын штыклы мылтыкларын тотып барып керделәр. Китте кул сугышы. Китте чөнчеш, китте приклад белән сугулар, китте атыш. Ике-өч минут барган кул сугышыннан соң немецлар түзмәделәр, байтак солдатларын калдырып чигенделәр. Немецләр качкач, аларның ятып калган яралыларын атып, кадап чыктылар.

Балак Хажи салынып төшкән сул кулын үң кулы белән биләндәгә ярасына кыска да ыңгара-ша-ыңгыраша окопка табан атлый. Пулемет янында бушап калган ленталарны жыеп булашкан Сәйфуллага Басыйр абзый эндәште:

— Сәйфулла, ташла өле шул нәрсәләреңне. Бажаң Мәжит жан бирә, сине чакыра.

Сәйфулла йөгерең барып житкәндә Мәжитнең хөле начар иде. Аның корсагы турысыннан шинеле немецның кырыс тешле штыгы кадалып ертылган. Шул ертыктан канга, балчыкка буялган эчөкләре агып чыккан. Күрәсәң, инде ул аларны кире тугырырга тырышкан—куллары канга буялып беткән. Сәйфулланы күргөч, иреннәре калтырый башлады. Сул кулының бармакларын селкетеп, Сәйфуллага иелергә кушты.

— Күтәр... Кояшны... Ы-ыһ... Соң...гы тапкыр...

Сәйфулла, аның шинеленең чабуы белән, булаңып торган эчөкләрен каплап, астына ике кулын тыгып күтөрөп алды да, окоп читенә сакланып кына аркасына салды. Үзе кабаланып, аркасыннан тотып азрак күтәрде. Мәжит канлы куллары белән Сәйфулланың шинеленә ябышты. Аның һич кенә дә үлсә килми, Сәйфуллага ябышып, исән калырга тырыша иде.

— Исән... кайт... авылга-га... Асия ау... авыр...лы...

Мәжит авырлык белән тын ала башлады, теле ныклы көрмәлдә:

— Бабай...лар...да тор...с-с-сын. Ка-а-ра Го-бай... бәх... бәх-и... ил... бә-әх...

Ярылган эченә ыңгырашып ике куллап ябыша башлаган иде, Сәйфулла тезләнгән килеш аның кулларыннан тотып алды. Мәжитнең суына барган бармаклары Сәйфулланың кулын кыскандай иттеләр дә көчләрән югалтып ката башладылар. Гәүдәсе ике тапкыр гына тартышты да жан төслим кылды. Мәжит янына тезләнгән Сәйфулланың кул-башына кемдер акрын гына бармаклары белән кагылды. Бу Гыймай Басыйры иде.

— Кая, Сәйфулла энем! Син читкөрәк күч өле, мин күзләрән йомдырым да ясин укыйм. Мөселман бөндөсенең жаны чыкты бит, шәһит булды. Изге жан, урыны оҗмахта булсын...

Мәжит Зиреклебаштан август аенда сугышка чыгып киткән ирләрнең берсе иде һәм ул иң беренче булып чит-ят жирдә башын салды.

Татар язмышы гасырлар буена фажигале булды. Төкәдир тактасында шулай язылгандыр, күрәсең. Явыз Иван Казанны штурмлап алганнан бирле татар башын урыс файдасы өчен теләсә кая тыгалар. Урыс сугыш ачса да ул мескен «ура» кычырып, мылтык тотып, автоматтан атып иң алдан йөгәрә. Башын сала, балаларын ятим итә...

Мәжиттән башка тагын Әбия Нәбиулласы каты жәрәхәт алды. Пуля аның күкрәген, корсагын яралаган иде. Нәбиулланы Гыйният белән Миңлебай күтөрөп алып килеп, окоп төбенә жәелгән берничә шинель остенә салдылар. Габдрахман аның гимнастеркасын күтөрөп, корсагын, күкрәген бәйләп куйды. Нәбиулланы носилка күтөрөп килгән ике санитарга тапшырдылар. Ул йомык күзләрән ачты да авырлык белән сүзләр эзләде:

— Хушыгыз, егетләр! Рәхмәт сезгә. Исән-сау авылга кайта күрегез инде.

Иреннәре елмайгандай итеп калтырап куйдылар.

— Син, Гыйниатулла, мине ярлыкагыл инде. Теге, егерме алтынчы елны кызлар өчен сугышканда арттан казык белән башыңа мин суккан идем бит. Исеңдәме, башыңны бәйләп атнадан артык йөргөн идең...

— Син икәнән белә идем мин. Нәбиулла дус. Ачу тотмыйм бит мин. Егет чакта кемдә генә булмый андый гына гонаһ. Кызлар өчен эшләнгән бит ул. Узган эшкә салават, кем өйтмешли. Бәхил, бәхил...

— Зәйнәпкә күчеләм төшөп йөргөн иде бит. Бик нык итеп. Сине узып булмады.

— Шулай инде, Нәбиулла дус! Авылда очрашырга язсын. Бергә-бергә яшәрбез өле. Дөнъя киң.

Гыйниятнең сүзләрәннән Нәбиулланың йөзе яктыра барды. Ул күчелле генә итеп елмайды...

Сигез тәүлек узгач аның үле гәүдәсен санитар поездыннан ике өлкән яшьләрдәге солдат носилка белән күтөрөп чыгардылар. Станция перронында басып торган мылтыклы милиционерның күрсөтүенә буйсынып, вокзал артына атладылар. Анда өрдәнәлөп өелгән туң үле гәүдәләр янына Әбия Нәбиенең мәетән дә өстәделәр.

— Азрак өскөрөк ыргытабызмы,— диде чандыр гәүдәле, төмәкөдөн мыеклары саргаеп беткән бер солдат.

— Тагын нәрсә! Барыбер күмәргә алып киткөндә өстөрөп төшөрөчөкләр. Болай да яраган,— диде

икенчесе.

Яннарына килгән мылтыклы солдат белән бергеләшөп төмәке кабыздылар.

— Син нәрсә, әллә шушы үлекләрне саклайсыңмы?

— Әйе.

— Нәрсәсен саклайсың инде аларның? Үлгән-беткән. Моннан качып китеп, дезертир була алмыйлар бит инде?

— Аларны кимерергә этләр күп килә. Аннан чишендереп, киёмнөрән салдыручылар да була. Шулардан сакларга кирәк.

— Күмелмичә озак яталармы әллә?

— Атнага, ун көнгә бер күмәләр. Жыелуына карап барысын да бер чокрыга салалар.

— Күп жыеламай соң?

— Кем санаган аларны. Әнә теге почмакка барып житә башласа, команда килеп тояп алып китә.

Носилкалы солдатларның берсе янып беткән төмәке төпчегән төмлөп соңгы тапкыр суырды да мәетләрдән читкөрәк ыргытты.

— Ала-ай!— диде ул, көнчә күзләрән мылтык-лыга төбөп.— Шәп урнашкансың син болай булгач, фронтка эләкмәссең дә өле.

Мылтыклы солдат та җавапсыз калмады:

— Син дә бик йончып сугышып йөрмисең. Мордаң караганда, кухняны еш штурмлаганың күрә-неп тора...

Атнадан артык барган сугышларда немецлар Мәскәү каласын алыр өчен соңгы көчләрән салып омтылдылар. Тәүге тапкыр кул сугышын үткән татарлар ул көнне зур сабак алдылар. Алар инде төз атарга һәм атака вакытында сиңа ыргылган немецны ул сине бетергәнче юк итәргә кирәклеке яхшы аңладылар. Шулай булмаса, Зиреклебаш чиймәлә-ренәң суын эчәргә насыйп булмаячак. Син аны үтермәсәң, ул сине үтерәчөк!

Аютабан Лаваренконы капитан Азволинский үз блиндажына чакырып алып сөгәтәтән артык сөйләшөп утырды. Капитан яныннан кызмачарак кайткан Лаваренко анда булган сөйләшү турында азрак Сәйфулла белән уртаклашты.

— Иртөгә иртүк батальонда булган пулеметчыларны «максим» пулеметыннан төз атарга ойрәтергә кушты. Аннан соң һәр ротада пулеметларны кайда урнаштырырга кирәклеке мин карап чыгарга тиеш. Пулеметлар буенча капитан мине башлык итеп куйды. Боерык язып калдылар.

— Син нөчөлникмени хәзер?

— Әйе.

— Ә лейтенант?

— Прохоровмы?

— Ул миңа башка начальник түгел. Куркак, атакага безне күтәрә алырлык кыюлыгы да юк бит. Заварзин күтәрде.

— Менә сиңа уголовник, ө?

Лаваренко тавышын әкрәнәйтте:

— Мин капитанда утырганда безнең белән Заварзин да бар иде. Аны капитан батальонның разведка командиры итте.

— Төрмә кешесе бит ул. Аңардан нинди командир ди тагын.

— Сугышка кадәр Кызыл Армиядә зур командир булган кеше ул. Утыз жидедә утыртканнар аны, халык дошманы дип.

— Кит аннан!

— Син шаулама кешегә. Монда баш китәрлек эшләр бар. Прохоров синең якташ Абсаттаров

остеннән донос язган. Капитан аны Заварзинга үзе анына, разведкага алырга кушты.

— Ул нәрсә, теге немецларның тылында йору булама?

— Әйе.

— Ай-һай, бик тө куркыныч эш бит инде ул.

— Сугышта, Сәйфулла, һәр нәрсә дә куркыныч.

Икенче көнне Гыйният, Габдрахман Акмалов һәм тагын Заварзин сайлап алган биш кеше разведкага күчтеләр. Иртән аларны комбат чакырган иде, шуннан блиндажга кире кайтмадылар. Тик биш кон узгач кына Гыйният белән Габдрахман нәрсә беләндер тутырылган солдат капчыгы күтәрәп кайтып керделәр. Аларның осләрендә ор-яңа яшел фуфайка, жылы чалбар һәм пималар иде. Бүрек астыннан йоннан бәйләгән, жылкөләренә төшөп торган башлык кебек нәрсә кигәннәр. Битләре генә күренеп тора. Гыйният капчыгынан ике шешә спирт, зур түгәрәк колбаса, дүрт кырлы итеп киселгән чучка мае, дүрт кирпеч ипи чыгарды.

— Акынрак елышыгыз, егетләр, бер сыйланыйк өле. Әллә бар гомер, әллә юк, дигәндәй.

Берне күтөргөч, кайда йоргәннәрен сөйләп алды.

— Чаңгыда йөрергә, хәнжәр белән сугышырга, немец овчаркаларын ничек итеп суярга ойраттеләр. Хәзер безне разведка диләр инде. Немец тылына йори башлыбыз, серләрен белергә.

Шул кичне алар землянкада кунып, авылдашлары белән хушлашып, Заварзин командасына күчтеләр. Разведчиклар окоплардан арттарак, бер чакрым тирәсе ераклыктагы зур блиндажда яшиләр иде.

Буранлы бер төндә Заварзин житөкчелегендә тагын дүрт разведчик төн караңгысына кереп югалдылар. Алар барысы да чаңгыда иделәр. Полктан «тел» таләп иттеләр. Алдан барган Заварзин, араларында иң өлкән булуына карамастан, жиңел атлый өле.

...Заварзин тумышы белән Иркутски ягынан, Лена буенда утырган тайга авылларының берсенән. Гражданнар сугышын үткән, күпне күргән кеше. 1937 елда Фрунзе исемендәге академияне тәмамлап, майор дәрәжәсендә полк командиры итеп билгеләнгән. Тик хәмер һәм хатын-кызлар яраткан комиссары белән уртак тел таба алмаган. Берничә тапкыр кычкырышканнар. Командир булганына биш ай тулар-тулмас төнлә белән фатирының ишеген шакыганнар. Язмыш аны Иркутски ягындагы Александровский централы дигән төрмөгә этап белән китергән. Шул төрмөдән 1941 елның сентябрь азагында гына, төрмә начальнигының ярдәме белән штраф батальонына элгә алган ул. Инде менә хәзер, кырыкны үткән чагында, кимендә полк белән командалык итү урынына биш кешедән торган команда белән чаңгыда немец тылына чыгып бара.

Бер сөгәттен артык баргач, алар немецларның өч зур блиндажын эзләп таптылар. Карга күмеләп, байтак күзәтеп ятканнан соң Заварзин үзе янында яткан Гыйниятнең кулбашына төртте дә ымлап алга күрсәтте. Ул күрсәткән якта өч немецның килгәне күренде. Буранлы жылгә сыртларын куеп атлый иде алар. Суыктан жарыйсы гына туңган сакчыны алыштырып китеп бардылар. Торып калган яңа сакчы ныклап ашап чыккан, ахрысы, тавыш чыгарып һава бозды да кабаланмыйча гына блиндажларны уратып салган сукмак буйлап атлап ките. Үзе авыз эченнән генә нәрсәдер сөйли. Көефе

шөп иде солдатның. Бөек фюрер боерыгы белән Мәскеү каласы шушы көннәрдә алыначагын белә иде ул. Жир йозенә моңарчы күрмәгән бөек жиңу килчәк. Жир-су, урманнар Германия очен күпме кирәк, шулкадәр булачак. Иделнең теге як яры берничә елга калып торыр. Аны яулап алыр очен бу жирләрдә төртип урнаштырырга кирәк. Гомумән, анда кыргый татар кабиләләре яши, диләр. Көкре аяклы, кысык күзлә, кыска буйлы...

Карга күмеләп яткан Заварзин, немец сакчысы кыска кунчылы итекләрен бер-берсенә бәргөләштереп яныннан үтеп киткәч, тавышсыз гына сикереп торды да сакчыга ташланды. Бер мизгелдә сул кулы белән аның авызын томалады да бөтен гөүдәсә белән немецка сылашып, арттан аның йорәгенә хәнжәрән батырды. Немец «ых» та итмәде. Заварзин артыннан күтәрелгән Гыйният белән Габдрахман үле гөүдәне сукмактан читкә остерәделәр дә автоматы белән патрон дискилары тутырылган брезент сумкасын алып, өле генә үзләре яткан кар чокырының берсенә томырдылар. Заварзин белән бергә штрафбаттан килгән ике урыс, арырак торган ике блиндажның ишекләреннән биш-алты метрлар гына кар эченә сыенып, аларның ишекләренә автоматларын тозәп яттылар. Заварзин, Гыйният белән Акмаловны ияртеп, эченнән акрын музыка ишетеләп торган блиндажга юнәлдә. Гыйният, тавыш-тынсыз гына ишек ярыгына хәнжәр тыгып, аның келәсен ачты. Гранаталар тотып эчкә ыргылдылар. Заварзин уң кулындагы гранатаны өскә күтөрдә:

— Штеен ауф! Басыгыз! Кулларыгызны күтәргез!

Электр лампалары өстәл өстенә яктылык сибә. Тактадан шомартып ясалган өстәл артыннан дүрт немец офицеры ашап-эчеп утыра. Ишек төбөндәге ширма артыннан чыккан озын буйлы, чандыр солдат иң беренче булып кулларын күтөрдә. Офицерлар кабаланмый гына башларын ишәккә табан борганнар иде, ак халатлы өч разведчикны күргәч, сикерешеп тордылар. Берсе диварда эленеп торган автоматка үрелә башлаган иде, Заварзинның тимер тавышы аны тиз туктатты:

— Һальт!!!

Өстәл өсте нигъмәтләр белән туп-тулы. Банкалары ачылып куелган сосиска, колбасалар, киселгән голланд сыры, француз коньягы, шоколад-конфетлар, кызыл, кара уылдыклар, яңа пешерелгән ит кисәкләре. Безнең татарлар исемен дә белмәгән тагын өллә нинди ашамлыклар иде өстәл өстендә. Ач разведчикларның күзә өстәл өстендәге азыкта булды. Заварзин алга узды. Бер-бер артлы йөрәп чыгып, немецларны тентедә, иң түрдәге өстәлдә яткан картаны кулына алды. Барлык документларны жыйнап капчыгына салды да кыныннан хәнжәрән чыгарды...

Берничә минут үтүгә, өстенә шинелен, башына фуражкасын кигән немец майоры Гыйният сагында разведчиклар килгән якка чаңгыда атлый иде. Немецның аягында разведчиклар алып килгән пима. Шул пимага тамаланган чаңгы бауларын Габдрахман яхшылап аның аягына беркетеп куйды. Немец иеләп пиманың кунчыын тотып карады, ярага тырышкан тавыш белән:

— Гут, гут,— диде.

Гыйният белән Габдрахман көлөп куйдылар.

— Шулай, шулай. Берер сөгәт безнең белән атласаң, өллә кай төшлөрөң дә жылыныр өле,— диде Гыйният.—Өллә татарча белә инде үзе.

Заварзин, үзенең автоматын суга-суга, немец-чалап майорга нәрсәдер аңлатты. Немец аны зур дикъкать белән тыңлап, баш селкеп торды:

— Йа, йа, геноссе офицер! Йа!

Караңгы төндә алты шәүлә урман эченә кереп югалдылар. Ярты сәгатътән артык баргач, җил аларга этләр өргән тавышларны китереп җиткерде. Заварзин немец майорыннан сорады:

— Этләрегез бар идемени?

— Бар.

Кыска гына киңәштән соң Заварзин боерыгы буенча Акмалов белән Скоба әле генә үзләре кичеп чыккан елга ярына табан борылдылар. Заварзин ике разведчик белән баруларын тизләтергә тырышып шуып киттеләр...

Елга бозына беренче булып килеп төшкән, озын каеш бау белән эт җитәкләп, чаңгыда йөгәргән немец солдатын Габдрахман автоматтан кыска гына чират белән атып төгөрөттә. Кечкенә буйлы, юантык солдат абынып китте дә бозга барып төште. Егылгач та әле бөтен гөүдәсе белән шуып барды. Бер очы сул кулының беләзегенә уралган озын каеш бауга бәйләнгән зур гөүдәле овчарка буыла-буыла, тартыла-тартыла бугазыннан өллә нинди авазлар чыгарып сикергәли башлады. Скоба автоматыннан чыккан пулялар эт янындагы бозны чөчрәтәп сибелделәр. Арт аякларына басып ыргылган овчарка артка әйләнеп төште. Шул мизгелдә разведчикларга каршы ярдан берничә автоматчы ут ачты. Немецлар аларны куып җиткәннәр иде. Габдрахман, бушка патроннарны әрәм итмәс өчен, Скобаны ашудан туктатты. Шул вакытта теге ярдан эт өргәнгә охшаш кыска гына боерык тавышы ишетелде. Шул ук боерык белән бергә диярлек елга бозына ике овчарка килеп төште дә ыргыла-ыргыла бу як ярга чапты. Скоба сүгенеп, аларга карап озын чират белән атарга тотынды. Этләрнең берсе, әйләнчәк сарык кебек, чиный-чиный бер урында бөтерелә башлады. Икенчесе аңарга килеп бөрелә язган жиреннән кискен рәвештә һавага сикереп, аның өстеннән очты. Этне шул сикерү коткарып калды. Текә булмаган ярдан бер селтәндә менеп, ул урыныннан тора башлаган Габдрахманның бугазына чамалап сикерде. Разведчик аның ачык зур авызына солдат бияләе кигән сул кулын китереп тыкты да, уң кулы белән биләндәге кыныннан хәнжәрән тартып чыгарды. Жан ачуы белән этнең корсагын ярып җибәрде. Скоба автоматтан атып, ярның каршы ягыннан күтәрелгән немецларны кире яткырды. Тик берсе өлгөрә алмый калды. Пуля тиде, ахрысы, биек булмаса да, текә генә ярдан төгөрәп боз өстенә барып төште. Немецларның туктап торуыннан файдаланып Скоба һаман Габдрахманның бугазына омтылган эт башына автомат приклада белән китереп тондырды. Башы ярылган этне ярдан боз өстенә ыргыттылар. Инде этсез калган немецлар белән сугыш бер сәгатъкә якын барды. Алар озын саплы берничә граната ыргытып карадылар. Тик ул гранаталар елга бозында гына шартладылар.

— Нәрсә эшлибез, Акмалов,—диде карлыккан тавыш белән Скоба.—Патроннар бетә бит. Әйдә, чаңгыда китеп карыйк.

— Син кит, Скоба, мин калам монда...

Габдрахманны бүлөп Скоба елмайды:

— Василий минем исемем. Кубань казагы мин. Василий Бунев. Гулькевичи дигән станицадан. Хатыным, оч балам бар. Малайлар...

— Син китеп кара. Бәлки исән калырсың. Ә мин монда калам. Безнең чаңгылар белән немецтан китеп булмаячак...

— Син нәрсә-ә...

— Әйдә, тор! Чаңгыларыңа бас та, ычкын. Күпме көчәң бар, шул кадәр ку. Нигә икебез дә һәлак булырга тиеш ди. Алда сугыш күп бит әле, өлгөрербез. Бәлки, насыйп булса, исән дә калырсың. Патроннарыңны миңа калдыр. Үзең бер граната гына ал. Шул җитәр сиңа, алай-болай кирәге чыкса үләр-гә...

— Тукта әле син...

— Хуш, Василий!

— Хуш, Акмалов!

Габдрахман бер ялгызы автоматтан кыска-кыска гына чиратлар биреп атып, немецларны тагын ярты сәгатъкә якын бу ярга җибәрмичә тотты. Ул үзенең шушында һәлак буласын белә иде инде. Хатыны Зифаны да, яшь киявенең һәрбер хәрәкәтенә сокланып, аңларга ярарга тырышкан, аяклары эчкә караган бабасы Гомәрне дә, авыру әбисен дә ул бу дөньяда башка күрмәчәк. Аның яшәешен дәвам итүче баласы да калмаячак. Үзен берничә минуттан үлем килеп аласын белгәнгә, аның җаны тыныч, уйлары салкын иде. Шунлыктан немецларны ничек кенә булса да урыннарында озаграк тоткарларга, немец майорын алып кайтып киткән иптәшләренә ераграк китергә мөмкинлек бирергә кирәк...

Габдрахманның патроннары беткәннән белгән немецлар аягүрә басып каршы ярдан төшә башладылар. Алар җидәү иделәр. Габдрахман соңгы гранатасын немецләргә таба ыргылды. Ул чаңгы таякларын ташлаган иде. Исәбе ярдан шуып тошеп немецлар арасына керергә дә шунда соңгы гранатаны шартлатырга иде. Тик ул ялгышты. Ярдан шуып, бозга барып төшүенә үк, немецлар атлауларыннан туктап, аңарга берничә автоматтан ут ачтылар. Зур гөүдәгә килеп кадалган пулялардан ул аягыннан егылганчы ук үлгән иде инде. Кулыннан ычкынып киткән «лимонка» гранатасы азрак төгөрәп барды да беркемгә дә тимичә елга бозында шартлады...

Немецлар уратып алган Габдрахманның үле гөүдәсе боз өстендә аяк-кулларын төрле якка салып ята. Уң аягына таккан чаңгысы аның гөүдәсә астында калган. Ак халаты күп җирдән пулялардан тишкеләнеп беткән, аннан жылы кан саркый. Кара бөдрә чөчләрә ак маңгаена төшкән һәм аның йөзен тагын да матурлатып күрсәтә. Төнге җил ул чөчләрне сыйпап куя һәм әйтерсен лә аның белән хушлаша иде.

Дәвам киләсе санда

Вера — Әнисә

Хикәя

БАКЧАГА барам. Безнең тукталышта кеше өллә ни күп булмый. Йөри-йөри танышып-белешеп тө беттек инде.

Әнә платформаның теге башында бер хатын йоренә. Безнең күрше. Этенән танийм. Песи чаклы гына. Ел саен яңа эт. Һәрберсе «Лиса» кушаматлы.

Болайрак — сыңар аяклы Василий. Егет чагында исерек килеш трамвай астына элгеп оздергән. Наман эчә. Алтмышка житкөч, икенче хатыны ташлап чыгып киткән. Беренче хатыны булса, бәлки түзәр иде өле. Икенче икенче шул инде ул, бик җайлап тормас син сөрхүшне.

Доцент Галиев тө мөңгә аерылмас яшел капчыгын тоткан көе гәзиткә карап тора. Әллә укый, өллә күзлек астыннан гына чырык-чырык килеп сикергәләүче чыпчыкларны күзәтә — белмәсәң. Бик йомык кеше. Берәү белән дә аралашмый, берәү белән дә сөйләшми. Барыбер аның турында бөтенесен дә беләләр. Бик дәрәжәле институтта эшли. Кайчандыр үзе укыткан студент кызга өйләнгән булган. Беренче хатыныннан калган улы фатир басуда гаепләнеп төрмәдә утыра.

Аллап-артлап иңсәсенә ике буш көржин аскан, ап-ак чәчләре өстенә таушала башлаган зәңгәрсү косынка бөйләп куйган, елмаеп миңа таба килүче мөлаем чырайлы бу карчыкны да күргәнем бар шикелле.

— Исәнме, Ислам! Танымыйсың өлля? Мин бит бу — Вера Петровна, Әнисә апа.

— Э-эй, Вера Петровна! Сөзмәни бу! Үзегез әйтмәсәгез, танымый да торам шул. Исән-сау йорисезме? Хәлләрегез ничек?

— Җөрим инде мня шулай. Картаябыз инде, Ислам, картаябыз. Танымасың да.

— Күрешмәгәнгә өгерме ел бит инде, Әнисә апа.

— Җегерме жыл булганмы? Ай да гүмерләр үтә! Җегерме жыл! Син өллияни үзгәрмәгән, я ничек соң, бавырны өйтәм? Авыртмыймы?

— Рәхмәт, Вера Петровна, авыртмый болай. Тегенди-мондый әйбер ашасаң гына сиздерә.

— Ә син тегенди-мондый әйбер ашаудан курыкма. Диетаны врачлар уйлап тапкан ул. Ә мня сыегын күп ярамый. Ансы бетеря бавырны. Минекә төки китте бит. Алексей Сергеичны өйтәм. Күмде-ем.

— Шулаймыни, Вера Петровна? Кайчан үлдә?

— О, ун жыл була инде. Эчте бит, эчте. Тыңламады. Цирроз. Жарып карыйбызмы, Вера Петровна, дилер врачлар. Мин өйтөм, нәрсясен жарасың инде аның! Жармасаң да бавыры иляк кебек тишекке икәнен блям. Эчте-е! Ике ай калгач өйтө, барыбер үлям, алып кайт өле бер жартыны, Аниса, ди. Ул бит мине бик жаратканда, жө жалынычы тошкөндө Аниса дия. А то Вера да Вера. Или анда кеше алдында гына Вера Петровна. Кызганыч бит, алып кайттым. Илле грамм да эч алмады. Күмде-ем. Билет алдыңмы өле? А то, өня, поезд кия.

— Минем проездной, Әнисә апа. Ө сез алдыгызмы? Алыммы?

— Синең проездной, минем сквозной. Мин жыллыклап алып куям. Әйдя, калма.

Вагонга кереп утырдык. Барасы юл ерак түгел. Шулай да, Вера Петровна без күрешмөгөн егерме елда башыннан үткәннөрнө сөйлөп калырга тырышкан сыман, тезде дә тезде.

Миннөн бер тукталыш алда тошө икөн. Буш көржиннөрөн күтөрөп чыгарга әзерлөнө башлагач:

— Жилиак жыям дип барам өле,—дип куйды.

— Жилөгегез уңдымы соң? Алай икешөр көржин күтөрөп кайту авыр түгелме?—дип сорадым.

— Аны мин күтөрмим. Внуклар апкайта. Мин үстөрөп, жыеп бирүче геня. Ө моны танийсыңмы?—диде Вера Петровна, вагонга кергәч, башыннан алып көржиненә салган косынкасын яңадан чал чөчлөрө өстенә каплай-каплай.—Өле былтыр гына чемоданнан табып алдым. Синеке бит бу.

— Кит инде, Вера Петровна! Шул гомер сакланганмы?

— Кая китсен ул! Әйбер жата. Кеше генә тик жаталмый. Ну картая. Сау бул, Ислам, мин килеп життем. Онытма мине!

Поезд кузгалып киткөндө дә Вера Петровна, онытма, дигән сыман, перронда кул изөп, елмаеп калды.

Хәзер онытаммы соң, Әнисә апа! Өле болай да үзең беренче булып таныгач, оят булды. Югыйсә, очрашуыбыз күптөн—моннан егерме еллар элек мин йогышлы авырулар хастаханәсендә кырык көнлөп ятканда булган иде.

...Ул чагында Вера Петровна хастаханәнең хатын-кызлар һәм балалар дөвалана торган бүлегендә өлкөн шөфкаты туташы булып эшли иде. Минә, бавырым авыртып, сары элөктергәч, шул бүлекнең модире, фатир күршебез Амалия Рифатовна, ирләр бүлегендә гомуми абзарда яткан кебек ятма, монда берүзеңә аерым палата булыр дип, танышлык буенча гына салган иде.

Беренче күрешкөн көнне үк Вера Петровна:

— Ба, Амалия Рифатовна көбестя бакчасына көжя тәкясен жапкан!—дип көлгөн иде.

Югыйсә, көжө төкөсендә көбестө кайгысы идеме өле ул чагында.

Кайчакта авыру кешегә ачык чырай иң яхшы даруларыңнан да шифалырак була. Әнә шул беренче күрешүдөн ук мин дә Вера Петровна белән якынаеп киттем. Авыруларга кирәк-кирәкмөстөн коридорга чыгып йөрү болай да рөхсәт ителми. Хатын-кызлар бүлегендә булгач, миңа инде бигрәк тә көнө-төнө палатада ялгызым ятарга туры килә иде.

Ризык кертөлөр, дару бирөлөр, укол салалар, көнгө бер тапкыр врач әйләнөп чыга. Монда ятарга ник риза булганыма да үкенө башладым.

Менә шунда Вера Петровна минем жан сакчым булып китте. Вакыт тапкан саен палатама керә, хөлемне белешә дә донья хөллөрөнө күчә, сораштыра, гаиләсә, балалары турында сөйли иде.

Сугыш башлангач, Вера фронтка киткөн, санитар булып хәрби госпитальдә эшлөгөн.

— Канны күп күргәнсез, алайса, Вера Петровна?—дип сорадым.

— Канны да, үлемен дә,—диде ул.—Алла күрсөтмөсен.

— Алай да үзегез медицинаны ташламагансыз. Медсестралыкка укыгансыз. Инде өнө ничә ел эшлисез икөн.

— Врач булып булмады инде. Бик үкенмим дә. Миңа медсестра да бик житкөн.

Хастаханәдә өлкөн шөфкаты туташының кем икөнөн дә мин шунда аңладым. Армиядә солдатлар генералга караганда старшинадан ныграк курыксалар, монда да өлкөн шөфкаты туташы старшина көбөгрөк икөн.

— Вера Петровна, сез кайда туып үстөгөз? Каян болай татарча сөйлөшөргө

ойрәндегез? Керәшен кызымы әллә сез?

— Жук, чеп-чи маржа,— дип көлдә ул.— Каюм Насыйри кызы мин. Мәчет жаныннан. Минем бөтен дусларым татар кызлары булды. Әнися дигән исемне дә алар куштылар.

— Ничек алай соң ул? Әнисә Верага бер да якын түгел бит. Вәсилә, Вәгыйзә булса тагын бер хәл иде.

— Безнең урамда Әнися исемле бер карчык яши иде. Өшкеря ие. Кем авырый— шуңа кия. Сулышы шифалы дияр ие. Үзе өшкөргәндә ул кешеләрне куа, маржа кызы булгач, мине геня кумый. Мин гел карап торам. Ул шундый бирелеп өшкеря. Мня шулай күзләрен жома, чирле кешенең авырткан жиренә кулын куя. Үзе укый, укый, укый. Аннары мня шулай өря. Тагын, тагын укый, тагын өря. Уляннәр бирә, ничек эчәргә икәннен өйтә. Улянне үзе жыя икән.

Мин аңа соклана идем. Дус кызларыма, үскөч мин дә Әнися апа кебек врач булам, дигәнмен. Шуннан Әнися булдым да калдым.

— Яңа исемгә ияләшү авыр булмадымы соң? Үзенә күрә бер кушамат бит инде ул.

— Кая авыр булсын! Горурлана ием өле. Госпитальдә дә татар, башкорт, үзбек, казакъ кебекләргә исемем Әнися дип өйтә ием. Ә алар туган сөңлесен күргән кебек шатлана. Шулай ук, Ислам.

Нич аңлый алмыйм, бик хәйләкәр хатынмы бу, әллә хәйләкәр булып кылана гынамы, әллә югыйсә табиблар шундый булырга тиешме, дип уйлый идем мин аның белән очрашкан саен.

Гонаһлы булганмын. Вера Петровна хәйләкәр дә түгел, андый булып кыланмый, аның холкы шундый икән. Бер вакыйгадан соң мин моңа төмам ышандым.

Ул көнне мин кан анализы ясатырга лаборатория ишеге янында тора идем. Ә күршедәге бүлек мәдире бүлмәсенә врачлар киңәшмәгә жыелган. Гадәттәгечә, ишек ачык, өлкән шәфкать туташы Вера Петровна да шунда. Амалия Рифатовна гына юк. Аны баш врач янына чакырганнар. Ул озакламый кулына ниндидер көгазь тотып кайтып керде. Чырае ап-ак, кулы калтырый.

— Иптәшләр, хәрби тревога!— диде ул керә-керешкә. Хәзер генә телефонграмма алдык. Бер төүлек эчендә больницаны бушатырга, госпиталь итеп көйләргә.

Өле генә шаулашып утырган врачлар тынып калды.

— Вера Петровна, нишлибез? Сөз төжрибәле кеше.

— Главныйда нәрсә сөйләштегез соң?

— Сөйләшеп торыр вакыт булмады. Нәр бүлек үзе өчен үзе җавап бирә, дип кенә өйтте.

— Алайса, Амалия Рифатовна, сөз телефонга утырыгыз. Больницалар белән элементгә кереgez. Кайсы авыруны кая озатырга? Палаталар карауны, койкалар, бельелар өзерләүне мин үзем алам. Врачлар авырулар янында булсын. Кабат тикшереgez— кем авыр, кемнең хәле яхшырак. Бөтен персонал миңа буйсына. Врачлар да. Галия Салиховна! Ялдагы сестраларны, санитарларны чакыру сөзнең эш. Ничек телисез, телефоннанмы, өйләренә барасызмы, ансы сөзнең эш. Александра Сергеевна, Соня белән сөз чиста җәймәләрне исәпләп-санап чыгасыз. Амалия Рифатовна, телефонда эшеgez беткөч, бөтен медикаментларны сөзгә барларга туры килер. Ә-ө, юк, сөзне чакырып алулары мөмкин. Медикаментлар сөзгә, Ирина Ивановна. Өйдеgez, башкалар минем белән.

Врачлар күтәрелеп, бер карусыз аның артыннан чыга башладылар.

— Ислам, анализга килдеңме? Марш палатаңа! Соңыннан!

Миңа ике өйтеп торасы юк, палатама кердем дә, ишекле-түрле йөрөнә башладым. Нинди тревога бу? Нинди тревога? Ә-ө, аңлашылды! Сугыш! Йө башланган, йө башлана. Алтмыш сизгедә Чехословакия вакыйгалары вакытында хастаханәдә яткан бер танышым да шундыйрак хәл булды дип сөйләгән иде. Тик нишләп йогышлы авырулар хастаханәсеннән госпиталь ясарга приказ бирделәр икән? Алай тиеш түгел бит, йогышлы авыру— йогышлы авыру инде ул. Кем белән икән сугыш? Атом сугышы ук булырмы?

Мин палата ишеген япмадым да, ябарга кушучы булмады да. Бүлектөгә, коридордагы хөлләрне күзөтеп торам. Врачлар, сестралар, санитаркалар тыз-быз йөгерешөләр. Барсының да каушаганлыклары сизелеп тора. Бер Вера Петровна гына, берни булмагандай, өле берсөнә, өле икенчесөнә боерык бирә,

аларны тыңлый, нидер аңлата, киңешләрен өйтө.

— Гуля, хлорканы күп итеп ясагыз. Бөтен түшәмнәрне, стеналарны сиптереп чыгарлык булсын.

— Рабига апа, безнең сиптергеч кайда? Насосы төзекме, тикшер. Син аны беләсең.

— Соня, Шурикның әнисенә хәбәр ит! Малаен кереп алсын. Ул барыбер иртөгә чыгасы малай.

— Юк, юк, төрәзәләрне иң ахырдан юасыз. Стеналарга хлор сиптергеч. Юасыз, и кәгазь ябыштырасыз. Ярыкларына да, пыялаларына да.

Шундый аерым-ачык чатнатып, һәркем аңларлык һәм беркем карышмасыз итеп, бөтен сугыш кырын күрәп торучы генерал йө фельдмаршал гына команда бирә ала торгандыр!

Мин нишләргә тиеш, боларга берәр төрлө ярдәм итә алмыйммы, мин бит инде тереләп бара торган ир кеше, дип уйланып торганда, палатага Вера Петровна килеп керде.

— Ислам, син ишеттең бугай инде. Шундый хәл бит өле. Чыгарыңа да күп калмаган инде. Башка больницага күчеп торганчы өллә өеңә генә кайтып китәсеңме?

— Китәм, Вера Петровна! Тик минем фатир ачкычым юк. Хатын сәгать дүртсез кайтмый. Ә хәзергә мин сезнекеләргә ярдәм итә алам.

— Ул турыда сүз дә булуы мөмкин түгел. Син өле барыбер тереләп житмәгән. Өзлегүең бар, ятып тор, хәл жый. Бүген төшке аш булмый.

Вера Петровна коридорга чыкты да тагын өзек-өзек боерыклар бирә башлады.

Тагын берәр сәгать шулай дәвам итте.

Өнө, Вера Петровна, өлкән шөфкать туташы, генерал, фельдмаршал, коридордагы дежур сестра өстәле янында басып тора.

Шунда мин аның янына Амалия Рифатовнаның йөгереп килгәннен күрәп алдым.

— Вера Петровна, жаным, отставиты! Тревога ялган булган. «Өйрөнү тревога»сы диясе урынга хәрби комиссариаттан ялгыш «хәрби тревога» дип телефонграмма биргәннәр.

Вера Петровна, башта аңламыйчамы, дәрәс өйтәсеңме син, дигән төсле бүлек мөдиренә карап торды. Аннары ике кулын күтәрәп аның күкрәгенә куйды. Берәздән аның куллары аска шуып төшә башлады. Һәм ул, хәлсезләнеп, өстәл янындагы урындыкка утырды. Кулларын өстәлгә куйды да йөзе белән капланды. Өле генә генерал, фельдмаршал дип торган Әнисә апам, шушы ике-өч сәгатьтә тупланган нерв киеренкелеген бушатып, бөтен донъясын онытып елый иде.

— Әй, кызлар, кайсыгыз бар анда? Тиз валерьян китергез! — дип Амалия Рифатовна коридорның икенче башына йөгереде.

— Кирәкми! Берни дә кирәкми!

Вера Петровна урыныннан сикереп торды да, күзен кулъяулыгы белән каплап, караңгыда нәрсәдер капшанган сыман, бер кулын алга сузып, өкрәк генә үз кабинетына таба китте.

Мин бер атнадан хастаханәдән чыктым. Киткәндә, хатынымнан китертеп, ул чакта модада булган зәңгәрсү өрфия косынканы Вера Петровнага бүлөк итеп калдырдым.

Шуннан бирле без аның белән күрешмәгән идек.

Ходайның хикмәте, кич бакчадан кайтканда мин аны тагын очраттым. Ул эре-эре жиләкләр тутырган ике көржинен күтәрәп безнең вагонга килеп керде.

— Ба, Ислам, син дә кайтасыңмы? Мня мин дә жилиак апкайтам өле.

— Вера Петровна, оныкларым алып кайта, дигән идегез бит!

— Жыеп апкайтканны жыламыйча ашасалар да рәхмәт өле,— диде ул рәхәтләнеп көлеп.— Жәшләр бакчага йөримени! Үзең жарата идеңме малай чагыңда бакчада казынырга? Кызлар жанына чапкансыңдыр өле.

Мин, өлбөттө, үзе каршы килсә дә, Вера Петровнаны өеңә хөтле озатып куйдым. Вера-Әнисә апаның күңелен күрерлек тагын нәрсә эшли ала идем соң?!

ТӨЛГАТЬ

ӘХМӘДИШИН

Ничә еллар инде Чаллының халык теленнән тош белгәнә юк. Башта бөтен ил белән гигант төзелеш дип табынып, бар халыкның күзе аңа төбәлдә, шагыйрь-шогараның дан жыры астында яшь-жилкәнчәк бирегә агылды... Соңрак исә татар халкы КамАЗның горурлык кына түгел, коточкыч зур милли фажига итеп төлгә алды, аның аяусыз көсәфәтләрен күрәп сыкранды. Ләкин озакламый яшь кала үзен өр-яңа вә көтелмәгән ягы белән күрсәтеп, «Чаллы феномены» белән шаккатырды. «Казан, өле Казан уянмаган» чакта, Чаллыны гына түгел, бөтен җәмһүриятне дер селкетеп, кемнөрнедер үзенә артык «яшел» булуы белән котын алып, кемнөрнедер милли каһарманнар итеп сокландырган бу яшьләрнең лидеры Төлгат Әхмәдишин икәнлеген бик күпләр бик яхшы белә торганнардыр.

Ул — Әгерҗе районының заманында бөтен татар дөньясына мәгърифәт үзгә булуы һәм мәдрәсә белән дан тоткан Иж-Буби авылында туып үскән егет. Удмуртиянең башкаласы Ижау шәһәрәндә техникум төмамлаган, Мәскәүдә эшләгән, армиядә хезмәт иткән. Ватанга кайткач, Казан авыл хужалыгы институтының механика факультетына укырга кергән, бер үк вакытта КамАЗның запас частлары заводында эшләгән. 1990 елның җөһеннән алып Төлгат «Азатлык» татар яшьләре берлегә рәйсе. Бөтендөнья төрки яшьләр берлегә лидеры.

— Яшьләребезнең сәясәткә керүе шатландыра, — ди Төлгат. — Бу иң мәһиме. Бу — безнең киләчәгебез бар дигән сүз.

Реклама

«ТАТСПОРТКУЛЬТТОРГ»

почта аша татар музыкасы
язылган компакт-
кассеталар
җибәрә.

Түләү — заказны
почтадан алганда.
Сез үзегезгә ошаган
популяр җырчылар
башкаруындагы эстрада
җырлары,
татар бию көйләре
җыентыкларына, танылган
сәхнә осталарының
концерт программалары
һәм төрле ансамбльләрнең
язмаларына
заказ бирә аласыз.

Хәзерге көндә
бер компакт-кассета,
почта хезмәте күрсәтү
хакын һәм налогны да
кертәп, 460 сум тора.
Киләчәктә бөянең
үзгәрүе мөмкин.

Заказны
почта откриткасында
түбәндәге адрес белән
җибәрәгез:

420049, Казан шәһ.,
2 нче Газовая ур., 7.
«Татспорткультторг»ның
5 нче склады.

Үз адресыгызны
күрсәтергә онытмагыз.
Яраткан көйләрегезне
рәхәтләнеп тыңлагыз,
дуслар!

Найманнар белән эшне төгәллөгөч, Чыңгыз хан вак кабиләләренә яулар өчен үзенә отрядларын уңга да сулга да жибәрә торга. 1205 елда ул тәңжәккә Сүбүдәйне озата. Һәр төрлө ыру-кабиләләргә буйсындыру белән бергә ул Тохтаның качып киткән балаларын да кулга алырга тиеш була. Чыңгыз хан Сүбүдәйгә мондый әмер бирә: «Безнең белән орышта жиңелгәч, алар муенына ыргак салынган кыргый атлар яисә ук тигән боланнар кебек качып киттеләр. Әгәр алар канатланып күккә аша икән, син лачын булып аларны тырнакка ал, әгәр инде тычкан кебек жирне казып керәләр икән, син тимер көрәк булып аларны казып ал. Әгәр инде балык кебек дәрҗәгә чумалар икән, син ятмә булып аларны тартып чыгар!» Бу әмердән Чыңгыз ханның үз максатына омылуыдагы тимер ихтыяры күренә. Тар-мар ителгәч качып киткән дошман әле тулысынча жиңелде дип саналмый. Шуңа күрә Чыңгыз хан чигенеп качучыларны эзәрлекләп юк итүгә максат итеп куя һәм гомере буйы моңа турылыклы кала. Аның кырыс хәрби мәктәбен үткән укучылары да бу тактикадан читкә тайпылмыйлар.

ЧЫҢГЫЗ ХАН — БӨЕК ЖИҢАНГИР*

*Дәвам. Башы 6, 7 саннарда.

Жамуганың инде качар урыны калмый. Үзән халык юлбашчысы итеп тойган Жамуга, соңыннан инде юлбашлар атаманы хәлендә, үз кешеләре тарафыннан тотылып Чыңгыз хан катына китерелә. Чыңгыз хан, гадәттәгечә, хыянәтчеләргә жәзага тарта. Бу очракта ул иске дустан акларга тели, әмма Жамуга жәза бирелүен түбәнчелек белән үтенеп болай ди: «Әгәр мөмкин булса, Тимучин аны кан чыгармыйча гына үтертсен иде...» Аның үтенече жиренә җиткерелә. Тимучин үзенең көндәшен тантаналы рәвештә күмүгә оештыра.

Тәңжәк кабиләләрен буйсындыргач, Алтайдан алып Бөек Кытай диварына кадәр килгәннәрнең бәхәссез хокемдары булып Чыңгыз хан калка. Ләкин XI гасырның борынгы монгол-торки империясен яңадан торгызуны максат итеп куйган дәвердә һәр төрлө каршылыктар да чыга торга. Электән үк килгән дала гадәткә буйна, бер кабиләгә ташлап икенчесенә күчү яисә ботенләйгә качып китүләр һаман булгалый. Хәзер инде Чыңгыз ханның каты кулы, кырыс тәртипләргә моңа ирек бирми. Буйсынырга теләмәгәннәр артыннан ул Сүбүдәй батыр карамагындагы жәза отрядын жибәрә.

Үзәрә килешә алмау очракларын Чанан-Чөчән дастанын укыганда ачык күрәсең.

Бервакыт Чыңгыз ханның эшеләре Хасар һәм Билгүтәй болай дип сөйләшәләр: «Чыңгыз хан гадел-хак түгел, комсызланып юлбашчы булырга омыла. Ә бит синнең оста мөргән булуың, Хасар, синнең көдрәтең, Билгүтәй, баш бирмәсләргә буйсындырып тота». Чыңгыз хан бу турыда ишетә һәм аларны оялта. 1190 елда гына ул, Чанан-Чөчән язганча, баш күтәрәп чыккан 31 кабиләгә буйсындыра. Шуңа елда, бурят кабиләсә бүлек иткән бөркеткә алып ауга чыккач, күк атында иярде утырган Чыңгыз ханга күңелсез хәбәр җиткерелә. Журжид кабиләсә башлыгы Валчик каган ботен чиркә белән качып киткән. Чыңгыз хан гаскәрен туплап үзгә куя чыга, башкаларга сабак булсын өчен журжидларның кибирикаларын, бар мал-мөлкәтен яндырта.

1192 елда Чыңгыз хан солонг (корей) кабиләләренә каршы яу чаба һәм анда өч ел гомерен үткәрә. Озак дәвергә сузылган походтан кайтканнан соң Чыңгыз ханның энекешләре белән кенәз Бүркө-Чилгир кунакка чакыра. Тайчыут кабиләсә башлыгы Чыңгыз хан утырырга тиешле күркәм урынга бүрә басы казыта һәм өстен келәм белән каплата. Әнисе тарафыннан алдан ук кисәтеп куелган Чыңгыз хан, мәҗлес җыйылган кибирикага килеп җиткәч шундый әмер бирә: «Хасар, ук әзерлә! Билгүтәй, син тышкы якта каласың! Син, Хажикин, атларны сакла! Син, Юсикин, минем белән! Сез, тугыз бөркетем, минем арттан!

Ә сез, өч йоз тән сакчысы, түгәрәкләнеп алыгыз!»

Бу хәл кибитка ишеге тобенә баскан атаклы мәргән Хасарның мәкерле хужаларны ук яңгыры белән кырып салуы белән төгәлләнә.

Чыңгыз хан көнбатыш һәм көньяк тарафтагы яулап алуларын төгәлләп килә. 1195 елда сарт кабиләләрен буйсындыра. 1206 елда Тибет яулана; аннары Кара-Тибетның өч төбәге аның кул астына элгә. Шуннан соң, походтан арып-талчыгып кайткан Чыңгыз хан олы бәйрәм, тантана үткәрә, үзенә өмирләренә хәрби бүләкләр тапшыра, халкына да кыйммәтле байлыктардан өлеш чыга. Чанан-Чөчөн аның халыкка мөрәҗғәтән түбәндөгечә сурәтләнә:

«Югары хокемдар Тәңре һормоз өмере буенча мин уникаль жир патшалыгын үземә буйсындырдым. Үз белдегенчә эш иткән күпме вак кенәзләргә бил бөктердем, мохтажлыкта чәчеләп яшәгән күпме халыкларны бер йодрыкка тупладым. Шулай итеп мин алга куйган максатның күп өлешен башкарып чыктым. Хәзер мин үземнең тәнемә һәм рухыма ял бирергә теләм».

Шушындый зур империягә торгызу өчен кешегә гадәттән тыш сәләт кирәк. «Бу халыкларны берләштерү өчен,— ди М. И. Иванин,— алардан күпсанлы армия төзеп катгый бер төртипкә буйсындыру юлында күпме ихтыяр көче, хәрби-административ һәм сәяси сәләтнең бер кешедә туплануы кирәк».

Танылган Марко Поло Чыңгыз ханның бу чоры турында менә ничек яза: «Нинди дә булса төбәккә яулап алгач, ул анда яшәүче халыкны кыерсытмый, горей-гадәтләренә кагылмый, хокукларын чикләми, бары тик үзенә берничә вәкилен утыртып калдыра да үзе яңа жирләр яуларга китә.

Жирле халык аның хакимлегеннән зыян күрмәвенә, тирә-күршеләр золымыннан ышанычлы яклавына инангач, хокемдарның вежданлы икәннен тойгач инде алар тәненә һәм рухы белән дә аның иң ышанычлысына, кичәгә дошманнан тугрылыклы хезмәтчегә өвереләләр. Шулай итеп ул үзенә хосетсез табынган, жир йөзән каплап алырлык халыктар туплый һәм бөтен жиһанны яулап алу хакында хыяллана».

Тәңре — күктә, Каган — жирдә.

Ниһаять, 52 яшендә Чыңгыз ханның күптөнгә хыялы тормышка аша. Алтайдан алып Аргунга, Себер тайгасыннан алып Кытай диварына кадәргә арага таралган, чикләнгән хакимияткә буйсындырылган монгол кабиләләрен ул кул астына җыя. Югары титулны, каган исемен инде берничә ел йортса да, нәкъ менә хәзер бөтен халык теләгә белән үзән каган итеп танытырга вакыт җиткәннен Чыңгыз хан бик яхшы тоя. Канун-төртипне яраткан Чыңгыз хан 1206 елның язында (Барыс елы) Онон елгасының югары төбәгендә Корылтай җыярга өмер бирә. Монда, тантаналы бәйрәм шартларында, бөтен монгол аксоякләре, нойоннар (кенәзләр), батырлар җыелырга тиеш була. Иң күренекле урынга тугыз чуклы ак байрак күтәрелә. Як койрыгыннан (көч символы) эшләнгән тугыз чук бер-берсеннән баскычлап күтәрелә бара. Тугыз саны Чыңгыз ханның иң якын тугыз көрәштәшен белдерә. Ә ак төс — дәрәҗәле төснә аңлата.

Шаман Төп тәңре (Көкчү) төкәдимен Корылтай хуплый, Тимучин илаһи Чыңгыз хан дип игълан ителә (монголча — Суту-Богдо Чыңгыз хан. Калмыктар: Делкән изен Суту Богдо Чыңгыз хан — Кешелекнең илаһи хокемдары Чыңгыз хан, диләр). Рәшид әд Дин бу тарихи вакыйганы болай сурәтли: «Корылтайда атаклы күрәзгәчә Мунлик улы, Монголиядә мөртәбәлә саналган Көкчү Төп Тәңре мондый фикер бәян итә: «Күктәге Алла сиңа жир йөзәндә шундый патшалык бүләк итте. Хәзер инде күпме хакими Гүрханнар сиңең кодрәтле кулыңнан җиңелделәр, аларның жирләре сиңа күчтә, шуңа күрә сиңең кушаматың да Чыңгыз булсын». Син — патшалар Патшасы: Аллаһы тәгаләнең өмере шундый: исемң Чыңгыз хан булсын. Патшалар Патшасы, ханнар Ханы — Бөтенесе дә хуплап фатиха биргән бу исем чиксез куәт биреп аны җиһангирлар рәтенә куя.

Корылтайның үтенечен тыңлап, Чыңгыз хан бу титулны кабул итүен белдерә. Соңыннан инде рәсмиләштерелгән титул дәүләтнең яшел мөһерендә мондый чагылыш таба:

«Тәңре — Күктә. Илаһи кодрәтле Каган — Жирдә. Жиһангир мөһере» (Чыңгыз ханның үз авызыннан: «Туган чакта, Будданың өмере буенча, минем уң кулымда аждаһалар патшалыгының яшел мөһере була»... («Алтын төпче»).

Шулай итеп, Корылтайда гадәти генә бер кабилә башлыгы Тимучинның монгол мәмлөкәте кул астына берләшкән халыкларның Алла тарафыннан ниятләнгән хокемдары итеп сайлауда Көкчү шаманның роле бик зур була. Халыктар кайнаган бу тантаналарда Чыңгыз хан илаһи икәннен үзе дә ышана, сүз егеренә осталыгын күрсәтеп, Чыңгыз хан титулын игълан итү уңаеннан җавап нотыгы белән чыга: «Мәңге Күк Тәңре миңа бөтен халыктар белән идарә итәргә кушты. Күкнең булышлыгы илә мин кирәитләргә тар-мар итеп боек дәрәҗәгә ирештем. Мәңге Күк Тәңре мин булып сойли. Тугыз чуклы ак байракка Чыңгыз нәселенә боек рух иясе индерелгән. Бу байрак (солде) аның гаскәрен саклар, яңадан-яңа җиңүләргә алып барыр, бөтен кыйтгаларны яулар, чөнки Мәңге Күк Тәңре Чыңгыз ханга бар халыктар остеннән хакимлек итәргә боерган. Чыңгыз хан Мәңге Күк Тәңре кодрәте белән патшалык итә.»

Чыңгыз ханны сайлау мэрэкэсен бөртеклөп язган чыганаклар безнең конгәчә килеп житмәгән. Әмма аның иң якын варисы — Коек ханны сайлау тантанасы Плано Карпини тарафыннан җентекле теркәлгән. Шул язмадан без каган сайлау кебек олуг мәҗлесне күз алдына китерә алабыз. Плано Карпини менә нәрсәләр яза: «Уртада ике мең кеше сыярлык җете кызыл чатыр тора. Аның өйләнә-тирәсендә төрле статуялар. Юлбашчы һәм кенәзләрнең атка атланган зур-зур төркемнәре калкулыкларда, үзәнлекләрдә урын алган. Аларның затлы ияләре һәм сбруйлары комешкә манылган. Төрле вассаллыklarның вәкилләре килгән — Багдад хәлифәтеннән, Грузиядән, шулай ук урысның да бөек кенәзе бар. Беренче кенә империянең төньяк төбәгеннән кыпчакның ак байрагы күтөрелде. («Ак патша» кыпчакныкы, соңыннан инде урысныкы). Икенче кенә кенчыгышныкы (Кытай) — кызыл байрак, үзәкнеке (Монголия) — каракучкыл шәмәхә төстә иде. Төмән башлыклары, батырлар бергә җыелып алтын төхетне алдылар һәм анда Бөек ханны утырттылар. Барысы бер авыздан болай дип төкәрәлделәр: «Империя башына син утырырга тиеш дип без телибез, без үтенәбез, без таләп итәбез.» Хан әйтә: «Мин сезнең ханыгыз булсам, һәркайсыгыз минем өмерне үтәргә ризамы? Кайчан чакырам — килә аласызмы, кемне үтерәргә җибәрәм — үтерәсезме?» Барысы бергә: «Әйе!» — дип җавап бирделәр. Аннан соң ул: «Шушы гади генә сүзләремне гамәлгә ашыру өчен миңа кылыч белән хезмәт итегез!» — диде. Барысы да аңа баш ордылар. Аннан соң җиргә киез җөеп ханны шуңа утырттылар: «Күккә багып кара да Төңрәне таны, җирдәгә, үзәң утырган киез барын онытма. Әгәр син үз ханлыгың белән акыллы идарә итә алсаң, әгәр син азат һәм киң күңелле булсаң, әгәр син гадел хакимлек итсәң, үзәңнең төмән башлыгы һәм кенәзләреңнең сәләт-коченә карап бәя бирә белсәң, — бөтен җиһан синең хозурыңда булачак. Җаның ни тели, Алла сиңа барын да бирер. Әгәр инде киресен кылсаң, син бәхетсез, мескен, ярлы хәлдә калачаксың, синең хәтта менә хәзер утырган киезең дә калмаячак».

Чыңгыз ханның байрагы.

Шул сүздән соң югары даирә аксоякләре киезгә ханның хатынын утырттылар. Тантаналы тавышлар астында аларны югары күтәреләр дә Монгол мәмлөкәтенә бөек ханы һәм ханбикәсе дип игълан иттеләр».

Хәзер инде, артка чигенеп, баягы Корылтайга кайтыйк. Шулай итеп, монгол халкына һәм аксояк катлавына көчле йогынты ясый алган атаклы күрәзәче Көкчуну Чыңгыз ханны күтәрү өчен бик оста файдаланалар. Чыңгыз ханның серле, гайре табигый тылсымнарга ышануы бик шикле, әмма ул аның пәйгамбәрлеген үз максатларын гамәлгә ашыру өчен күпләрдән югары куя. Шаман белән араны туганлык җепләре аша да ныгыта. Көкчунуның өтисе Мунликка тол калган өнисе Айлын өкене кияүгә бирә (Ә инде Төп Төңрә Көкчунуның дан-дәрәжәсе үсеп, хан биеклегенә күлөгәсә төшә башлагач, Чыңгыз хан аны юлыннан алып ташлый).

Корылтайда Чыңгыз хан үзенә көрәштәшләренә бүлөкләр өләшә, патшалыкны төзешүдәгә эшчәнлекләрен искә алып, дәрәжәләрен күтәрә. Монда 95 хәрби башлык Төмән башы дигән ярлыкка лаек була. Үзенә иң якын көрәштәше Багурчы нойонга гына яр-

лык тими кала. Чыңгыз хан моны үзенчә аңлата: «Аның дәрәжәсе ханнардан түбәнрәк, Төмән башлыкларыннан югарырак, нигә аңа ярлык?!» («Серле хикәят»).

Монгол тарихчысы Чанан-Чөчөн 1206 елдагы шушы Корылтайда Чыңгыз хан ясаган чыгыштан мондый өзек китерә:

«Бу — биде халкы (монгол), интеккөн куркыныч хәлләргә калган чакларында да үз-үзен аямыйча, батыр булып, якин итеп миңа килде, кайгымны да, шатлыгымны да уртаклашып минем көч-күетемне арттырды. Бу — затлы тау бәллүре кебек биде халкы, нинди хәтәр хәлләрдә дә миңа тугъры калган халык бөтен максатларым да тормышка ашканга кадәр «Күк монгол» дигән исем йөртсән һәм җирдә яшәгән бар халыклар арасында беренче булсын.»

Менә шуннан бирле инде, — дип өсти Чанан-Чөчөн, — бу халык (Чыңгыз хан чорында саны — 400 000 мең) «Күк монгол» исемен ала. (Күк — күк, зәңгәр төс, күк кебек дигән сүз).

Монгол тарихчыларыннан иң алдан Чанан-Чөчөн тантаналы рәвештә болай дип яза: «Чыңгыз хан патшалыкны нык баганаларга куйды, күпсанлы халыкка төртип кертте, канун-

нар чыгара башлады. «Кулга кул эше, аякка аяк эше» бирде. Каган хакимлегендө халык болай беркайчан да житү бөхеткө ирешкөне юк иде».

«Чыңгыз хан бердем монгол исемен игълан итө, милли хисләрне уяткан бу исем белән горурлану башлана,— диелә «Серле хикәят»тө, бөтен кабилә һәм нәсел-ырулар да ханның вассалы мисалында монгол исеме астында берләшәләр.»

Чыңгыз хан гүя монгол кабиләсеннән чыкканнарны гадәттән тыш токымлы кешеләр итеп күрә, аның «Белек» дигән кануннар җыелмасының 25 мaddәсендә түбәндәге мәгънә белдерелә: «Быргычы токымда, Ононда яисә Көрүләндә туган һәр малай акыллы, зирәк, батыр булачак, анда туган һәр кыз-кыркын зиннәтле бизәнү әйберләреннән башка да гүзәл-сойкемле булачак» (И. Н. Березин).

Болар барысы да, әлбәттә, лирика. Ә менә «Яса»да монгол кабиләсеннән чыкканнарга шундый өстенлек бирелә: «Империядә яшәүчеләргә монголны хезмәтче яисә кол итү тиепә».

Чыңгыз хан кебек тарихи бөек шәхесләргә шул дәвернең ихтыяҗын, шул чор халкының ышаныч-омтылышын җир йөзәндә тормышка ашыру тәкъдирдә язылган. Мондый шәхесләр халык күңелендә яшеренеп яткан хисне тере сүзгә әйләндереп, акыл белән аңлатып булмый торган теләк-омтылышын реаль җиңү—каһарманлыкка китерәләр. Вакыйгалар чылбырын карап кына бөек җиһангирларның тоткан урынын, алга куйган максатларының асыл мәгънәсенә тошенеп булмый. Гаҗырлар үтә. Ә ул һаман канлы, каргышлы сер булып кала бирә; ни өчен донъяга килгән ул, ни өчен халыкларны кузгаткан? Бүгәнгә аңлашылмаган, иртәгәгә дә чишелмәс төгәл хәлдә калырга тиешмени! Кайбер вакыйгаларның чын асылы гаҗырлар, мең еллар үткәч кенә ачыла. Фән бу очракта көчсез, ул тарихи үсеш божрасында яңа фактлар көтә. Бөек шәхесләрнең гомер юлын күздән кичерсәң, тулы бер халыкның, эпоханың асыл мәгънәсен тоясың. Шуңа күрә: «Чыңгыз хан, Аксак Тимер, Александр кебек җиһангирлар нинди хәҗәтне канәгатьләндерделәр икән, ни өчен җир йөзә хәрабәләр белән каплап, Мөхәммәт өммәтеннән калкып чөчөк аткан күпме ил-дәүләтләргә тар-мар ителәр икән?»—дигән сорау кую урынсыз. Без болай дип җавап бирә алабыз: «Чыңгыз хан, Аксак Тимер сөхнәгә чыгарган бу халыкларның вакытның мәңгелек агышында күчмә тормышның күңелсез бертөрлелегендә йокымсырап яшәгән җирдән кинәт уянып, бөтен шом-һәлакәтә, бөтен ләззәтә белән ургылып тарихи хәрәкәткә ташлану хәҗәтә юк идемени!»

Халыкның күңел түрәдә саңгырау хәлдә яткан теләк-омтылышын гүдәләндерә алуы бөек шәхес, каһарман калкып чыккач кына бу халыкның тарихы башлана. Шунда гына ыру-кабиләләр халыкка өверелә. Каһарман турындагы хәтер халыкның аңын уята, пространство һәм вакыт каршында бердәмлеккә китерә. Шушы хәтер тарихны тудыра.

Төхеткә нык утырган Чыңгыз хан яңа бер дөрт һәм сәләт белән эшчәнлеген җөелдереп җибәрә, күчмә халыклар таралып яшәгән мәмләкәтне ныгыту өчен армый-талмый хезмәт итә. Дәүләт нигезенә монгол җәмгыятенә хас булган нәсел-ыручылык алына. Һәр нәсел-ыруның башлыгы бар. Берничә нәсел берләшеп кабилә хасил итә. Аның инде юлбашчысы тагын да югарырак була. Шулай итеп буйсыну һәм буйсындыру ханга кадәр бара. Кабиләчелек юлбашчы-шәхескә табыну идеясен алга куя. Бердәнбер дәрәҗәле шәхескә буйсыну хәрби принципны хәтерләтә. Моңа чын күңелдән бирелеп табынган диндарлык та килеп кушыла. Дин көнкүрешкә табигый күчә барса, көнкүреш диндә чагыла. Бу—Чыңгыз хан төзөгән дәүләт шөкеленең иң төп үзенчәлеге.

Чыңгыз хан халык, милләт юлбашчысы булмаса да, үзенә буйсынган аксәяк катлауның хокемдары буларак, империядә үзенә властен ул халыкның төрле дәрәҗә яулаган иң гаҗар улларына таянып гамәлгә ашыра.

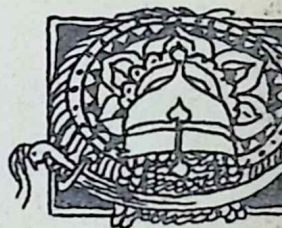
Бу мәсьәләдә, ди В. Бартольд, Чыңгыз хан өйткәннәргә Орхон язмалары белән чагыштырып карау кызыклы. Ташъязма авторы каган исемәннән мондый васыять калдыра: Каган төхеткә утырганда халык ач иде, төнен каплар киемә юк иде, каганның тырышлыгы һәм җиңүләре аркасында гына халык байлыкка иреште, аз санлыдан күп санлыга өйленде.

Чыңгыз хан да шулай, аңа кадәр дала киңлекләрендә бернинди төртип тө булмаган; олылар олы булалмаган, кечеләр—кече; буйсынырга тиешлеләр түрәләргә баш бирмәгәннәр, түрәләр исә үз вазифаларына җитди карамаганнар. Чыңгыз хан төхеткә менгәч инде катгый төртип кертә, һәркемне үз урынына куя.

Шуңа күрә Чыңгыз хан үзенә ярлыкларында, нотыкларында, карарларында төрки каганнар шикелле халыкка турыдан-туры түгел, ө ханзадә, найон, баһадирлар аша мөрәҗғәт итә.

Югары катлау мөнфәгатьләрен алгы планга куйса да, ул гаскәр башлыкларын билгеләгән вакытта аларның нинди нәселдән чыкканына карап кына түгел, сәләтенә, шул дәрәҗәгә туры килерлек өхлакый сыйфатларына карап бөһали. Бу сыйфатлар түрәләрдән алып иң гади сугышчыга кадәр мәҗбүри була. Һәр даһи шәхескә хас булганча, Чыңгыз ханга, күпме халыклар арасынан үзенә фикердәш көрәштәшләр табу өчен, кеше җанын үтәли күрә белү сәләте бирелгәнлегә бөхәссез.

Ул югары бөялөгән сыйфатлар: тугрылык, чыдамлык. Ул гафу ителмәслек кимчелек санаган сыйфатлар: хыянәт, сатылу һәм куркаклык. Шушы билгеләргә карап Чыңгыз хан кешеләргә ике төркемгә бүлә. Бер төрле тип кешеләр матди байлык һәм хөвәф-хәтәрсезлекне үзләренә шөхси дәрәҗәсә һәм намусыннан да өстен куялар; шуңа күрә андыйлар

куркак була, хыянәткә бара. Андый бәндә үзенең шул җитү тормышыннан мәхрүм итмәсен дип кочле-кодрәтлөгә буйсына. Ул үзеннән югары дәрәҗәлөгә куркудан гына буйсына, асылда ул — үзенең куркуы колы. Мондый төр кеше үзенең хокемдарына хыянәт итү, сатуны шул курку чыганагыннан котылу дип бәяли. Әлбәттә, мондыйлар вождансыз, кол, кабахәт бәндәләр. Чыңгыз хан үзенең җиңү юлларында мондый түбән жаннарны рәхимсез рәвештә юк итә торган була. Әгәр каршы як сугышчысы, үзенең юлбашчысын сатып, бүләк алу өмете белән Чыңгыз хан катына килсә, ул андый яугир яисә унбашы, меңбашыларны шунда ук җөзәгә тарттырган. Ә инде дошман ягының юлбашчысын яклап соңгы сулышына-ча каршы торганнарны ул җиңү соңында бүләкләгән һәм үз тарафына алган.

Чыңгыз хан бәяли белгән мондый төр кешеләр әхлакий дәрәҗәсен һәм намусын үзләренең мөнфәгатеннән, милек-байлыктан остен куялар. Аларның аңында дини фидакәрлеккә нигезләнгән әхлакий кодекс яши. Шундый хис-вожданлы кеше үзеннән югарыдагы түрәгә шәхес итеп түгел, ә власть баскычының аннан да өскә менеп Мөңгә Күк Тәңре өмере буенча галәм халкы белән идарә итүче Чыңгыз ханга барып җитә торган илаһи бер өлеше дип карый. Менә шундый иерархия баскычына корылган һәм бу системаны җаны-тәне белән тоеп буйсынган кешеләрдән төзи үзенең империясен Чыңгыз хан — бөөк җиһангир. Күчмә халыклар алда әйтелгән икенче төр сыйфатка ия кешеләрне күбрәк бирәләр, чөнки алар утрак яшәүчеләргә караганда диндаррак булалар; күчмә тормыш итүчеләр байлык тупламыйлар һәм аны югалтудан куркып төрлө хөйләгә, хыянәткә бару сыйфатлары да аларда булмый. Күчмә кеше үзенең иң кыйммәтчел нәрсәсен күңелендә йортә, ә инде утрак шөһәр кешесе матди байлыгы очен кан калтырап тора.

Шөһәрләшкәннәрне алда әйткән кара сыйфатларга кертеп караган Чыңгыз хан мәдәнилеккә ирешкән Кытай, фарсыны яулап алуга карамастан, үтә сирәк очракта гына шундагы утрак тормыштан чыкканнарны югары дәрәҗәле урыннарда утырта.

Шул хольк-сыйфатлары очен утрак тормышлы халыкларны Чыңгыз хан күрәлмәй, үзенең нәселенә, монгол халкына күчмә тормышка хыянәт итмәүләрен үтенеп васыять калдыра.

Ләкин түбәндәге билгеләмәләргә карап, Чыңгыз хан цивилизациягә бөтенләй каршы булган дигән мәгънә аңлашыла күрмәсен. Киресенчә, бөөк җиһангир үзенең иң зур мәдәни максаты итеп Кончыгыш һәм Конбатыш арасында югары үскән халыкларның матди культурасын үзләштерерлек арадашчы Азия халыклары мәмлөкәтен төзү өе белән яна. Ул кешеләрне психологик яктан ике төргә бүлгән кебек үк, халыкларны да ике категориягә кертә: бер төре — цивилизациягә хезмәт итә торган халыклар, икенчесе — ил белән ил арасында тыныч багланышларны бозучы ерткыч халыклар. Андыйларны ул беренче дошманы итеп саный. Бу бөөк кыргыйның «олпат рухы күзгә ташлана, аның вожданлы мөрәҗәгәте, рыцарьларча кылышы хөтта кытайлыларны да шаккаттыра. Ул җаны белән аксәяк һәм патша була.» (Рәнк)

Ул бүтән телләр өйрәнми. Гомеренең соңына кадәр монголча гына сойләшә. Шулай да, чит ил түрәләренә бөйле булмасыннар очен, үзенең улларына (гомумән монголларның яңа, яшь буынына) чит телләр буенча белем бирүне үз вакытында кайгырта. (В. Бартольд).

Шулай итеп, монгол мәмлөкәте башлыча күчмәләр тарафыннан идарә ителә, шөһәрләшкән халык арасыннан Чыңгыз хан югары даирәгә бик сирәк кешеләрне генә тарта. Чыңгыз хан дөүләтендә сайлау органы булмый. Ул үзен дә халык тарафыннан сайланган каган дип санамый. Күргәнебезчә, 1206 елдагы Корылтайда бернинди тавыш бирү дә булмый. Чыңгыз хан анда кабилә башлыклары, баһадирлар, кенәзләр тарафыннан бары тик «игълан ителә». Монгол империясендә «халык хокукы» хақында ым да булмый, ө хакими катлау тарафыннан (Чыңгыз хан җитөкчелегендәге икенче төргә караган кешеләр) халык белән идарә итү хокем сөрә.

Дөүләт идарәчелегендә диннең дә роле зур, әмма ул рәсмиләштерелмәгән була. Хезмөткөрләр арасында төрлө дин тотучыларны күрәсәң: шаманчылар да, будда динендәгеләр дә, мөселманнар һәм христианнар (несторианнар) да була. Чыңгыз хан очен иң мөһиме: нинди диннән булуына карамастан, Күк затына ышану мөһим. Чыңгыз ханның «Яса» кодексының беренче маддәсендә болай диелә: «Күк вә җирне бар итүче, байлык вә ярлылыкны, яшәү вә үлемне иңдерүче Бердөнбер Аллага һәммә адәм ышанырга тиеш».

Чыңгыз ханның XIII гасырдагы патшалыгына хас һөртөрлө дингә түзем карау Европага «еретик һәм мөҗүси»ләренә кырып салган төре похотларыннан, инквизиция учагында берничә гасырны утка тотканнан соң гына, XVIII гасырда гына керә.

Монгол кабиләләрен берләштергөч, Чыңгыз хан беренчел максат итеп хәрби көч туплауны алга куя. Гаскәр туплагач инде мәдәни баскычның төгә басмасында торган монгол империясә белән идарә итү мәсьәләсә килеп баса. Монголларның беренче укытучысы уйгур Тотатунга була (Чыңгыз хан тар-мар иткән Таян хан дөүләтенә мөһер саклаучысы).

Язу кертүнең, күчмә халыкларның мәдәни дәрәҗәсен күтөрүнең кирәклеге Чыңгыз хан даһи акылы белән бик тиз тоеп ала һәм әсир укымышлыны эшкә җигә. Әлбәттә, ул борынгыдан үсешкә ирешкән Кытайның акыл хөзинәсен үзәнә эшләтергә мөмкин иде, әмма күчмә халыклар рухына уйгурлар якынрак була. Бу мәдәниятне үзләштерүдән монгол югары катлавы үз халкыннан аерылмый, дала горөф-гадәтләреннән читлөшми.

Уйгур язма өдөбиятын, белем чышмөсен Чыңгыз ханның туганлашкан әнесә Шигый Котыку бик тиз «йотып» ала (Чыңгыз хан татарларны җиңеп кайтып килгән вакытта юлда

бер татар малаен табып ала. Малай бармагына алтын йозек, затлы кеш тиресе белән каймаланган алтын чуклы күкрәкчә кигән була. Чыңгыз хан татар малаен алып кайтып әнисенә тәрбиягә бирә. Әнисе табылдыкны алтынчы улым дип йортә. «Серле хикәят»).

Менә шул Шигый Котыкуны баш хаким (судья) итеп куйганда Чыңгыз хан аңа мондый күрсәтмә бирә:

«Хәзер мин барча халыкларны үз карамагымда дип расладым. Син минем колагым вә күзем бул. Син ни әйтсәң, берәү дә каршы булмас. Угрылык вә алдашу хакында хөкем итү, жезага тартуны сиңа тапшырам. Үлемгә лаекны үлемгә хөкем ит, жезага лаектан каерып ал; халыкның милек бүлешү чарасын үзең хәл ит. Хәл ителгән эшләреңне, соңыннан бүтәннәр үзгәртмәслек, итеп тактага уеп яз.»

Чыңгыз ханның сайлаганы гажәеп уңышлы чыга. Шигый Котыку хөкем эшләрен менә дигән итеп башкара, кайбер мәсьәләләрдә хәтта үз гасыр-чорын да узып китә. Мисал өчен, ул көчләү, курку астында әйтелгән тануларга бик өһәмият бирми.

Язу, әлифба керү монголларның гадәти хокукларын, халыкның гореф-гадәтләрен, донъяга карашын теркәп калдыру өчен зур этәреш бирә. Кануннар чагырганда, әлбәттә, Чыңгыз ханның йогынтысы гаять көчле әле. «Олы яса» дигән кануннар җыелмасы ике зур бүлеккә аерыла:

1. «Белек» — һәр очракка теоретик аңлатма рәвешендә Чыңгыз ханның хикмәтле әйтмәннәре;

2. «Яса» — хәрби һәм гражданлык кануннары тупланмасы;

Монгол җәзасы «Чиндамани Эрихэ»дә мондый юллар бар: «Кытайның Алтын ханын куып, кытайның күп өлешен, тибетлы һәм монголларны үз кул астына берләштергәч, Чыңгыз хан, боек акылга ия буларак, шулай дип уйлый: Кытайның канун-караарлары катгый, үзгәртүләргә бирешмәслек итеп, бик нечкә язылган, дип, ул илдән 18 белгеч-галим чакырta. Чыңгыз хан аларга кануннар төзү эшен тапшыра. Аның идарә итүенә зур мөмкинлек биргән кануннар җыелмасы өзер булгач, ул аны тикшереп чыга һәм үзенәң уйлаганына туры килүенә ышана. Галимнәргә төрле титуллар биреп, бүлектәп илләренә озата.

И. Я. Коростовец «Яса»да диннәргә түземлек саклау, храмнарга, дин өһәлләренә, өлкәннәргә хөрмәт күрсәтү, шулай ук ярлы-ябагайга шәфкатьле булу кебек маддәләргә ассызыклап үтә... Анда монголның гайлә һәм өй тормышы нык күзәтү астында булырга тиешлеге дә әйтелә. «Яса»да нинди җинаяткә үлем жезасы бирелергә тиешлегенә карап, җәмгыятьнең этик үзенчәлеген ачыкларга була. Мәсәлән: ханны читләтеп өченче бер затка мөрәҗғәтә иткән кенәзгә, сугыш барышында ярдәм итмәгән, түрәдән рәхсәтсез постны калдырганга, үзенә тапшырылган гамәлне төгәл үтәмәгән солдат яисә аучыга, әсиргә хужасыннан узып шәфкатьлелек күрсәткән, качып киткән кол яисә әсирне хужасына тапшырмаганга, үтерүчегә, угрыга, ялган шаһитлык кылучыга, хыянәт итүчегә, уйнашчыга, күрөләтә ялганчыга, сихерчегә, яшерен тыңланучыга, ике бәхәсләшүченең яисә сугышучыларның берсен яклаучыга... үлем жезасы бирелә.

Бу катгый кануннарның халыкның өхлагына ничек тәэсир иткән шул чорның шаһитлары язып калдырган. Плано Карпини (1246) болай ди: «Монголлар арасында бәхәсләр чыкмый, сугыш һәм үтерешләр юк. Бер-берсенә болай бик итагатьле. Хатыннары гыйффәтле. Урлашу, талаулар булганлыгы да анда ишетелми».

Чыңгыз ханның чордашы, кытай генералы Мән-хун да шуларны ук раслый. Гарәб тарихчысы Ибн-Батута, кануннарның катгый булуы аркасында анда ат караклыгы бөтенләй юк, дип яза.

Әйе, Чыңгыз ханның законнары теория булып кына калмаган, ул аларга көч-күәт биргән һәм төгәл үтәүне мәҗбүр иткән. Моңа ул һәр эш башына куясы кешеләргә сайлый белүе белән ирешкән. «Кече туган»га гына түгел, хакимият ияләренә дә бурыч йөкләгән. Закон гына халыкта нык тамыр җибәрә ала. Бу мәсьәләдә инде Чыңгыз хан югары хөкемдар үзе чыгарган законнарға берсүзсез буйсынуның тере үрнәге булып тора.

«Бу — укый-яза да белмәгән деспот, — дип яза Рэнк, — язма кануннар культын тәүбәгә китерә. Дәүләт белән тизгән килешүне болай намус белән саклаган хөкемдарның булганы юк. Коточкыч репрессияләргә барса да, аның капризы белән эшләнде бу дип, гомерлек дошманнары да бер мисал да китерә алмаслар иде».

Чыңгыз хан «Яса»ны гамәлгә кертү, аның кануннарын саклауны иң мөһим бурыч итеп санаган. Аның әйтеп калдырган иң төп фикерләреннән берсе моңа дәлил:

«Әгәр аннан соң (ягъни Чыңгыз ханнан соң) килгән дәүләт башлыклары, кенәзләр, баһадирлар, нойоннар... «Яса»ны катгый үтәмәселәр, дәүләт эшләре тетрәп өзәләчәк. Яңадан бик теләп Чыңгыз ханны эзләрләр, әмма таба алмаслар... Әгәр минем токымым минем төхетне алып, «Яса»ны төгәл саклап, төгәл үтәселәр, тагын биш йөз, мең, ун мең ел буена Күктән аларга игеләклә ярдәм иңчәк» («Серле хикәят»).

«Ләкин һәрнәрсә үзгәрә, һәрнәрсә үтәп китә, — ди профессор Владимирцев. — Чыңгыз хан кодексы донъяга түгел, хәзергә монголларга да билгесез. «Яса»ның безнең көннәргә шактый аз өлеше генә килеп җиткән. Шунысы бәхәссез: Чыңгыз ханның «Яса»сы үзе биләгән империянең бик күп халыкларына (шул исәптән Мәскәү Русена да) хокуклар җыелмасы буларак бәрәкәтле хезмәт иткән».

«Белек» исә язу кергәнче үк туплана килгән булырга тиеш. Чыңгыз хан, күчмә тормышта яшәүчеләргә бигрәк тә хас булганча, үзенәң фикерләрен җиңелчә шигъри

строфаларга салып бирергә оста булган. Шигъри юллар, гадәттөгечә, тиз истә кала, телдән телгә күчә. «Белек» төрлө язучылар аркылы шулай ук өлешчә генә безнең чорга килеп житә алган. Рәшид әд-Дин «Белек»нең шактый күп өлешләрен күчереп язып калдырган.

Шулай итеп Монгол державасы, Шәректә залимлыгынан аермалы буларак, башыннан алып гади хезмәтчегә кадәр катгый бер заманча буйсынуны мәҗбүри нигезгә куя. Жиңелгән илләрдә монгол хакимиятләренең власте чикләнгән була: судсыз үлем жөзасына хөкөм итү тыела. Налог жыю да аерым төртипкә салына. Дәүләт хезмәткәрләре махсус күрсәтмәләргә буйсындырыла. Казна почтасы эшли. Кайбер өлкәләргә жирле халыктан үз идарәчеләре куела. Мисал өчен, яулап алынгач, Тонъяк Кытай ун өязгә бүленә, аларның һәрберсенә Кытай идарәчеләре баш була (Г. Е. Грум-Гржимайло).

Монгол армиясенең хәрби төзелеше

Чыңгыз хан каган төхетенә утырган вакытта армияне оештыруның тотрыклы нигезләре төмам эшләнеп бетә. Моның өчен жирлек, тәҗрибә житәрлек, дистә еллар буена озлексез барган сугышлар бөек яулап алуының хәрби сәләтен гаскәр башлыгы буларак оештыру, үз артыннан меңнәрне ияртә белү сәләтен ачык күрсәтте.

Монголларның хәрби сәнгате Чыңгыз ханнан соң да үсүен дәвам итә, бигрәк тө бу өлкәдә алга киткән дошманнардан күчкән яңа төр техниканы куллану исәбенә үзгәртеп корулар була тора. Ләкин барыбер Монгол армиясе Чыңгыз хан төзеп калдырган төп чалымын югалтмый.

Каган беренче нәүбәттә үз гвардиясен туплауны кайгырта.

«Бөтен гвардеецлар (көшикләр) аксоякләр нәселеннән булырга тиеш. Хәзер инде Күк миңа бөтен халыклар остеннән хакимлек итәргә боергач, минем сак өчен, көшик, укчы, вә башкалар өчен — диелә Чыңгыз хан фәрманында — ун мең кеше тупласыннар. Алар түрә уллары, ирекле миләкчеләр кавемәннән иң житез, иң елгыр, шәп гәүдәле, таза-кыю булырга тиешләр. ...Кем дә кем унбашы, меңбашылар арасыннан каршы килә икән, шул гаепле мисалында хөкөмгә тартыла». Бу аксоякләрдән торган гвардия һәртөрле остенлекләргә ия була, аерым бер хөрмәткә лаек санала. «Минем тән сакчыларым (көшик), — дип фәрман бирә Чыңгыз хан, — тышкы (линиядәге, армиядәге) меңбашыларыннан остен санала; Тышкы меңбашы әгәр сакчы көшиктән үзен остен куеп бөхәскә керә яисә коралга тотына икән, ул жөзәгә тартыла». Һәр гвардеец каганның шәхси күзәтүе астында, бары тик ул гына аларның һәр эшен тикшерә ала. «Сакчыларның башлыгы, минем телдән рөхсәт алмыйча, үз белдәге белән жөзә билгели алмый. Сакчылар арасыннан кем дә кем жинаять кыла икән, шунда ук миңа житкерелергә тиеш. Ул чакта инде киселәсе баш киселә, суктырыласы тән суктырыла» («Серле хикәят»).

Гвардия карамагында тагын махсус сайланган часть — «мең батыр» була. Яу кырында бу отряд иң хәлиткеч мизгелдә дошман остенә убылып ташлана, тыныч чакта исә каганның шәхси сагында тора.

Дала аксоякләрен армиянең команда постларына һәм гвардиягә тартып, Чыңгыз хан гаскәрне ныклы нигезгә куя.

Хәзер инде монда очраклы рәвештә генә килеп элөккәннәр булмый. Чөнки хөзмәткә алыну, житөкчелекнең бурычлары катгый эшлөнгән хәрби кануннарга буйсындырыла. Гаскәр эчендә каты, нык төртип урнаша.

Монгол армиясе борынгыча, узган гасырлар төпкеленнән килгән унлыклар, йөзлекләр, меңлекләргә, аннары инде ун мең, йөз меңнәргә бүлөнгән төртипкә буйсындырыла. Иң зур бүленешләр белән идарә итү өчен бик тәҗрибәле, юлбашчы үзе якыннан белгән хәрби түрөләр генә куела.

Монгол түрәләренең нинди хакимияткә ия булганлыгы турында мәгълүматлар безнең чорга кадәр килеп житмәгән. Генерал М. И. Иванин аларның хакими хокукы билгеле бер дәрәжәдә чиклөнгән була, ди. Мисал өчен орхоннар (югары дәрәжәдәге хәрби түрөләр) үз кабиләсендә меңбашыдан да югарырак дәрәжәдәге түрә куя алмаганнар. Монгол армиясәндә, хөзәргә төшенчә белән әйтсәк, генеральный штаб рөвешендәге оешма була. Аңа караган чин-дәрәжәләр «йортчы» дип атала, мондагы иң югары чинны генерал-квартирмейстер кебегрәк итеп күз аллыйк. Боларның иң төп бурычы — тыныч чакта һәм сугыш вакытында дошман ягында разведка үткөрү. Шулай ук йортчылар кышкы һәм жөйгә тукталу урынын билгелиләр. Гаскәр походта чакта колоннаны житөклиләр, лагерьның тукталу, хан һәм төмөнбиләргә юрта урынын сайлап алалар. Утрак тормыш белән яшөүчеләр төбөгәндә икмөкне таптатмас өчен лагерьны алар басу-кырдан читкә урнаштырырга тиеш булалар.

Тылда төртип саклау өчен махсус отрядлар төзөлә. Ә инде гаскәр эчендә хужалык эшен алып баручы махсус чиннар «чөрби» дип атала.

Үзөклөшкән хәрби система дәүләтнең структурасына карап оештырыла. Һәр кабилөгә күчеп йөрү өчен мөйдан-жир бирелгән. Бу кабилөнә бер йодрыкка тупланган уннарча, йөзлөрчә, меңнөрчә кибиткалары шул өлкәнәң хәрби түрәсенә буйсына. Гаскәр туплау башлануга, ун кешедән бер яисә ике яугир алырга кушыла. Ул азык-төлек, сугыш ки-

рөк-ярагы белән тәэмин ителә. Өлкә хәрби түрәсе мобилизация үткөргәннән соң, үз постына урынбасарын калдырып, гаскәри түрәгә өйләнә.

Ыру-кабиләләр, санга карап, унлык, йөзлек, меңлекләрдән торган атлы гаскәр төшкил ителәр. Бер кабиләдән генә төмән оешу сирәк хәл. Төрле кабиләләрне бутап төмән оештыру (аерымлану килеп чыкмасын өчен) махсус та эшләнә. Чыңгыз хан тоташ сугышлар алып бара, дан һәм мал китергән бу яуларда уртақ максат, уртақ дөһшәт алдында торган гаскәриләр туганлашып бетә, кабилә арасындагы каршылыктар юыла, хәтта кайберләре инде бөтөнләй йотылып исемнәрен дә югалталар. Шулай итеп, Чыңгыз ханга кадәр гел чөкөлешеп торган кабиләләр тышкы дошманнарга каршы жиңу арты жиңу-дан китергән озлексез сугыш-яулар нәтижәсендә берләшеп, аңлы горурлыкка ирешкән бербөтөн милләт хасил итә.

Гаскәриниң шәхсән үзенә генә хас хәрби сыйфатлары — батырлык, тапкырлык, гаярь-лек, чыдамлык, төн көчән исәпкә алып, аны югары дәрәжәгә кую-куймау мәсьәләсе хәл ителгән. Бүгенге караштан чыгып, бик беркатлы саналган бу дөвөрдә ничек моңа ирешә алганнар — гажәпкә калырлык... Чыңгыз ханның хикмәтле сүзләрен игътибарга алың:

«Исүгә Бай кебек каһарман юк, аның кебек эшнә оста башкарган кеше юк. Ул ару-талуны белми, сусау, ачлыкны тоймый, бүтөн яудашлары да шулайдыр дип уйлый, әмма алар бу авырлыкларны күтәрә алмыйлар. Шуңа күрә Исүгә Бай гаскәр башы була алмый. Вакытында ашыйсы-эчәсе килгән башкаларны да үз хажәтенә тиңләп караган, гаскәриләрне, дүрт аяклы атларны вакытында ашата-эчертә белгән генә юлбашчы була ала!»

Хәрби көч туплауда Чыңгыз ханның борынгыдан килгән гадәт-тәртипләренә кертүе бөхәссез. Иске Донъяның кыйтгасын аркылыга-буйга тояк тупырматып иңләгән атлы гаскәр бары тик бөек каганның сөләте-кодрәтенә бәйле. «Олы Ясага нигез булып келгән хәрби маддәләр шуны раслый: юлбашчының бөхәссез, каршы килү мөмкин булмаган хөрмәтле дәрәжәсе бу нигезне ныклы кулда тота. Парфян, фарсы һәм рыцарьларның борынгы һәм Урта гасырларда дан казанган атлы гаскәрләре, хәрби сыйфаты ягынан ярыша алмый. Урта гасыр, дары уйлап табылганга кадәр, сугыш кырында атлы гаскәрнең томырылып тантана итү гасыры. Европада ул чакта рыцарьларның авыр кавалериясе кыр сугышында «патшалык» итә. Әмма 1241 елда Лигница кырындагы бәрелештән соң, беренчелекне Азиядән килгән күчмә халыкларның атлы ташкыны биләп ала. Бу кодрәтле көч аша монгол яулап алучысы-донъяга үзенә ихтыяр көчән күрсәтә.

Менә Чыңгыз ханның «Белек»кә кертелгән, хәрби башлыктарга, нойоннарга кайбер күрсәтмәләре (Рәшид-әд-Диннән):

3 (маддә). *Ел башында вә ел азагында безнең фикерне тыңларга килеп кире кайтып китүче төмәнбөкләр, мең вә йөзбашлары гаскәр белән житәкчелек итәргә мөмкиннәр, ә инде үзенең юртасында гына утырып безнең фикерне ишетмәгәннәр ташкынга элөккән таш хәлендә яисә камышлыкка атылган ук хәлендә: андыйлар югала, андый кешеләр житәкче була алмый.*

Бу маддә шуны күрсәтә: димәк, Чыңгыз хан армиясенең житәкчелек даирәсендә һәрдаим «хәрби-фәнни» өзерлек барган, моңа ул бик зур өһемият биргән.

4. *Үз өен яхшы тоткан биләмәне дә яхшы тота; шартына туры китереп ун кешене урнаштыра алучыга меңне, төмәнне дә ышанып тапшырырга була, ул аларны урнаштыруны да хәл итәчәк.*

6. *Үз унлыгын урнаштыра алмаган бөкне хатыны вә балалары белән гаепле саныйбыз, шул ук унлыктан икенче бөкне сайлыйбыз. Йөзбашы, меңбашы, төмәнбөкләр белән дә шулай кылабыз.*

9. *Симез бөдәнге ат шөп чабамы, ярты авырлыгын жуйгач, ябыккач та шөп чабамы — мондый атка яхшы дияргә була.*

10. *Өлкән бөкләр дә, һәр гаскәри дә, аудагы кебек, үз күрсәтәргә, үз исемен, данын яңгыратырга тиеш. Сугыш вакытында Тәңрәгә дога кылып, үз исемен сизгез яктан бизүе хакында түбәнчелек белән сорарга тиешләр, чөнки борынгы Тәңре бер урында көч белән дүрт якны тота алган.*

Сугышчан батырлыкка илтүче ике көч — шөһрәткә кызыгу һәм диндарлык хуплана.

11. *Халык арасында бозау кебек бөлөкәй вә тешлек бул, ә инде яу кырында ауга чыккан лачынга өверел, эшкә кычкырып тотын.*

15. *Фетнә килгәндә Даргай-Ука кебек эш итәргә кирәк. Чуалыш вакытында ул хатакин кабиләсеннән ике нүкир (юлдаш) белән кайтып килә. Ерактан ук алар ике жайдакны күрәп алалар. Юлдашлары өйтә: «Без өчөү, алар икөү генә: бәрәп ташлыйк!» Даргай-Ука: «Без аларны искәргән кебек үк алар да безне күрдә. һөжүм итү кирәкми», — дип атын камчылай. Соңыннан хахыйкат ачыклана: тегеләрнең берсе татар кабиләсеннән Тимук-Ука булып чыга; ул биш йөз нүкирән яшәрен сакка куйган да үзе өлгәе оч жайдак һөжүм итсә өчен алга чыккан, качып киткән булып алдап тегеләрне тозакка элөктәргә чамалаган. Дайгай-Ука исә бу хөйлөгә төшенә, качып китеп, еракта үз көтөп торган егерме нүкире төркеменә барып кушыла. Моннан шундый нәтижә чыга: һәрчак уяулык, алдыңны-артыңны карап эш итү кирәк.*

18. *Парча белән барыш итүче сөүдәгәрләр бу өлкәдә гажәеп төжрибәгә ирешәләр, шуның кебек үк чирү бөкләре дә малайларны атта йөрәргә, ук атарга өйрәтәргә,*

күнекмөлөр бирергө, үз сөнгатендө төжрибө туплаган сөүдөгөрлөр кебек, аларны зирек, кыю итөргө тиешлөр.

Хәрби житөкчөлөргө тыныч-сугышсыз чорда гаскөргө алынырга яше житмөгөн малайларны хәрби сөнгаткө ойрөтү бурычы куелган. Бу маддөдөн шул ачык сизелеп тора.

20. Шөрөб, аракы эчөргө салынган бөк кул астындагы ун, йоз, меңнөрдөн торган гаскөрнө төртиптө тота да, эшен азакака кадөр житкерө дө алмый. Эчөргө салынган гади яугирне тагын да зуррак бөлалөр көтө.

24. Унбашы, йозбашы вө меңбашлары гаскөрнө шундый төртип вө өзерлектө тотарга тиешлөр ки, фөрман килүгө үк, төн уртасында булса да, атка атланырга тиешлөр.

«Белек»нең бу маддөлөрөнө остөмө итеп «Яса»дан берничөнө китерергө мөмкин:

6. Гаскөрнө унлык, йозлек, меңлеклөргө бүлү кагыйдөсө сакланырга тиеш. Бу төртип тиз арада гаскөрнө жыю, гаскөр берөмлеклөрен төзү-өештиру очен кирөк.

Димөк, гаскөрнө өйлөргө жибергөннөн соң да частьлар таратылмый, ө яңа сугышка кадөр өзер халөттө тотыла.

7. Походка кузгалыр алдыннан һәр сугышчы үзө буйсынган хәрби түрөдөн коралын алырга тиеш. Ул аны төзөк хөлдө тотып, сугышка керер алдыннан житөкчөгө күр-сөтөргө бурычлы.

Бу очракта аерым сакланырга тиешле авыр корал турында сүз барадыр, мөгаен. Чөнки монгол яугире шөхси коралын, безнең казаклар кебек үк, һәрчак үз янында йөрткөн. Тыныч вакытта авыр корал казна арсеналында сакланган.

9. Кем дө кем сугыш кырында һөжүмгө күчкөндө яисө чигенгөндө йогеннөн угын яисө башка өйберен төшөрөп калдыра икөн, аның артыннан килүчө, атыннан төшөп, төгө өйберне хужасына бирергө тиеш; атыннан төшми вө өйберне алып бирми икөн, үлемгө хөкөм ителә.

18. Гаскөр башлыклары поход алдыннан һәр сугышчыны, һәр коралны шөхсән үзлөрө энәсеннән-жебенә кадөр карап-барлап чыгарга тиешлөр. Әгәр инде яугирнең кирөкле нинди дө булса өйбөрө юк икөн, башлык аңа жөза кулланырга тиеш. Корал, кием-салымны яугир үзөнө-үзө төзмөин итө.

Күрөбез, бу төртип казаклар хөзмөтендөгөгө бик охшаган. Казаклар аны Алтын Урдадан алган булырга тиешлөр.

«Яса»дан тагын Г. Лэм мисалга алган кайбер маддөлөрнө карыйк:

8. Югары житөкчелектөн рохсөт булмый торып, дошманны талау тыела, фөрман булгач инде һәр солдатка бер үк шартлар бирелә, күпмө күтөрә ала, шулкадөр өйбөр элөктөрөргө мөмкин. Әлбөттө, ханга тиешлө өлөш онытылмаска тиеш.

15. һәр ир-ат, аерым очрактан кала, хәрби хөзмөтнө үтөргө бурычлы.

17. Сугышта катнашмаган кеше күпмедер вакыт дөүлөт хисабына түлөүсөз эшлөргө тиеш.

Бу маддө сугыш дөверөндө хәрби хөзмөткө алынмаганнарга «бурычлы эш»не ныгытып куя. Зур сугышлар вакытында Европа да бу үзөнчөлөкнө юридик яктан ныгытып гамөлгө кертте.

22. Үз бурычын үтөмөгөн яисө бозган урындагы кешеләр, житөкчеләр хан өмерө буенча килмилөр икөн, алар үлемгө хөкөм ителәлөр.

«Белек» һәм «Яса»да хәрби хөзмөткө караган, лөкин безнең коннөргө исән килеп житмөгөн тагын өллө күпмө маддөлөр булгандыр. Әмма мисалга алынганнары да Плано Карпини өйткөнчө, монгол армиясенөң катгый төртипкө буйсынуын раслап тора. Байрак күтөрөлгөн хөлдө монгол яугире беркайчан да сугыш кырын ташлап китмөгөн. Соңгы кешесөн жуйганчы максаттан тайчынмау, тимөр төртип—Чыңгыз ханга чиксөз уңышлар китерә. «Шундый төртип кертү аркасында,—ди ул,—кодрөтем минем яшь Ай кебек көн-көн-көн үсө бара, мин Күкнең ышанычын казандым, жирнең буйсынуы вө хөрмөтенө ирештем». (Г. Е. Грум-Гржимайло).

Шулай итеп без XIII гасыр монгол армиясенөң «кораллы халык» икөнөн һәм гаскөрнө төбөкчелек принцибында өештирылуын күрөбез. Бу методны Европа XIX гасырда гына таний. Бу ике башлангыч нөкә менә патриархаль ыручылык конкүрешөндө яшөгөн күчмө халыклар мөмлөкөтө очен генә бөлки шулай килгөндөр. Соңга табарак, бүтөнчөрөк мөдөнияткө ирешкөн халыкларны яулап ала торгач, өлегө принцип бөзыла башлый. Бу очракта инде төбөкчелек һәм ыручылык принцибын саклап тормыйча, жиңелгөн халыктан сөламөт рекрутларны көчлөп гаскөргө алулар китө. Лөкин армиянең күчмө ырулар төшкил иткөн төш-үзөк тамыры барыбер сакланып кала. Чөнки гаскөрнө идарө итү көчлө кулларда була. Чыңгыз хан төхөттө чакта үзөнө варис итеп сөлөттө өмирлөр, бөклөр төрбиялөп калдыра.

Төбөкчелек системасын саклап, борынгы алымнарга тугры калып, монголның зур сафлардан торган гаскөрө өч кисөккө бүленө: 1—үзөк (көл), Чыңгыз хан дөверөндө үзөк бөлөн Кая идарө итө; 2—сул канат, яки сул кул (көнчыгыш як—суңгар) гаскөр башы—Мөкали; 3—уң канат яки уң кул (Көнбатыш як—баруңгар)—житөкчелек Багурчыга тапшырыла. Мондый да жаваплы постка куйганда Чыңгыз хан болай ди: «Тугыз жинаятөң очен жөза кылудан сине азат итөм. Төмөнбөк бул, көнбатыш тараф бөлөн алтын тауларына кадөр идарө ит (Алтай таулары күздө тотыла. «Алтан»—монголча алтын). Шунда ук ул Мөкалигө:—Сул кулның төмөнбөгө бул, көнчыгыш як бөлөн Караун тауларына

кадәр идарә ит» («Серле хикәят»). Төмәнбәк бу очракта унмеңлек корпуска баш, дигән туры мәгънәдә аңлашылмасын. Чөнки һәр канатта да мондый корпуслар берничә булырга мөмкин. Бу очракта төмәнбәк хәзерге белән чагыштырганда «дивизия генералы» кебек хәрби дәрәжәгә аңлата. Ә дивизия генералы корпус яисә армия белән дә командалык итәргә мөмкин.

Монгол гаскәрәндә төмән иң югары берәмлек булган, күрәсәң. Елъязмаларда «туг» дигән, йозмеңлек берәмлек турында да әйтелә. Хәзерге термин белән өйтсәк, ул «аерым армия» булгандыр. Ләкин ул берничә төмәннән торганлыктан, даими, тотрыклы булмаган. Сугыш вакытында мондый зур берәмлекләр белән житәкчелек итүчене «урхан» (воевода) дип атаганнар. Чыңгыз хан чорында унбер урхан була (Г. Ләм).

Әгәр инде монгол гаскәрәндә хәзерге армия белән янәшә куеп чагыштырсак, алдагы йөзлекне безнең эскадронга (казак сотнясына) тиңләргә булыр иде, меңлекне — ун эскадрон полкына (андый полклар Россиядә Николай II патшалык иткәндә була) Төмәнне — кавалерия корпусына, ә инде үзәк һәм уң, сул канатлар конармиягә туры килә. Ул дәвердәге гаскәрнең структур төзелешен хәзерге белән чагыштырып карасаң да, сугыш алымнары ягыннан, әлбәттә, тәңгәл китереп карау дәрәс булмас иде. Әйтик, Наполеон чорының атлы гаскәре сугышка кергәндә, дошман ягыннан каршы бәргән артиллерия утын исәпкә алып, саф-рәт төзелешен бүтәнчә көйли. Чыңгыз хан чорындагы ташатар кебек кораллар артиллерия белән чагыштырганда бик бөләкәй кала. Атлы кавалерия монгол гаскәрәндә топ кодрәте булса, Европа илләрендә инде соңгы гасырда кавалерия хәрби көчнең бер өлеше итеп кенә хисаплана. Чыңгыз хан чорындагы шартларда исә монголларның тирән сафларда тыгыз тупланган гаскәре киеренке көч белән бәрәп дошманның өнен алу, я маңгайдан, яисә уңмы, сулмы флангны җимереп керү максатын алга куя. «Таран» вазыйфасы авыр атлы гаскәргә төшә. Кайбер язучылар монголларның сугышчан рәтен Александрның македон фалангасы белән чагыштыралар. Генерал Иванин мондый янәшә кую дәрәс түгел дип саный, охшашлык бары гаскәрне тирән рәтләргә куюда гына. Фаланга саллы кораллы, озынлыгы өч сажинга җиткән сөңгеләр тоткан, маневрга авыр бирелүчән җәяүле сугышчылардан тора. Бу халәттә инде фаланга дошман фронтының алдан уйланылган бер ноктасын «сөңгә очына» ала. Дошманның флангларын колачлап алу турында сүз дә булу мөмкин түгел, киресенчә, Александр һәрдаим үз флангларының иминлеген кайгыртырга мәжбүр була. Ә инде аның җиңел пехотасына һожүм вакытында җимергеч максат куела алмый.

Моннан аермалы буларак, монголларның авыр кавалериясә маневр ясарга бик тө сәләтле, ә җиңел атлы гаскәр яуда шулай ук беренчел максатка ирешүдә актив хәрәкәт итә.

Авыр кавалерия дошман фронтының кайсыдыр ноктасына коточкыч удар ясый, сафларны я флангга, я тылга эшәрәп ташлый. Шушындый елгыр маневрга ия булганы өчен, алдан ук топ бәрелеш буласы урынны билгеләү дә кирәкми; чөнки орыш башлануга дошманның кайсы төбәгенә бәрәп керү үзеннән-үзе ачыклана. Ә җиңел кавалерия разведка ясап, каплап торудан кала иң хәлиткеч ударны да өзәрли. Менә шушы атаклы «монгол ташкыны» дип атала да инде.

Биш дулкын булып килгән җиңел атлы гаскәрнең алдагы сафлары укларын атып бетерүгә аларны икенче шеренгадагылар алыштыра тора. Дошман фронты алдында елгыр хәрәкәт итеп, эт кебек өйрәтелгән атларын уйнатып, өле бер флангга, өле икенче флангга килеп күбәү берьюлы ук яңгыры яудырып алалар, сөңгә ыргыталар, тагын рәтләрен сирәгәйтеп икенче тарафка күчәләр, аннары, чигенгән булып, дошманны котыртып артларыннан ияртәләр.

Шулай итеп, дошманны чыгырдан чыгаралар, кайвакыт хәтта авыр кавалерия кузгалганчы ук «җиңелләр» дошманның тылына ярып чыгалар. Әгәр инде дошман «каты маңгайлы» булса, аның урнашу рәвешен, йомшак урынын капшап табып, топ ударга күчү ноктасына тыгыз сафка береккән авыр атлы гаскәрне ташлау вазыйфасын башкаралар. Командалык итү «тавышсыз» рәвештә, хәрби түрә тарафыннан флаглар белән шартлы билгеләр өйтү формасында башкарыла. Төнге сугышта исә төсле фонарьлар алына. (Барабаннар лагерьда гына кулланылган.) Монголлар атакага ачы, кыргый аваз салып ташланганнар.

Безнең чорга килеп җиткән аз санлы белешмәләргә караганда, монгол армиясенең тактик алымы гомуми рәвештә шундыйрак. Чыңгыз хан үзенең нәсел-токымына ничек сугыш алып барырга, ничек камап алып җиңәргә, кулга төшкән халыклар белән ничек эш итәргә кирәклегә хакында киңәш-кулланмалар калдырган. Аның дөвамчылары тарафыннан чиксез олылап ихтирам ителгән бу кагыйдәләр, кызганычка каршы, безнең көннәргәчә исән-имин сакланып калмаган. Аның походы турындагы язмалардан һәм икенче бөек яулап алучы Аксак Тимурнең күрсәтмә-кагыйдәләреннән чыгып кына төп нөсхәгә чалымларга була.

Тимурбөк өнисә ягыннан Чыңгыз хан токымыннан, монголларның барлас кабиләсеннән. Бөек җиһангир үлгәнгә нибары йөз елдан аз гына артык вакыт үткәннән соң дөньяга килә (1336—1405 еллар). Ул туплаган армия асылы белән Чыңгыз ханныкыннан өллә ни аерылмый, аның көчле йогынтысы сугыш тактикасында да сизелә. Тимурбөкнең карарлары һәм кагыйдәләре, генерал Иванин фикеренчә, аз гына үзгөртү һәм тулыландырулар

кертелгән шул ук Чыңгыз хан карар һәм кагыйдөләре булырга тиеш.

Монгол армиясенең тактик алымнарына ярашлы рәвештә кораллану да моһим ике төргә бүленә — жиңел һәм авыр атлы гаскәр, икенче төрлө әйткәндә: укчылар һәм кылыччылар. Исемнән күренгәнчә, жисеме — беренчесенең төп коралы жәя-ук; сугышчының һәм атның саклану чарасы юк дәрәжәсендә яисә жиңел калкан. Укчы, гадәттә, ике калкан, ук тутырылган ике садак йөртә. Яндагы калкан укларны юештән саклау өчен дә файдаланыла. Үткен очлы ук ясауда монголлар гажәп осталык күрсәткәннәр. Өч яшьтән жәя тартырга өйрөнөп үскәнгә, мөргәнлектә дә алар белән сирәкләр ярыша алган. Хәтта хатын-кызлар да ук атарга өйрәнгәннәр, ө инде аларның атка атланып, ирләр кебек үк жыл белән узыша алуы табигый хәл.

Укчыларның бер өлеше кыска сөңгеле була. Кул сугышына күчкәндә кулланыр өчен аларга жиңел кылыч та бирелгән булуы ихтимал.

Авыр кавалерия жайдаклары, башны кылычтан саклар өчен тыгыз, нык күннән эшләнгән шлем кигәннәр. Батый армиясендә инде тимер шлемнар күренә башлый. Атларны саклау өчен лакланган калын күн файдаланылган. Төп һөжүм итү коралы — кәкре кылыч, сөңгә; болардан кала бил каешына яки ияргә тагылган айбалта яисә чукмар таяк. Якын арада кул сугышы вакытында монголлар дошманны иярдән бөрөп я тартып тошерергә тырышканнар, моның өчен сөңгә-ыргак¹ (багур формасында) кулланылган. Билгеле бер ераклыктан торып, кылдан үрелгән арканны ыргытып дошманны элмәккә алганнар. Күчмә халыкларда хәзер дә өле табырда кыргый атларны шулай элөктерөләр.

Кайбер жайдаклар шушы кораллар өстенә тагын дилбегә йөрткән. Дошманның катапульта, ташатар кебек авыр техникасын кулга тошергәч, шуны атка жигеп тарттырыр өчен бу дирбияләрнең кирәге чыккан.

Кайбер чыганактардан күренгәнчә, зур хәрби берләшмәләрнең (йөзгә, меңгә бүленгәннәр) мең атлары бер төстә булган. Мисал өчен «Мең батыр» гвардиясенең атлары чөм-кара икәнлегә хақында бөхәссез мәгълүматлар бар. Кавалериянең башка төрлөрөндә дә шулай төс аермалыгы саклангандыр. Югыйсә, буйсындырылган урыс кенәзләреннән Батый атларны төсенә карап жыярга өмер бирмәс иде.

Сугышчының мәжбүри кирәк-яраклары: укны очлау өчен игәү, без, энә-жөп, аш кайнатырга чүлмәк савыт (кирәк чакта чи ит тө ашаганнар), ике литр керешле яссы күн савыт («бортохо», урысча — «баклага»), аңарда кымыз, сөт яисә су йөрткәннәр. Ияр сумкасының («делинг») берсенә запас эчке чүлмәк-ыштан, икенчесенә ризык салынган. Соң чиктә генә кагылына торган бу ризык — киптерелгән ит, коры сөтгән тора.

Монголлар хәзер дә өле сөтне өчетеп өйрән, бия сөтеннән кымыз ясыйлар. Кымызны кайнатып махсус көпшә аша үткөрөп аерганнан соң, 15 процент сөт спиртеннән торган аракы хасил була. Хәзерге көндә балигъ булган һәр монгол атнага берничә мөртәбә бу аракыны күршә-тирәсә белән эчеп көеф-сафа кора. Аны сату гонаһ санала. Бу ачыш Чыңгыз хан заманнарыннан ук килә. Өчөгән сөт бик озак кайнатканнан соң куера; аннары куерманы сөзөп, суын сыгып, вак кисәкләргә бүлөп киптерөләр. Итне дә шулай, нәзек кисәкләргә турап күлөгөдә жыллөтөләр. Кипкөн итне төөп, онга өйлөндөрөләр. Болай өзерлөнгән ит һәм сөт беркайчан да бөзылмый.

...Ризык запасы беткөн очракта монгол гаскәрие үз атының кан тамырын кисә, чөптерелгән канны эчә дә сеңердән эшлөнгән жөп белән яраны тегөп куя. Ярты литр кан төн туклыгы өчен житә, ат өчен ул зур югалту түгел, кыска гына вакыт эчендә организм үз хөлөнә кайта.

Коймак рөвешөндөгә юка камырны дөянең култык астына куөп пешөргәннәр. Монгол гаскөрендә дөяләр йөк йөртү өчен файдаланылган. Дөянең кыш көнө дә төн температурасы бик югары икөн. Ризыкның төрлөсә булган, өшөнгән атларны чалганнар, бу инде иң төмлә ризыктан саналган.

Монгол ат өстендә килеш тө йөклый алган. Кышын ул колакчынлы мөх бүрөк, походка чыкканда шлем яисә тимер каска кигән. Ике катлап эшлөнгән «доха» — тунның мөхлы ягы тышка каратылган. Европаны яулаганда монголлар «еркыч тирөсөнө төрөнгән» дигөн легенда шуннан киткөн. Доха тездөн өз генә түбөнрөк озынлыкта тегелгән, билдөн көмөш аеллы каөш белән буйлган. Аякта — киез оеклы, кыска кунычлы итек. Урысларга ул киез итек булып керә. Әмма монголларныкы кулайрак, жөпшөктә дә табаннан су үткөрми. Болай киөнгән монгол армиясә бернинди салкыннан да курыкмый, кышкы поход бары тик ат ризыгы житмөүдөн генә өзөлөргә мөмкин. Хөөр, монгол аты тоягы белән карны казып та үзө азыгын табарга сөлөтлө хайван. (Монгол табуннары хөзер дә өле кышкы көтүлөклөрдә йөриләр). Ә менә жөйгә чөллөдә, бигрөк тө эссө иллөрдә (мөсөлөн, Көнъяк Кытайда) хәрби көчлөрнө туктатып торырга туры килә.

Алда санап кителгөннөн шуны күрөбөз: монгол армиясә дөньяны яулап алырлык дәрәжәдә иң чыдам, иң төртиплө була. Бөтөн кирәк-ярагын үзө белән йөрткөн монгол кавалеристы болай дип өйтергә тулы хокуклы: «Omnia mea mecum porto» («Үөмнөкөн үзөм белән йөртөм»).

Кобылай хан дөверөндә Монголия һәм Кытайда шактый яшөгән Марко Поло фикерөнә

¹ Корык

кайтыйк: «Монголларның коралы менә дигән: ул — жәя-уклар, ул — кылыч-калканнар; алар бөтен халыклар арасында иң оста мәргәннәр».

Европаның даими армиясеннән аермалы буларак, монгол гаскәриенәң яу кырындагы түземлегегә һәм тәртип-төгәллегә куркып буйсынудан түгел; кабилә көнкүрешеннән килгән буйсыну табигый рәвештә дини мәгънә белән тәгәлләшә. Монгол ир-атының чыдамлыгына хәйран калырлык. Гаскәр айлар буе фураж, азык запасы булмаган килеш походта бара. Ат солы, абзар дигәнне белми, аның тапканы — тояк астында. Ике-өч йөзлек алдынгы отряд һәрчак хәрби разведкадан тыш төбәккә өйрөнөп бара, кайда печән яхшы, кайда хайваннарны су эчерергә була.

Күчмә көтүчеләр гомумән табигатьнең «телен» яхшы беләләр, кайда сутлы үлән үскән болынлыклар, кайда сулыклар, кайда күпмегә житәрлек печән өзерләп була, алар инде бер карау белән бөя бирәләр.

Һәр хәбәрне жыеп торучы махсус разведканың ачыклавы булмый торып, хәрби операция башкарылмый. Шулай ук сугышта катнашмый торган урындагы кабиләләрдән болынлыкларны саклау өчен махсус отрядлар күзөтү алып бара.

Моһим стратегик план каралмаган очракта гаскәр зур сулы, үләнгә бай үзәнлекләрдә күпмедер вакытка тоткарлана, аннары инде ярлырак төбәкләрдән зур тизлек белән үтеп китә. Һәр сугышчы карамагына бердән алып дүрткә кадәр ат беркетелгән. Чамасын белеп, арган атны чабып барганда ук алыштыра ала. Шулай итеп, ун-унике төүлеккә сузылган походны конлек ялсыз тоташтан үтү гадәти хәл санала.

(Калмыклар да шулай 1806 елда Кавказны яулауда үз теләкләре белән катнашалар. Ватан сугышында ике полк Парижны алуда батырлык күрсәтә. Калмыклар өлгегә ысул белән төүлеккә 150 чакрым ара үтәләр. Шундый марш ясап, XVIII гасырда рус патшалары үтенече буенча, калмык ханнары йөз меңнәрчә кубан татарларын юк итәләр, аларның үле гәүдәләре остендә тарихи «Жиңү Курганы» калкыталар. Аюка хан 25000 сугышчыдан торган атлы корпусы белән Новочеркасски янында шөен кебек пәйда булып Некрасово-Булавин бунтын бастыра. Шулай итеп калмыклар Чыңгыз ханнан мираска калган Русиянең Көнъяк-көнчыгышын иң ышанычлы кулда саклыйлар. Кара диңгез, Азов, Каспий диңгезе буйларына, тагын Хива, фарсы походларында (андый зур походлар барысы 28 була) бик теләп катнашалар.

Монгол гаскәренәң тизлегенә хәйран калырлык. Венгрия кампаниясе вакытында, 1241 елда, Сүбүдэй чирүе өч төүлек тулар-тулмаста 435 чакрым ара уза.

Баштагы дөвөрдә монгол армиясендә артиллерия, ягъни, ташатарлар бик түбән дәрәжәдә була. Бу калын стеналар белән ныгытылган шәһәрләргә камаганда да кыенлыклар тудыра. Кытай походынан соң (1211—1215) хәл үзгәрә. Урта Азиягә поход вакытында инде монгол армиясенә ярдәмче цзинь дивизиясе өстәлә. Кытайлылар стена җимертә торган, утатар кебек һәртөрле авыр машиналарны хәрәкәткә китерәләр, камалган шәһәргә утлы нефть (грек уты) аттыралар. Шунда ук дары кулланылган, дигән фаразлар да юк түгел. Камалышта калган шәһәрне су бастыру, жир астын казып керү, бик примитив шартлаткыч мина ясау да бу чорга ят түгел.

Монгол гаскәренәң саны Чыңгыз хан хакимлегенәң төрле дөвөрдә үзгәрәп тора, аның төгәен генә хисабын ачыклау мөмкин дә түгел. Фарсы һәм Кытай язучылары, җиңелгән милләт кешеләре буларак, монгол көчләрен ике, өч, дүртәр мәртәбәгә арттырып күрсәтәләр. Урыс елъязмачылары да шул «чирдән» азат түгел. Бу чыганаclarдагы фантастик саннар гади генә фикер чыгарудан да таралып төшә: аз санлы кабиләләрдән торган Монголия, берләшсә дә, ике йөз меңнән артык гаскәри бирә алмас иде. Инглиз белгеченәң төпле исәпләвен мисалга алган Г. Лэм мондый нәтиҗә ясай: Урта Азия походында (Хәрәзм шаһына каршы) Чыңгыз хан гаскәрендә 1000 кешелек гвардия, үзәктә — 101 мең, уң канатта — 17 мең, сул канатта — 52 мең, ярдәмче гаскәр — 29 мең, җәмгысы — 230 мең кеше килеп чыга.

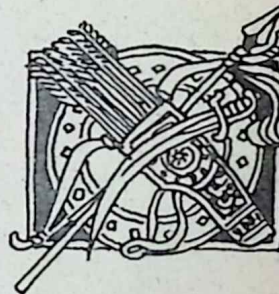
Чыңгыз хан хакимлек иткән дөвөргәң бу иң зур саны. Жиһангир үләр алдыннан гаскәрдә барысы 130 мең кеше була. Монгол халкы шуннан да күп ирне хәрби хезмәткә бирә алмый, чөнки Чыңгыз хан чорында монголлар бер миллионнан артмый. Белгечләр фикеренчә, Азиядә хәзерге монголлар саны 5 миллион икәннен исәпкә алсаң, бу — хаклыкка туры килә.

Шулай итеп, монгол армиясенәң корал төрләре, тактик алымнары, саны хақында кыскача гына сурәтлөгәннән соң, стратегик ягына тукталыйк:

1. Булачак сугыш һәм аның планы киңәшкә куелган Корылтай җыела. Анда һәр ун кибиткадан бер рекрут алу, гаскәргә оештыру, туплану урыны хақында карар чыгарыла.

2. Дошман иленә **шымчылар** җибәрелә, «тел» алып кайтыла.

3. Хәрби поход гадәттә язын (үләннең күперүенә карап) кузгала. Һава хәлләре өйбәт торса, ат-дөяләр төнгә көр булсалар, көзен дә башланьрга мөмкин. Хәрби көчләргә җөелдереп җибәрер алдыннан Чыңгыз хан, күрсәтмәләр бирү өчен, төмән башлыкларын җыя. Югары җитөкчелек аның кулында була. Дошман иленә бәрәп керү төрле юнәлештә, төрле армия тарафыннан башкарылганга, алдан өзерләнгән план аның тарафыннан раслана, бик сирәк очракларда гына ул аңа төзәтмәләр кертә. Алга куелган бурыч нигезендә үз ирегенә куелган төмән башлыклары юлбашчы-каган станы

белән тыгыз элемтәдә торырға тиешләр.

Каган, шәхсән, беренче һөжүмдә катнаша, уңышлы чыгасына ышанганнан соң, ул яшь гаскәр башларына орыш кырында мәңгелек диварлы кирмәннәрне, башкалаларны яулап алып дан казанырга бөтен мөмкинлекне бирә.

4. Көчле ныгытмага җиткәч, топ көчләр, һөжүмне давам итеп, шәһәр тирәли күзәтүче корпус калдыра. Күзәтүче корпус берәздән һәр төрле машиналарын көйләп камауга күчә (әгәр ныгытмалы кирмән атакага алынган топ пункт булмаса, халкы бирелергә теләмәсә, өйләнеп үтеп, бу кирмәнне тылда калдырып һөжүмне алга таба давам итүгә кайчакта монголлар оятка санамыйлар).

5. Дошман гаскәре белән кырда капма-каршы очрашу көтелсә, монголлар ике ысулның берсен сайлыйлар: йә дошман аңга килгәнче кинәттән ташлану, яисә, дошман уяу икән, көчне шундый итеп туплап, кайсы да булса флангны өйләнеп үтү.

Мондый маневр «торыкма» дип атала. Ләкин монгол җитәкчеләге гел бертөрле шаблонны кабатларга яратмый, әлеге ике ысулдан кала, башка төрлө алымнар да куллана. Мәсәлән, котмөгәндә чигенә, кача башлыйлар. Дошман күзеннән югалып, гажәеп осталык белән эзне жуялар. Ваемсыз калган дошман гаскәре көчләрен таратып, уяулыгын жуйган арада монголлар коче ташып торган яңа атларга атланып кабат томырылалар, жир астыннан калкып чыккан кебек, өнә алынган дошманга ябырылалар. 1223 елда Калка елгасы буенда урыс кенәзләрен алар нәкъ шушы ысул белән тар-мар китерәләр. Мондый очраклар да билгеле: монгол гаскәре юрамалый качкан мөлдә таралып сибелә дә билгеле бер вакытта кинәт борылып, дошманны һәр яктан дөррәү чолгап та ала. Әгәр инде каршы як игътибарлы булып, һөжүмне кире кайтарырга эзер икән, чолганышны туктатып, соңынан, марш вакытында һөжүмгә ташланырга җай калдыралар. Херәзм шаһы Мөхәммәт 1220 елда шулай җиңелүгә дучар ителә.

Профессор Котвич Монголия тарихына багышланган лекцияләрендә монголларның җиңелгән дошманны тулысынча юк иткәнче эзәрлекләп баруын үзенчәлекле хәрби «традиция» дип бәяли. Бу кагыйдә хәзерге заман хәрби сәнгатеңең бөхәссез принцибы санала. Әмма ерак чорларда бу алымны Европа танымый. Мәсәлән, Урта гасырларда рыцарьлар чигенеп яу кырын бушаткан дошман чирүе артыннан куа баруны үзләренә түбәнлек санаганнар. Людовик XVI чорында җиңүче як җиңелгән як чигенсен очен алтын күпер салырга эзер булган.

Гажәеп дәрәжәдә җитез хәрәкәт итү осталыгы монгол гаскәренә һәрчак җиңү китерә. һәр җайдакның аерым күнекмәләр алуы, тулы эскадроннарның урындагы табигатьне оста файдаланып хәрәкәт итүе эшлекле хәрби җитәкчеләкнең кодрәтен гүдәләндерә. Моңарчы сугыш театрында күрелмәгән тизлектә ясалган марш-маневрлар армияне оештыру һәм эзерләүнең дәрәжәсе никадәр югары икәннән раслап тора.

Гаскәр тылга бәйлә булмый. «Базаны үзә белән йортә» дип әйтәргә мөмкин. Сугышка керешкәндә авыр йөкләр алынмый. Йөк тоялган күпмедер сандә дояләр, гаскәр артыннан мал көтүе ияртеләргә мөмкин. Төп ихтыяҗ урындагы байлыкка карап канәгатьләнделәр. Әгәр инде азык-төлекне халыктан тыныч юл белән җыю мөмкин түгел икән, камап, талап алганнар. Чыңгыз хан һәм аның варислары кузгаткан озлексез сугышларда катнашкан гаскәренә туйдырып, тәзмін итеп тору халкы аз санлы һәм икътисади яктан бай булмаган Монголиянең көчәннән килмәс иде. Сугышчан холыкка монгол ерткыч җәнлек аулаганда ирешә, шуңа күрә сугышка да ул ау итеп карый. Кийек-җәнлексез кайткан аучы, оеннән азык-төлек таләп иткән сугышчы монголларда «хатынша» саналыр иде.

Урындагы чараларны кулланып, һөжүмдәге гаскәр үз-үзен тәзмін итә. Авыр «артиллерия» гаскәр артыннан сүтеп тоялган хәлдә килә. Төзәтергә кирәге чыкса, шул төбәкнең балта осталарын, тимерчеләрне эшкә җигү өллә ни кыенлык тудырмый. «Снарядларны» төяп йортү авырга төшә, шунлыктан аларны да кирәк мөлдә эзер таш карьерларынан алалар, тегермән ташларын да кулланалар. Якын төбәктә таш юк икән, юан-юан агачларны аударып бүкән кисәләр. Авырлыгын арттыру очен бүкәнне суга батырып бүрттерәләр. Менә шушындай бик гади алым белән Херәзм шәһәре штурмга тотыла.

Һәр төрле уңайлыклардан мөхрүм булган атлар һәм кешеләр коточкыч авырлыкларны да кичерә алалар, чыдамлык һәм тимер төртип гаскәрнең рухиятен тәшкил итә. Чыныккан гаскәриләр сусыз чүлләрне үтәләр, кыя тауларны ярып чыгалар. Киң, тирән елгаларны кичкәндә әйбәрләрне камыш салларга төяп ат койрыгына тагалар, гаскәриләр һава өрөп кабаттылган бурдюкларга (бөрән тиресеннән) тотынып йөзәләр. Хәтәр каршылыкларны бик тиз үтеп чыга алган монголларны гайре табигый көчкә ия, шайтан токымыннан булган зат итеп карау — шул чор легендаларына кергән.

Дөвамә киләсә сандә.

Кара ипи файдалырак

Соңгы вакытларда күмөчкө кара ипиге караганда остенлек бирә башладык. Ә кара ипи күмөч белән чагыштырганда кеше сәламәтлегенә өчен күпкә файдалырак икән. Сербиядән доктор Петр Борович озак еллар фәнни тәҗрибәләргә үткәргәннән соң шундый нәтиҗәгә килгән.

— Күмөчтә Е витаминаның 90, В1 витаминаның 93 проценты югала,

тимурнең үзенчәлекле төрө, аксым, цинк, рибофлавин (В2 витамини), ниацин, фосфор һ.б. организм өчен мөһим матдәләр гомумән таркалып бетә.

Ә Е витамини организмны рактан саклай, кан тамырларын «яшәртә», женес өзгәзаларына уңай йогынты ясый. Бу витамин хезмәтләргә кирәккә булган кешеләр өчен аеруча мөһим.

Цинк кара ипидәге йоддан артык фермент со-

ставына керә һәм безне торле авырулардан саклай.

Фосфор тешләргә, сөякләргә ныгыта, хәтерне яхшырта.

Кара ипидәге биотин, тире, чәч һәм тырнакларның вакытыннан элек картаюын тоткарлай. Ул организмга житешмәсә, биткә жыерчыклар чыга, тән тиресе тупаслана.

Лецитин исә бары тик кара ипи составындагына була һәм ул кан та-

мырларындагы зарарлы матдәләргә юк итә.

Иң мөһиме шул—кара ипи организмга күп төрле файда китерүче ак желселләргә бай була. Алар эчәклек стеналарына тупланып—махсус канал—желесыман филтрлау системасы барлыкка китерәләр. Бу система эчәклектәге файдалы матдәләргә суырып алып, организмга сәламәтлек өчен мөһим матдәләргә керүен күпкә тизләтә.

ШИФА

Дарудан әйбәтрәк «дару»

Ел фасылларының кеше психикасына тәэсире бармы? Әйе, ничек кенә өле, дип җавап бирә бу сорауга белгечләр. Кеше психикасына бигрәк тә көчле һәм кире йогынтыны көз айлары ясый. Караңгы, болытлы, юеш көннәр. Әмма эш көзнең нинди «буяуларга буялу-

ында» гына түгел өле.

Сәбәп тирәндөрәк—баш миен тукландыручы гормоннарның житешмәве аркасында кеше организмының хәлсезләнүендә. Ә бу көзен кояш активлыгының түбән булуы, кояш нурларының көчсезлегенә белән турыдан-туры бәйләнгән. Мәнә шушы хәл бик күп кешеләрдә «көзгә депрессия» дигән авыру китереп чыгара да инде. Бу хәләттән дару кабып

кына түгел, ә башка чара кулланып та дөваланып була. Кара карлаган яфрагы—дарудан әйбәтрәк «дару». Аны пәшәреп, 4—6 атна дәвамында көнөнә 1—2 чокыр эчәргә кирәк.

Мондый чәй кешенә психик хәләтне өчен җаваплы гормоннарны тупыландыруга ярдәм итә, шуның өстенә өле ул төмле һәм тулаем бөтен организм өчен дә файдалы.

Бәлки файдасы тияр...

«Без ирем белән дус-тату яшибез. Бер-ике көнгә аерылышып торырга туры килгән вакытларда да атналар буге күрешмәгән кебек сагынышабыз. Әмма иремнең чире бар—ул женсик яктан көчсез. Әлегә авыруны дөвалап була микән? Иремне бик кызганам, бу хакта миннән башка бер кеше белмәсә дә, бик кимсенә, төннәрне йокысызлыктан интегә».

С.К.
Сарман районы.

Женсик яктан хатын-кызларның салкынлыгын һәм ирләрнең көчсезлеген дөвалауда кайбер дару үләннәренә төнәтмәләргә бик файдалы. Хәзер сезнең игътибарыгызга табигать шифаханәсеннән берничә рецепт тәкъдим итәбез.

1. 20 гр кыргый гәзнич (пастернак полевой) үләнә алып, 500 мл суда 10 минут дәвамында кайнатырга, 2 сәгать суытканнан соң, сөзәргә кирәк. Беренче атнада ашарга ярты сәгать кала, көнөнә өч тапкыр чирәк стакан, ө икенче атнада көнөнә өч тапкыр

3/4 стакан төнәтмә эчәргә. Дөвалану 2 айга кадәр дәвам итә, 10 көннән соң дөвалануны тагын шушы тәртиптә кабатларга мөмкин.

2. 30 гр тон миләүшәсе (ночная фиалка) үләннән 500 мл йөзем шәрәбенә кушып, 15 көн тотарга кирәк. Төнәтмә көн саен болгатып торыла. Аннан соң сөзәргә һәм тонун көтәргә. Төнәтмәне ашарга ярты сәгать кала, көн саен өч тапкыр берәр аш кашыгы эчәргә. Дөвалану вакыты—2 ай.

3. Алсу родиола (золотой корень—алтын та-

мыр) сыгынтысы. Аны ашарга ярты сәгать кала, 3 ай дәвамында көн саен 2—3 тапкыр 10—15 тамчы эчәргә.

4. Изүле киндер (конопля посевная) орлыкларын тоз белән кыздырырга һәм ашарга ярты сәгать кала 2 ай дәвамында көн саен 3 тапкыр берәр аш кашыгы ашарга кирәк.

5. 10 гр тоер тамыр (ятрышник) бүлбесе порошогын бер стакан кайнаган сөткә салып болгатырга һәм чирәк стакан күлөмдә көнөнә дүрт тапкыр эчәргә. Дөвалану 2 ай дәвам итә.

Төрки кан кардәшләребез ничек
яшәп ята? Нинди уйлар белән
яна алар? Алар арасында нинди
фикер хәрәкәте бара?
Татар галәмендә
менә шулар хакында мәгълүмат
житеп бетмәве үзен сиздерә башлады.
Шушы хәлне истә тотып без
төрөк милли хәрәкәтенә
бер канаты булган
бүзкортлар турында язма
тәкъдим итәбез.
Ул, төрөк вә
әзәрбәйжан радикалларының
матбугатына таянып
язылганлыктан,
мәсьәләне
үзенчә яктыртуы белән игътибарны
жәлеп итә
һәм берәз гажәпсендерә дә.

Рәстәм СОЛТАН

«Бозкуртлар гаскәре күчтә һөҗүмгә...»

Мәгърур Бозкурт сынын озак еллар дәвамында күмел киленгән ялган һәм ялгышлардан арындырып укучыга күрсәтүне үземнең изге һәм мәкатдәс бурычым санадым. Бозкурттан, бозкуртчылардан һәм бозкуртчылыктан аерып карарга мөмкин булмаган түркчелекне һәм туранчылыкны, бу бөек идеологияләрнең үткәндәге һәм бүгенге торышын күздән кичергәндә, Идел-Урал төбәгендәге ижтимагый вә рухи хәятка күбрәк тукталып үтми булдыра алмаганымны да укучы үзе аңлар. Язамның кайбер урыннарында телдән-телгә, буыннан-буынга күчеп сакланып килгән «бүре», «күк бүре», «соры бүре»ләрне исә бөтенесен уртак мәгънәгә берләштергән, түрк кавемнәренә һәм бар дөньяга таныш вә килеп чыгышы белән түркнең борынгы, үз сүзе булган «Бозкурт» (Бүз корт) дип алуны мәгъкуль күрдем.

ҺӘРБЕР милләтнең үзенә генә хас бер милли символы бар. Мәсәлән, австралиялеләрнең — көнгөрә, кытайлыларның һәм японнарның — аждаһа, һиндләрнең, иранлыларның, инглизләрнең — арслан, алманнарның — боркет, французларның — өтөч, урысларның аю (1980 елгы Мәскәү Олимпиадасының символы — Мишканы иске төшереgez).

Түркләр исә тарих буге Бозкуртны изгеләштереп, аны үзенәң тудыручысы, коткаручысы, саклаучысы, юл күрсәтүчесе дип санаган һәм милли символы буларак кабул иткән. Гасырлардан гасырларга, буыннардан буыннарга күчә-күчә безнең көннәргә килеп житкән үлемсез дастан вә легенда-риваятьләр шул хакта сөйлә.

Түркләрнең беренче бабалары «Көнбатыш диңгезе»нең уң як ярында гомер сөргәннәр, имеш. һуннарның бер бүлеме булган бу халык Ашина исемең йөрткән. Ашина халкы күрше милләтләрнең берсе тарафыннан юк ителә. Нибары дошманнар тарафыннан

аяк-куллары киселеп, камышлыкка ыргытылган уң яшьлек малайгына исән кала. Бозкурт кан эчендә яткан баланы күрәп, аны үз төрбиясенә ала; хәләл сөтен имезеп, ризык табып ач үлемнән коткара. Бу хакта беләп, дошманнар малайны да, Бозкуртны да үтерергә жыеналар. Әмма Бозкурт малайны алып, Алтай тауларына качарга өлгерә. Мәгарәдә Бозкурт аңардан уң угыл дөньяга китерә. Бүгенге түрк халкы өнә шул угыллардан үрчегән, имеш.

(Иманым камил, укучимның хәтеренә кылт итеп шуңа охшаш икенче бер легенда — совет мәктәбенең укылган «Борынгы заман тарихы», тагын да төгәлрәк итеп әйтсәк, Рим (Рум) шәһәренең төзелүе турындагы риваять килеп төште. Анда да ике малайны — Рем белән Ромулны ана бүре табып-багып үстергән бит. Көләргәме-еларгамы, өллә кайлардагы Рум тарихын легендаларына кадәр биш бармагыбыз көбек беләп тә, үз тарихыбызның алтын риваятеннән мәхрүмбезд, ләбаса. Хәер, балачагында Бозкуртка рәхмәт әйтерлек беренче һәм соңгы күренеш шул иде бугай. Рәхмәт сиңа, Рум бүресе! Юкса, миңа ярым урыс мәктәбенең беләм алган татар баласына «Ак бүре» әкиятен һәм «Кыйссаи Йосыф»тагы Йагъкуб пәйгамбәренең Бүре белән сөйләшүен укып үсәргә насып булмаган иде шул. Ник Бозкуртка ул кадәр каныккансыздыр, әй, сез, «Йосыфны бүре ашады» дип ялган хөбәр салган бәни Йагъкуб токымнары?!

Чү, кыек атып туры тигән түгелме соң — Румга этрусклар нигез салган бит. Ә этрускларны борынгы түркләрнең бер тармагы булган диләр...)

Тагын бер мөшһүр дастанда — «Эргенекон»да да Бозкурт түрк халкының юл күрсәтүчесе һәм коткаручысы буларак сурәтләнә.

Күк түркләр тар-мар ителәләр. Ил ханның ике улы — Кыян белән Тукуздан башкалары бөтенесе дә һөләк була. Исән калган икөө бөреләштән соң уң көн үткөч, төнлө, хатыннарын һәм мал-туарларын кайтып алып, мең бөләләр белән таулар эченә кереп яшеренәләр. «Әгәр монда калсак, бу хакта дошман беләчөк. Башка кабиләгә китсәк, жиде ят һәм дошман чолганышында булачакбыз. Иң яхшысы, таулар эчендә кеше аягы басмас бер жиргә урнашырга кирәк», дип карар кылалар. һәм килгән юлдан башка юлы булмаган

бер жиргә барып чыгалар. Ул юл да шундый ки, бер дөя, бер ат мең бөлә белән атлый, аягын ялгыш басса да төпсез укпынга төгәри...

Ул жиргә Эргенекон дип исем куялар. Монда һәр икесенең дә балалары туа. Дүрт яктан да таулар белән уратып алынган Эргенекон бердәнбер көн тар, кысан була башлый һәм түркләр Ватанга кайту — «Төңре тавы»н коткару юлын эзләргә тотыналар. Эзли торгач, жай табыла. Эргенеконны чолгап алган тауларның бер жире тимер мәгъдәннән гыйбарәт икән. Шуны эретеп, Эргенеконнан чыгалар.

Иң алдан кулына Бозкурт башы төшерелгән байрак тотып, Күк түркләрнең хаканы Бөртө Чөнә (монголча Бозкурт дигән сүз) атлый. Тау түбәсенә менеп баскан Бозкурт аларга юл күрсәтеп кала.

«Эргенекон йортның аты,
Бөртө Чөнә кортның аты,
Дүрт йөз ел тордың,

әйдә,

Чык, әй, йөз мең сөңгебез...»

(Ә безгә — татар түркләренә — дүрт йөз елдан шактый артып киткән түгелме соң? Мәгърур Бозкурт юл күрсәтеп газәпланудан гажиз. Татар күрми. Гомумән, татар Бозкурттан курка бүген...)

«Угыз Каган» дастанында, Урта Азиядә Түрк Берлеген корган Угыз Каган, үзенә баш имгән Урум Каган белән сугышка киткәндә, чатырына кергән бер нурдан күк төслә, күк яллы бер ата бүре пәйда була. Угыз Каган сәфәрләрен бу бүренең юл күрсәтүче белән башкарып чыга.

Уйгурларның дастанында бөян ителгәнчә, уйгур түркләре гүзәл хакан кызларының бер ир бүре белән берләшүеннән бар булганнар.

«Күч» дастанында түркләрнең мәкатдәс, көч вә куәт чыганагы булган Төңре тавындагы Котлы кыясы турында сөйләнелә. Түркләрдән курыккан Кытай хөкемдары аларның көч-куәтенәң серен беләп, хөкемдар Йулу Тәкиннән шул кыяны сорый. Кытай шаһзәдәсенең кызына гашыйк булып башын жуйган Йулу Тәкин, эшнәң асылына төшенмичә, утыз нәселдән бирле түркләрнең көч чыганагы булган бу кыяны кытайлылар кулына тапшыра. Шуннан соң түркләрнең бөхетә төкенә.

Төңренең кодрәте белән түркләр яңадан яуга күтөрелә. Төңре корты — Бозкурт аларга юл күрсәтүче була.

Түркләр тарих буге Бозкуртны

изге санап, байраklarында Бозкурт сурәте йөрткән хаканнар, ханнар, командирлар сугышчыларына «Бозкуртларым» һәм «Бүреләрем» дип эндәшә торган булганнар.

Гажәп бит, бүре гомербакый түркнең сарыгын урлап бугазлый, түрк аны каргый, сүгә биргән, үзе исә шуңа изге итеп табынуын белгән. Шул ук бүренең якын туганы булган эт исә донъя яралганнан бирле адәм баласына тугры хезмәт итеп гомер сөрсә дә, хужасы аны «эт итеп яра», «эттән алып эткә сала» бирә!..

Чонки түрк көчле, азат һәм акыллы бу ерткычның яшәү рәвешен яхшы белгән. Азатлыкны бөтен нәрсәдән өстен күргән бу жәнлекнең әсирлеккә төшкән очракта да кулга ияләшми үзен-үзе үтерүен, ачлыкны кичерсә дә, коллыкны кичерә алмавын күрәп гыйбарәт алган. Башка хайваннардан аермалы буларак, табигать өчен гаять тансык бу ерткычның беркайчан да пычрак ризык белән тукланмаганын, үзен гажәп дәрәжәдә чиста тотуын күзәтеп сокланган, тырышлыгын күрәп таң калган. Аның да үзе кебек үк табигатьнең бөтен кырыслыгына ияләшәп, тундрада да, урман-далаларда да, тау-ташлар арасында да, ярымчүлләрдә дә яши алуын белгән. Һәм үзенең рухы, ижтимагый вә сугышчан хәяты белән бүренең яшәү рәвеше арасында тәңгәллекләр табып, үткәнән дә киләчәккә дә аңа бәйле итеп күргән. Бүре улавын теләгәннән, байлыкка, уңышка ирешүгә, бәхет басуга юраган. Күккә, айга карап улавын Тәңрегә табынуы дип кабул иткән...

Мәгълүмдер ки, Түркиянең, башка илләрдән аермалы буларак, рәсми, дәүләт туграсы юк. Ләкин рәсми булмаса да, Аурупа өчен исә еш кына бөтен донъяны дер селкеткән бер яшьләр оешмасының билгесе дип кенә каралса да, Бозкурт түрк халкының йөрәк түреннән милли символ буларак урын алган.

Дорестән дә, 70 еллар ахырларында бөтен донъяның төлендә ультрасул көчләр белән чын-чын сугышлар алып барган Бозкуртлар иде. «Халыклар төрмәсе»ндә алар сонрак, террорчы Мәхмәт Али Агжаның Рум папасына ясаган һожүме белән танылды. Агжаның чыннан да, кайчандыр Бозкуртлар сафында булып та, соңыннан эчүчелеккә сабышып,

аның белән арасын бөтенләй өзгәндә сәбәплә, чит ил матбугаты бу жинаяттә барыннан да бигрәк Болгария һәм Советлар Союзының кулы уйнавы хакында икътяр иткән иде. Совет матбугаты исә, Бозкуртларны кансыз, ерткыч террорчылар итеп күрсәтү белән беррәттән, Милләтче хәрәкәт партиясенең (МХП) башканы, бөтен донъя түркләренең лидеры Алпарслан Түркешкә ата антикоммунист һәм үтә фашист дип үз моһерен сугарга онытмады.

60 еллар ахырында Алпарслан Түркеш донъядагы бөтен түркләрне берләштерү принцибын алга куеп, Түркиядә Милләтче хәрәкәт партиясе този. 1980 елны хәрби түнтәрелештән соң, Түркеш үзенең партиясе белән законсыз дип игълан ителә. Соңрак та әле суд аның сәяси эшчәнлек алып баруын тыя.

Түркиядән соңгы елларга кадәр кайбер чит дәүләтләр тарафыннан яклау табып, илгә чит режим тагарга тырышучы «сулчылар»ның яшәп килүе беркемгә дә яңалык түгелдер. Хакимиятне үз кулларына алу һәм донъяда бердәнбер түрк дәүләтен таркату өчен бу төркемнәр илдә үзләренең террор эшләрен жәелдерделәр.

Милләтче хәрәкәт партиясе, озак еллар тыелган булуга карамастан, илдә коммунисттик тайпылышлы көчләрне вә аларның донъя «коминтерны» тарафыннан корал белән тәзмин ителгән базаларын һәрдаим тар-мар итеп торучы бер көч булып килде. «Коммунистлар—Мәскәүгә!», «Бер үләр—мең терелербез!», «Бөтен түркләр—бер гаскәр, кушылмаган—качак!», «Әй, түрк милләте, тетрә һәм үзең кайт!»—Түркия һәм түрк милләтен Әфганстан язмышыннан саклап кан түккән Бозкуртларның лозунг-өндәмәләре шундый иде. Коммунистларга каршы ачык һәм яшерен корәштә партиянең 5500 кешесе—Генераль башканның ярдәмчесеннән алып гади өгъзаларга кадәр—шушы юлда шәһит киттеләр. Шулай ук йөзләргә кешесе озак еллар зинданда, сөргөндә, моһажирлектә яшәргә мәжбүр булды. Шунан соң да билгеләп үтик, Түркия тарихында һичкем Түркеш вә аның тарафдарлары кадәр эзәрлекләүләргә дучар ителмәгән вә Түркия тарихында Түркештән башка һичбер сәяси партия лидеры зинданда тырнаклары суырылып жөзәләнмаган.

Гомеренең илле елын шушы юлга багышлаган Алпарслан Түркешкә бүгенге көндә 72 яшь. Түркиядә Бозкуртларның «Бизим оҗак» исемле журналы һәм «Йени дүшүнжә» газетасы чыгып килә.

Түркиядә милләтчеләрне «үлкү-жиләр» («үлкү»—идея сүзеннән) дип атау гадәткә кергән. МХП һәм башка күпләгән милләтче партияләренең яшьләр тармаклары исә Бозкуртлар буларак билгеле. Ләкин, шулай да, бу партияләренең тарафдарларының һәркайсын түрк милләте өчен изге булган исемгә бәйле рәвештә, «Бозкуртлар» дип атау да юк түгел. Язмамда бу сүзгә киң мәгънәсендә куллануны мәслихәт күрдем.

Бозкуртларны фашизмда гаепләү кемнәрнең максатларына ярашлы икәнә болай да аңлашыла торгандыр. Нәкъ Колгалинең Бүресе сөйләгәнчә:

Мине бер тау итәгендә бит тоттылар,

Тоттылар да авызыма кан сөрттеләр...

Аурупадагы кайбер даирәләренең «Йокла, йокламасаң бүре алып китәр» дип баласын куркыткан ана кебек, донъяны һәрдаим бозкуртчылар һәм аларның мәсләге булган түркчелек вә туранчылык идеологиясеннән карачкы ясап куркытып торучы табигый дә. Чонки, түркне онәмәгән көчләр бөтен донъядагы түркләрнең берләшүеннән, бүгенге көндә үз дәүләтләрендәге түрк жирләреннән колак кагудан курка. Әмма шуның белән бергә бу куркытуның никадәр мантийсыз булуы да аңлашыла торгандыр. Чонки, түркчелек, Алпарслан Түркешнең үз сүзләре белән әйтсәк, «түрк милләте хәятының һәр этабында эшләнәсе һәр нәрсәнең түрк рухына—түрк мохитенә тәңгәл булуы һәм файдалы булырга тиешлеге максатның, фикеренең алгы планда тотылуы, кыскасы, түрк милләтчелеге дигән сүз. «Һәр нәрсә түрклек өчен вә түрккә күрә» принцибыннан гыйбарәт булган бер караш». Милләтчелек исә кичәге көннең дә, бүгенгенең дә, иртәгәсе көннең дә идеологиясе ул. Тарих кануннары үзе шуны таләп итә.

Мөселман донъясында милләтчелек белән исламның каршылыгы турында ялгыш фикер яшәп килүе сер түгел. «Без түркләр түгел, мөселманнарбыз» дигән ярым саташулы сүз куертулар бөтен түрк

55

жанлылар «түрк» атамасын үзлө-
ренө кире кайтаруга ирештелер.

Шовинист тегермөне тарта тора.
Инде «татар»дан да берничө каве-
мне «башка» чыгара бугай. Күп-
төн түгөл Мөскөүнең бер газетасы
«бүгөнгө көндө булган һәм алдагы
елларда котелө торган милләтара
низаглар исемлеген» язып тарат-
ты. һәм бөтенесе диярлек түрк
халыкларын үзара сугыштыруга
юнөлтелгән: үзбөк—Аһыска түрк-
лөрө, үзбөк—тажик, башкорт—
татар... Алай гына да түгөл—Ка-
зан татарлары белән... мишөр-
лөр... Бик теләгәндө бүгөнгө көндө
татарның бер шивәсе саналган
мишөрне дә өйтик, «ц»лаштыручы
һәм «ч»лаштыручыларга аерып
куярга булыр иде. «Тел»лөрнең
тагын да арту ихтималы һаман да
юк түгөл икән шул өлө.

Соңгы елларда татар һәм баш-
кортларның сабийлар акылы бе-
лән паспортка кемнең милләтен
ничек язарга дип уртак телгә килә
алмауларына, кайберәүләрнең
«Без татарлар түгөл—болгарлар»
дип сафсата сатуларына урыс шо-
винисты шатланып туя алмаган-
дыр. Үзбөк һәм Аһыска түрклөрө
арасындагы бәрелештә дә Рум хо-
кемдарында «Бул вә хаким бул»
дигән сүзләр белән эш итүче кул-
ның уйнавын күрергә кыен түгөл
иде.

Октябрь түнтөрелешенең дул-
кыннары кагып, гомере буге гор-
бөтлектө яшәве һәм «туранчы»
шигырь язуы сәбәплә безнең уку-
чыга бик мәгълүм булмаган ша-
гыйрә Сания Гыйфәтнең түркнең
каһарман ир-атлары гимн итеп
жырларлык гүзәл бер шигыре бар.

*«Идел-Урал—үзәгем,
Түркия—күз бәбәгем.
Түркестан—киң күкрәгем,
Бушка сүнмәс теләгем.*

*Кырым—минем кан тамрым,
Өзәрбәйжан—кулларым,
Казакъ-кыргыз—уң ягым,
Башкортстан—үз ягым.*

*Тагын бар күп ыруым,
Тоткан илем—туфрагым.
Алар белән мин бөтен,
Аералмас безне беркем...»*

Жир йөзөндө барлыгы 256 мил-
лион 994 мең исәпләнгән түрк хал-
кының берләшергә омтылуы түрк-
нең дошманнарын төшвишкә сал-
ды. һәм алар бөтен дөнья түрк-
лөрөнең атасы булган Түркияне
эчтөн таркату эшенә керештелер.
Аурупа һәм Американың ул даи-

релөрө өчен, түркчелеккә карага-
нда, илдө коммунизм сафсатасын
алга сөргән Назыйм Хикмәтләр,
ниндидер көрд дөүләте таләп ит-
көн Көрд Эшче Партиясенең лиде-
ры өрмөн Артем Акоюннар, мил-
ләт дигән төшенчөгә санга сукма-
ган «ислам интернационалистла-
ры» күпкә файдалырак иде.

Укучы дәрәс аңласын, түркче-
ләр беркайчан да диннән баш тар-
тмый, киресенчә «түркчелек—бө-
дәнебез, исламият—рухыбыз»
дигән принцип белән эш итте. Әм-
ма башка диннәр тотучы түркләр
дә булу сәбәплә, беркайчан да ис-
лам берлегенә йөз тотмады. Тари-
хта моңа гыйбрәт бар: икесе дә
мөселман булуга карамастан,
түрк һәм гарәпләр бер дөүләт-
тә—Госманлы императорлыгын-
да яши алмады. Бүгөнгә көндө кү-
ршәдөгә мөселман дөүләте бул-
ган Иранның дин
кардәшләргә—түркләргә түгөл,
ө христиан өрмөннәргә ярдәм күр-
сәтүе дә күп нәрсә турында сөйли.

Тарих, мөгаен, түркләргә иң со-
ңгы форсат биргөндер. Кайчан гы-
на өлө какшамас булып тоелган
императорлыклар бүгөн жимере-
леп, аларның хәрәбәлөрөндө яңа
түрк дөүләтләрә барлыкка килдө:
Өзәрбәйжан, Үзбөкстан, Казакъ-
стан, Кыргызстан, Түркмөнстан...
Шулай да татар, башкорт, чуаш
кебек башка бик күпләгән түрк-
ләр исә һаман да урыс император-
лыгында кала бирә. 35 миллион-
лап исәпләнгән Өзәрбәйжан түрк-
лөрөнең 27—28 миллионы бүгөн-
гә көндө Иран кулы астында, мил-
лионнарча түрк Кытай император-
лыгында жәфа чигә. Коньяк
Кипр—юнанлылар хакимлеген-
дө, Өзәрбәйжан туфрагында һәм
Босна-Һерсөкта исә инде ничә ел
түрк каны елга булып ага...

Ататүркнең «Түркнең түрткөн
башка дуствы юктыр» дигән мәгъ-
нөлө сүзләрә ачы хақыкатъ кенә
түгөл, берләшергә өндөү дә ул.
Бүгөнгә заманда теге яки бу түрк
халкының ялгыз гына тулы бөй-
сезлек яулап берүзә азат, көчлө
булып яшәүе мөмкин түгөл.

Ватан турында сүз чыккан, бо-
рынгы тарихтан мондый бер үрнөк
китерү урынлы булыр. Кытай ха-
каны, сугышка сылтау табу өчен
Һун дөүләтенең коручысы Мете-
дөн аның өчен иң кадерлө булган
малыннан атын һәм жөмөгәтен
сорый. Мете дөүләтне сугышка
кертмәс өчен хакимнәр корылта-
еның сугышырга дигән карарын
кире кага. Кытай хаканы үз дигө-

ненә ирешү максаты белән таш-
ландык вә уңдырышсыз бер жир
кисәгә бирелүен таләп итә. Мете
шулчак хакимнәр корылтаеның
биргөн-биргөн монысын да бирик
инде дигән сүзенә каршы чыгып:
«Ул туфрак безнең малыбыз тү-
гөл. Кабердө яткан ата-бабалары-
быз һәм кыямәт көнгә кадәр ту-
ачак оныкларыбызның бу туфрак-
лар өстендө хаклары бардыр. Ва-
таннан теләсә дә бер карыш бул-
са да туфрак бирергә беркемнең
хақы юктыр. Моның өчен сугыша-
чакбыз» дигән һәм атын дошман
өстенә алып киткөн.

Өзәрбәйжан Бозкуртлары инде
бишенчә ел «Йә Карабагъ, йә
үлем!» дип, нөкъ менә Ватан азат-
лыгы өчен кан коя. Өрмөн фаши-
стларының вәхшиләкләрә куәтлө-
нгән саен, бигрәк тә Хожалы, Да-
шалты фажигалөрөннән соң, Боз-
куртларның сафы ныгый, Ватан
азатлыгы көрөшөндө фидакярлек
күрсәткөн өчен «Бозкурт фәхри
аты»на лаек булучыларның саны
арта гына бара. Биредө элек Өзәр-
бәйжанның эчкә эшләр министр-
ы булып эшлөгән, бүгөнгә көндө
исә Өзәрбәйжан Бозкуртларының
лидери мөхтәрәм Искөндәр Хөми-
довның тырышлыгы белән, 1992
елның октябрөнен бирлө «Төңрө
корты саклансын!» дигән шигырь-
не байрак иткөн «Боз Гурд» газе-
тасы чыгып килә.

Бозкуртчылык хәрәкәте Түркия
һәм Өзәрбәйжан белән генә чик-
ләнми, ө бөлки Аурупа һәм Ази-
янең түркләр гомер сөргән бик
күп иллөрөндө дә киң таралган.

Ике йөз еллык бер дөвердө та-
жиклыкның, фарсычылыкның,
коммунизмның жөбер-золымын
үз жылкөсендө татыган Әфганстан
түрклөрөнең милли-азатлык хәрә-
кәте бүгөн көчөйгәннән-көчөя ба-
ра. Әфганстан түрклөрө гаскө-
рә—Бозкуртлары белән батыр
йөрөклө генерал Әбдүл Рәшит До-
стум житөкчелек итә.

*Айлардан август, коннөрдөн
жомга,
Көн тумадан өвүл икълүми
Румга,
Бозкуртлар гаскөрө күчтө
һөжүмгә...*

*Яңа бер дөрт илө горлөдө
күкләр,*

Йа Аллах... Бисмиллаһ...

Аллаһу өкбәр...—

дип яза шагыйрь Ниязи Йылды-
рым Генчосманоглу Госманлы тү-
рклөрнең 1071 нче елда Солтан
Алпарслан житөкчелегендө мөш-
һүр Малазгирт сугышына керүлө-

ре турында. Бүген дә Бозкуртлар түрк милләтенәң икенче бер бөөк Алпарсланы белән изге һөжүмгә күчте. Бозкуртлар—түркнең әнә шундый һаһарман уллары рухын саклаучылар, яклаучылар алар. Ватаны, милләте өчен һан аткан һәрбер түркнең йорәгендә бер Бозкурт яши.

Заманында төрле мыскыллауларга, һәберләүләргә карамастан үз иманына һыянәт итмәгән, «түрк барыбер уяначак» дип инанган Алпарслан Түркешнең сүзләре чынга ашты. Түркешнең көрәштәше, түрк милләтенәң үсәше өчен биниһая көч түккән зыялыларның берсе Дүндәр Ташәр дә, түрк халкының йөз аклыгы һәм пәйгамбәре булган бу затка карата һөрмәтен яшерә алмыйча: «Алпарслан Түркешнең ялгышы минем дәрәсләмнән өстендәр» дип язып чыкты. Тик шулай да милли символ Бозкуртны «эт» дип, «пот» дип атап түрккә, түрк милләтенә, ватанына һәм түрк милләтчеләгенә дошман булганнар юк түгел әле. Шуңа һисбәтән бөтен дөһня түркләренәң лидеры Алпарслан Түркеш үзенәң «Тугыз ут» исемле һезмәтендә болай дип яза:

«Бүген дә түрк милләте артталыкның, билгесезлекнең, фәкыйрьлекнең, гаделсезлекнең вә һаһсызлыкның тырнагында мескән һөлдә кала бирә. Шуның өстенә үзен кол итүгә, парчалауга вә таратуга китерәчәк чит идеологияләренәң һөжүме астындадыр. Боларга каршы милләтчеләр вә милләтче яшьләр үлкү байрагы астында тупланачак, фән яктысында тагын да оешкан, тагын да планлы бер көрәш мәһбүриятендәдер. Бу көрәшнәң алдында безгә янә Бозкурт юл күрсәтәчәктер».

«Түрк милләтчеләре, Бозкуртлар буларак ата-бабаларының юлында түрклеке яһадан күтәрү өчен бөөк һөжүмгә керешәчәкләрдер. Бозкуртбыз һәм бозкуртчыбыз. Моһың белән һорурланабыз. Бөтен яшәешәбез бөе түрк милләтенәң меһнәрчә еллык изге яшәешенәң символы булган Бозкуртларны значок итеп күкрәкләребездә, муенса итеп муеннарыбызда, картина итеп өебездә йөрәчәкбез, тотачакбыз».

«Бозкуртка дошманлык күрсәткәннәрне түрк милләтенәң дошманнары буларак таныячакбыз

һәм танытачакбыз. Бозкуртчылык, түрклеке дошманнарының, сатылганнарының раславындагы кебек фашистик та, империалистик та, потка табынучылык та түгел. Түрк милләтчеләре һира Тавы кадәр Мөселмандыр, Тәһре Тавы кадәр Түрктөрләр... Түрк милләтчеләге империализмның һәр төренә каршыдыр. Моһың өчен һөр яшәүне, дәрәсләкне, милләт яшәешән чагылдырган Бозкуртны изге саныйбыз. Кем ни дисә дисән... Без Бозкуртларбыз, бозкуртчыларбыз вә Бозкурт гаһкәрәбез!»

Өрмән илбасарларына каршы кан коючы сугышчыларның сөйләүләре буенча, Карабаһта атышлар тынып торган төһнәрдә кайдандыр ике Бозкурт баласы пәйда булып, бертуктамый улыйлар да улыйлар икән...

Үлемсез дастаннар дөвам итә. Чонки, түрк белән Тәһре корты—Бозкурт язмышы аерылгысыз.

Баһыдагы мәһһүр Кыз манарасы яһында миңа бер риваять сөйләделәр. Кайчандыр бу манара Хәзәр диңгезенәң нөкә ярына салынган булган икән. Су чигенә-чигенә аннан шактый ераклашкан. Борынгы язларда һәм халык күһелендә: «Хәзәр яһадан Кыз манарасы яһына кайткан вакыт—Түрк һасыры булачак» дигән сүзләр генә сакланып калган.

Хәзәр ярында, су басып китә язган скверда йөрәндә мин бәһетле минутлар кичердем. Өзәрбәйһанлы дусларымның өйтүләренә караганда, соңгы елларда гына да диңгезнең суы күзгә күренеп күтәрелә икән...

Әмма киләсе—XXI һасыр—Түрк һасыры булачагын, Тәһре тавында Тәһре корты—Бозкуртның мәһһүр сыны янә калкачагын, акрынлык белән генә булса да Түрк Океанының инде күтәреләп килгәнән дөһня болай да бик яхшы белә.

Сабыеңны Бозкурт белән куркытма, түрк хатын-кызы! Киресәнчә, шул һаһарман уллар кебек булып үсүен телә. Бозкурт булып үлү дә эт булып яшәүдән өстен.

Әй, түрк милләте! Төтрә! һәм үзеңә кайт!

Түркләр кайларда яшиләр?

Укучыларыбызның игътибарына рәһми чыганаһлардан алынган саннарны төхәдим итәбез:

1. Үзәк һәм алгы Азиядә 75 миллион 306 мең кеше.

Түркиядә 50 миллион 975 мең.

Иранда 12 миллион 280 мең.

Кытайда 9 миллион 100 мең.

Әфһанстанда 2 миллион 150 мең.

Һәрәп илләрендә 500 мең.

Монһолстанда 186 мең.

Башка илләрдә 115 мең.

2. Көнчыгыш Азиядә һәм Үзәк Азиядә—53 миллион 431 мең кеше.

Урта Азиядә 24 миллион 500 мең.

Идел-Урал буенда 10 миллион 231 мең.

Казакъстанда 8 миллион 350 мең.

Кавказ-Кара диңгез буенда 7 миллион 380 мең.

Себер буенча 1 миллион 600 мең.

Аурупага яһын районнарда 1 миллион 250 мең.

3. Аурупа буенча 4 миллион 500 мең кеше.

Балкан илләрендә 2 миллион 400 мең.

Үзәк Аурупада 1 миллион 500 мең.

Көнчыгыш Аурупада 600 мең.

4. Үзәк Америкада 120 мең кеше.

5. Африка илләрендә 55 мең.

6. Латыһн Америкасы илләрендә 40 мең.

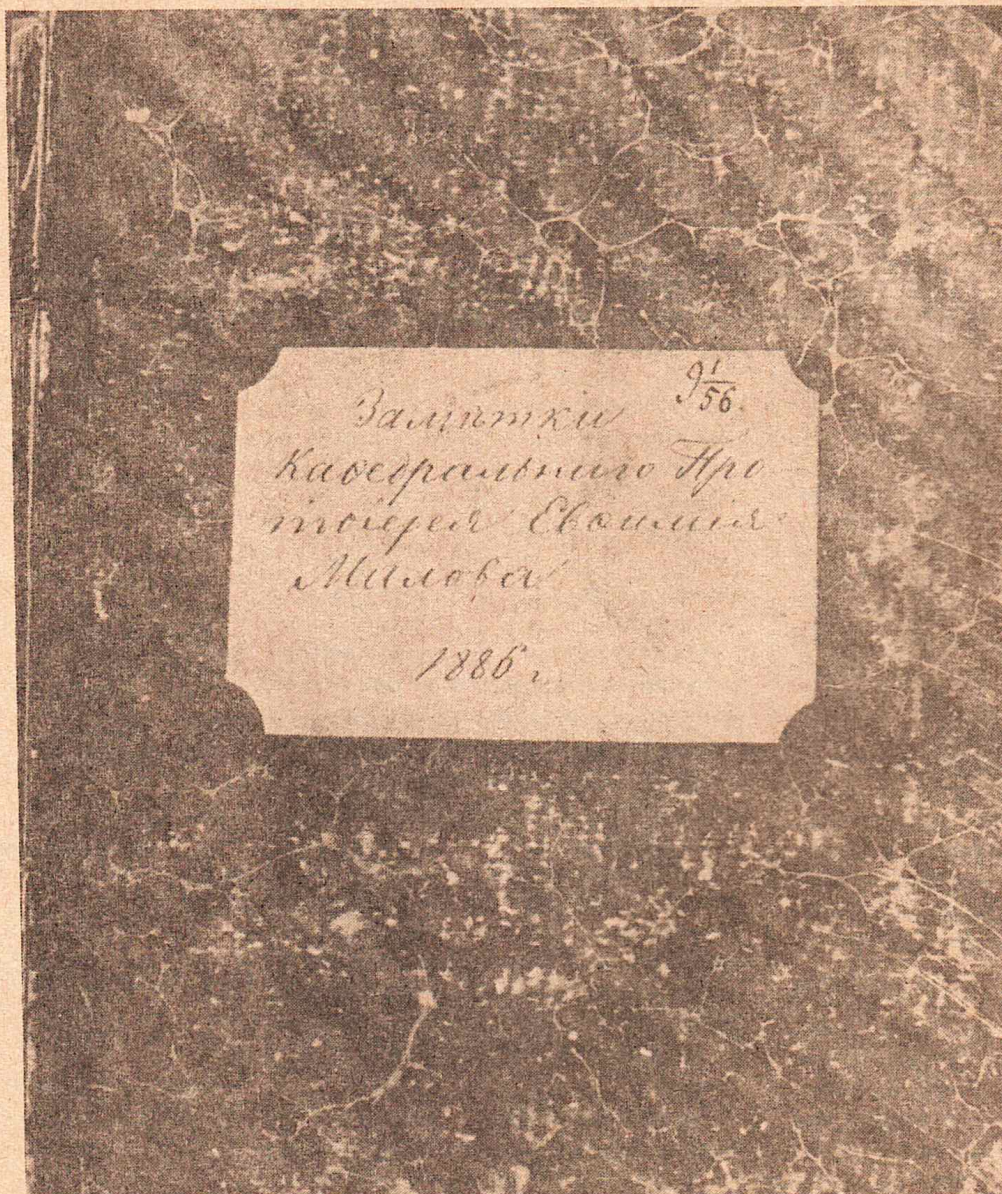
7. Австралиядә 25 мең.

Бөтен дөһня буенча барлығы: 256 миллион 994 мең.

«БЕЗДӨН —
ИМАНА,

СЕЗДӨН —
ИМАН!»

(Чукындыручы көндәлектәреннән*)

Ахыры. Башы журналның 5—7 саннарында.

8 апрель, 1891 ел. Н. И. Ильминский П. Н. Әхмәровның чукуыны хакында югары түрәләргә дип юллаган язмасын укып күрсәтте. «Әхмәровның чукуыны—сирәк вакыйгаларның берсе,—дип яза ул.—Бу мәселә маннар арасында, һичшиксез, ыгы-зыгы тудырачак, яки яңа чукуынучылар булчак. Әгәр андыйлар чыннан да була калса, андый яшә кешеләр белән нәрсә эшләргә кирәк икәннән алдан ук хәл итеп куйыйк. Әгәр без аларны укытучы яки псаломчылар итеп авылларга таратсак, миссионерлык эшендә киләчәктә шәкертләрдән көткән файданы югалтырбыз. Аларны Казаннан озатсак, тора-бара христианлыкның мәселәманнарга тәэсире туктар, чөнки мәселәманнар арасында тиздән П. Н. Әхмәровның чукуына вакыйгасы да онытылып. Шуңа күрә, чукуынган шәкертләргә Казан Академиясе канаты астына тупларга кирәк, ул вакытта мин һәм П. Н. Әхмәров алар белән шундый итеп идәрә итәр идек ки, христиан идеяләрен оеткы кебек алар аша мәдрәсәләргә салыр идек һәм мәдрәсәләр күәс кебек әчи башлар иде. Үзенә күрә бер түгәрәк хасил итәргә тиеш булган бу кешеләр очен соңгы чиктә хосусый чыгымнар кирәк.

10 апрель, 1891 ел. Чукуынырга жыенган шәкертләр саны 25 кө тула, дип сойли мәселәманнар.

Шәкертләр П. Н. Әхмәровның чукуыны хакында Рәсәйнең төрле төбәкләренә яза башлаганын күрсәтер өчен, Ростов мулласының хатын урнаштырам:

«Йә Хода! Безне туры юлдан йорт! Ефим Александрович атакай! «Безне туры юлдан йорт», дигән сүзләргә не әйтә дога укыйм. Яңа гына Казан мәдрәсәләренә берсеннән—Муса Бигеевтан хат алдым. Сөзгә мәгълүм Сәхип Гәрәй Әхмәров христиан динен кабул итте, дип яза ул. ...Хатка караганда, Казан мәселәманнары Сәхип Гәрәйнең Ислам диненнән күчүендә сөзгә гаепли икән...»

12 апрель, 1891 ел. «Новое время» гәҗитенә ике санында (8 март һәм 3 апрель саннары) безнең татарларның матбага эше хакында сүз бара, ягъни соңгы вакыттагы Рәсәйдәге татар әдәбияты турында. Бу мәкаләләр һичшиксез югары даирәдәгеләрнең игътибарын җәлеп итәр һәм андагылар колакларына киртләп куярлар дип уйлыйм. Әлеге мәкаләләрне татар-мәселәман китаплары цензоры (С. Петербуртта Василий Дмитриевич Смирнов язган бугай. Рәхмәт аңа!

10 май, 1891 ел. Мулалар П. Н. Әхмәровның чукуыны хакында болай сойли: «Мондый хәлнең Казан алынганнан бирле булганы юк иде, бу көнгә кадәр өле беркем дә «Коръән»не кирәк кәлмаган иде. Малов дигән кяфер килде дә...»

30 май, 1891 ел. Казан мулласы Галимжан бине Мөхәммәтжан Әл-Баруди китабы. Бу китап һижри белән 1308 елда Константинополь шәһәрәндә нәшер ителгән. «Коръән»нең «Кяферләр» сүрәсе бирелүе белән өһәмәяткә ия ул. Бу сүрәне Рәсәйдәге цензор һич төткәрмәс иде.

2 июнь, 1891 ел. Ростовтан, Бигеев мулладан шактый озын, төфсиллә хат алдым:

«... Христиан галимнәргә каймагы Ефимий Александрович атакай!

... П. Н. Әхмәров мәселәманнан кяфер булып туган: Ул (Алла) үледән теренә, тередән үленә тудыра. «Коръән»нең бу сүзләргә Әхмәровка карый...»

6 июль, 1891 ел. Мәселәманлыкка чыккан көрәшен чуашлары чыгарга өлгәргәннәргә мыскыл итә; Абдулловкадагы (Саратов Епархиясе) урыслар мәселәманлыкка чыккан чуашларны «татар» дип үрти, мөкъярулар исә христиан чуашларны һәм урысларны «попка табынучылар» дип йөртә.

9 сентябрь, 1891 ел. Казан Архиепископы Высокопреосвященнейший Павел, Иске Икшәрмә авылыннан үткәндә, көрәшен татарларының урысларына охшамаган үз киёмнәргә булуын искәргән. Бу хакта ук көрәшен татары священник Василий Тимофеевич Тимофеевкә өйткән һәм көрәшен татарларын урыс киёмә кияргә күндерәргә өмер биргән.

14 сентябрь, 1891 ел. Сембер губернасы Буа өязе Борындык волостендагы Чикылдам авылында чуашлар һәм көрәшен татарлары яши. Әмма татарлар барысы да 20 ел элек мәселәман диненә кирәк кайтканнар. Чикылдым авылында мәктәп юк, балалар Борындыкта укый. Мөчет тө юк, мөкъяру көрәшен татарлары 4 чакрым ераклыктагы Бакырчыга йөрәп намаз укыйлар.

26 сентябрь, 1891 ел. Матвиевский атакайны Иске Икшәрмә авылында яшәүче урысларның олыдан алып кечесенә кадәр татарча сөйләшүе, көрәшен татарларының урыслар белән татар телендә аралашуы, татарча киенүе, башларын татарча ялтыратып кырулары шаккатыра. Бер сүз белән өйткәндә, көрәшен татарлары көнкүрештә урыслардан бик нык аерылып тора. Көрәшен татарларына җирле урыс кешеләргә белән бер гомум христиан гаиләсенә тизрәк кушылырга мөһим икәнне өйтергә кирәк,— дидем мин.— Аның өчен алар урысча сөйләшәргә, урысча киенәргә, урысча көн күргәргә тырышырга тиеш. Укучылар өти-өтиләреннән урыс киёмнәргә, мәсәлән, шапка, кафтан, кашбау, озын ак күлмәк тектерүләрен сорасыннар, ул вакытта урысчашу тизрәк барыр иде, юкса тагын бер гасыр үтсә дә безнең татарлар татар булып калыр һәм барысы да үзләрен урыс кешеләргә өчен ят итеп исәпләр.

7 октябрь, 1891 ел. Мулла улы хәзәрәгә вакытта Хан ставкасында элеккеге Казан мулласы Шиһабетдин Мәрҗанинең кияве Сафада белем ала. Сафа өчен анда—Хан ставкасында зур мәдрәсә салганнар, дип сөйләләр. Шәкертләрен ияртеп, Сафа Казаннан шунда күчеп киткән. Шулай итеп, кыргыз даласына Казаннан укучылары һәм фанатик укытучысы белән мәдрәсә кадәр мәдрәсә күчкән. Ә безнең православ-христиан миссиясе шул кыргызлар өчен нәрсә эшләде? Авыр сорауы бу?

27 декабрь, 1891 ел. Казанда миссионерлык эше җиткәчсә, Казан укытучылар Семинариясе директоры Николай Иванович Ильминский вафат булды.

3 гыйнвар, 1892 ел. П. Н. Әхмәров, инородецларга белем бирү урысча алып барылса, безгә кулай, инородецлар тизрәк урысчашыр иде, дип сөйли башлады.

7 февраль, 1892 ел. Байбахтино авылында мәҗүси чуашлар мәселәман динен кабул итә башладылар. Бер мәҗүси чуаш, мәселәман булып алгач, чукуынырга теләгән мәҗүси чуашларның өйләренә ут төртәм, дип яный икән.

8 февраль, 1892 ел. Инородецлардан чыккан священниклар чиркәү кануннары белән гомумән таныш түгел.

23 февраль, 1892 ел. Безгә, бер жыелып, П. Н. Әхмәров катнашында мәселәманнарга каршы миссия эшен җәелдерү турында сөйләшәсе иде.

4 март, 1892 ел. Әгәр безнең инородецлар немецлар кулы астында булсамы, немецлар күптән инде аларның барсын да алманча сөйләшәргә өйрәткән һәм барсын да алманча киендергән булыр иде.

15 март, 1892 ел. Минем дачада яшәп ятучы мәселәманнар хакында сөйләштәк. Алар шушы көнгә кадәр мине алдап йориләр бугай. Элек чукуынабыз дип өйтәләр иде, хәзәр анысы да юк, юкса кыш буена мисси-

онер приюты хисабына яшәп яттылар. Димәк, мөселман ялганы бу.

21 апрель, 1892 ел. Сембердә чуынган татар Александр Васильевич Баюшев—ата ялганчы, һәрдаим безне алдап килә һәм чиктән тыш ялкау—эш белән шогыльләнми. Бер сүз белән әйткәндә, әйбәт кеше түгел. Алдарга күнеккән ул. Күрешүе дә, сөйләшүе дә авыр аның белән; хәтта аңа акча биргәндә дә, алдың инде бу, дип уйлыйсың. Төгәл, акылга утырт аны!

24 апрель, 1892 ел. Мөселманнар «дурак саталар», яшьләргә урысча укырга тыялар. Шуңа күрә, кайбер яшьләр, үз авылларыннан ераккарак китеп, урысча беләм алалар—урис теленнән зур булмаган имтихан тотып муллалыкка керер өчен шулай эшли алар.

5 май, 1892 ел. Казан сөүдәгәре Мөхәммәтжан Галиев, отставной солдат Жәләлетдин Мөхәммәдов һәм тагын ниндидер бер мөселман (алар арасында Мөхәммәтжан Яхин да булган) С. Петербургка барып кайтканнар. Муллаларга урыс телен белү һәм урыс теленнән имтихан тоту мәжбүрилегенә хақында указын бәтертү артыннан йөрү өчен Казанда 1500 сум акча жыйганнар. Үтенечне Император галиҗәнапләренәң адъютантына биргәннәр, имеш. Әмма үтенеч нәтижәсез калды һәм бу хакта пристав ярдәмчәсе тарафыннан 1892 елның язында һәр мәчеттә игълан ителде. Жәләлетдин Мөхәммәдовлар Рәсәйдә яшәүче мөселманнарның ирегән кысуны туктатыр өчен Константинопольгә киттеләр. Ирек кысылуга алар, мәсәлән, түбәндәгеләрне кертәләр: 1) Казанда Бишбалтада рәхсәтсез ачылган мәдрәсәне мәктәпләр инспекторы япканны; 2) урыс телен белми торып, урыс теленнән имтихан тотмаган килеш мулла булырга ярамаганны.

29 июнь, 1892 ел. Чуынган инородецлар арасында зыянлы фиркалар бар. Керәшен-татар мәктәбе укучылары Казан укытучылар Семинариясе укучыларын бер дә өнәми, соңгылары үз чиратында тегеләренә күрә алмый. Казан укытучылар Семинариясендә беләм алган священниклар керәшен-татар мәктәбәндә укып чыккан священникларга гына жирәнәп карамыйлар ө, гомумән, чуынган инородецлар—мәктәп укытучылары да, священниклар да урысларны түбәнсетергә тырышалар.

Август башы, 1892 ел. Мөселманнарны укыту мөнәсәбәте илә карарлар. Бу эш буенча соңгы вакытта халык мөгариф министрлыгы тарафыннан Казан төбәгенә мөһим әһәмияте булган берничә карар эшләнде. Менә алар:

1) Мәктәпхәләрнең балалары мөселман мәктәпләренә, мәдрәсәләренә кабул ителми.

2) Мөселман мәктәпләре һәм мәдрәсәләре халык училищелары инспекторы рәхсәте белән генә ачыла ала.

3) Мөселман уку йортларында урыс цензурасы хуплаган китаплар гына кулланыла.

4) Урыс подданствосында тормаган кешеләр мөселман уку йортларында мөгаллимлек итә алмый («Казанские вести», 9 август, 1892 ел,—507).

Шул ук гәҗиттә (? август, 1892 ел, № ?):

«Мәгълүм хәрәкәт Рәсәйнең мөселман халыклары арасында төемлана,—дип укыйбыз «Русская жизнь»нән. Бу хакта «Тамб. губ. вед.» гәҗитендә басылган Тамбов губернаторы циркуляры белән танышып та оләшчә хөкем йортергә мөмкин. Халык мөгариф министрлыгы, Казан һәм Ырынбур округларыннан килгән мәгълүматларга таянып, бу округларның мөселман мәктәпләрендә дини эчтөлеккә басма китаплардан тыш, Рәсәйдәге татарларның кол язмышын бәян итүче шигырьләр һәм җырлар тупланган. Төрөк-

ләр һәм шәрәкнең башка мөселман халыкларын матаучы, урыс халкының дәрәжәсен тошеруче, мөселманнарның хәрби хезмәткә алынуына пошынуы, ислам диненең көчәнә мөдхия җырлаучы, кяферләргә мөселманнар жиңер киләчәккә омет баглаучы кулъязма китаплар һәм дәфтәрләр кулланылуы хақында Тамбов губернаторына хәбәр иткән икән.

Хәер, бу җырларның кайберләрендә, сирәк кенә булса да урыс Монархына хөрмәт чаткылары чалынып ала, әмма күбесе урыс халкына карата тискәре тойгылар белән сугарылган. Бу җырлар буш вакытларда мәдрәсәләрдә, өйдә, җыелган халык арасында башкарыла һәм алар шулкадәр киң таралган ки, хәтта мондый кулъязма җыентыкларны һәрбер татар шәкертендә, һәр татар оендә табарга була. Кайвакыт шәкертләр өтиләре һәм абыйлары шәкерт вакытта язган җырларны мәдрәсәгә алып киләләр, әмма җырларның күбесен өлкән шәкертләр иҗат итә. Моннан тыш, бу мәдрәсәләрдә кулланылуы басма китаплар арасында еш кына Константинопольдә чыккан китаплар очрый. Аларда урыс хөкүмәтенә каршы фикерләр үткәрелә. Мәсәлән, бу китапларның кайберләрендә төрөк солтанының бөтен доньяга падиша булуы исбатлана, барлык мөселманнар кайда гына яшәсәләр дә аның хакимиятенә карыйлар дигән фикер үткәрелә.

28 август, 1892 ел. Ырынбур губирнасындагы Тургай өлкәсенең Кыргыз мәктәпләре Инспекторы Александр Васильевич Васильев килде миңа. Аларның өлкәсендә 500 гә якын мөселман мәктәпләре бар икән, өлкәдә дирекция булдырырга һәм һәр оязгә милли мәктәп инспекторы куярга исәплиләр икән. Мин инспектор урынына Иван Афанасьевич Кленов һәм Миролубов Леонидны төкәдим иттем—алар яңа гына Казан рухани Академиясе каршындагы миссионерлык бүлеген төмамладылар.

Сентябрь, 1892 ел. Ай башында, П. Н. Әхмәров әйтүенә караганда, Академия Инспекторы Н. Я. Беляев өфәндегә аңлатма бирергә мәжбүр булган. «Тыңлагыз өле, Николай Яковлевич,—дип мөрәҗғәгать иткән, имеш, Әхмәров Беляевка,—тынычлыкта калдырасызмы сез мине, юкмы?! Кайчакта эчкәләп йөрүемдә сезнең ни эшегез бар?! Мин беркемне дә борчымыйм, үз эшемне һәм үз юлымны беләм. Сезнең балаларыгыз юк, ө чит кешенең баласы Сезгә кызганыч түгел. Академиянең күпме студентларын харап иттегез инде! Фиргавен холкы сездә. Минә башка борчымавыгызны үтенәм. Минә ректорга өләкисез... Әләкләгез, өләклә, эчүем хақында преосвященныйның үзенә үк әйткәнем бар минем.

5 сентябрь, 1892 ел. Бүген Беляев өфәнде Әхмәровны тагын ректорга өләкләгән, ректор Әхмәровны чакыртып алган һәм «Студент булмасаң да, Академия бинасында яшөгәч Инспектор өфәндегә буйсынырга тиешсең»,—дигән, Беляев өфәндедән гафу сорарга кушкан. Әхмәров Н. Я. Беляевка барган да, теге аңлатма бирүемне рәнҗетү итеп кабул иткән булсагыз гафу итегез, дигән.

18 сентябрь, 1892 ел. Өч Нарат авылында утыз елга якын керәшен-татар мәктәбе эшләп килүгә карамастан, авылда юньләп урысча сөйләшә белгән һәм оендә урыс төртипләре урнаштырырга тырышкан бер генә керәшен татары да юк. Киресенчә, һәркайда мөселман диненә омтылу сизелә: киёмнәре мөселманнарныкына туры килә, башларын барсы да кыра, билбау йортмиләр, күпләр үзләрен һәм балаларын сөннәткә утырттыра һәм башкалар. Без—урислар мөселманнар арасында гына түгел, хәтта керәшен татарлары арасында да бик олак урыслашуга ирешә

алмабыз. Бу хөл бик тө, бик тө аянычлы. Инородецларга ышан менә син.

4 гыйнвар, 1893 ел. Казан мөселман мәктәбенең нәрсәдер аркасында фетнә купкан. Шәкертләр экономның фатир төрәзәләрен койганнар. Полицеймейстер әфәнде чакырып шәкертләргә тынычландырырга туры килгән. Жидесен мәдрәсәдән куачаклар икән. П. Н. Әхмәрова шул жиде шәкертне эзләп табарга һәм аларны минем белән таныштырырга куштым.

1 февраль, 1893 ел. Урыслар чалган сыерның итен урыслар белән ашаган очен мулла сүгә.

2 февраль, 1893 ел. Тарасий Александрович Иванович миңа үзе алып килгән, Тифлиста грузин телендә нәшер ителгән мөселман догаларын күрсәтте. Кечкенә генә китап иде ул. Грузин телендә бу мөселман китабын кем бастырган һәм ни очен эшләгән ул аны, дип сорадым. Т. Иванович бу китапны христиан динендәге бер грузин кенәзе мөселман грузиннар очен нәшер иткән хәбәр итте. Мондыйрак максат куеп эш иткән икән ул: мөселманнар башта балаларны грузин телендә дога укырга өйрәтәләр, аннан соң бу балалар, грузинча укый белә башлагач, грузин телендәге христиан китапларын да читтә калдырмасылар. Язсын холай, бу максат тормышка ашсын!

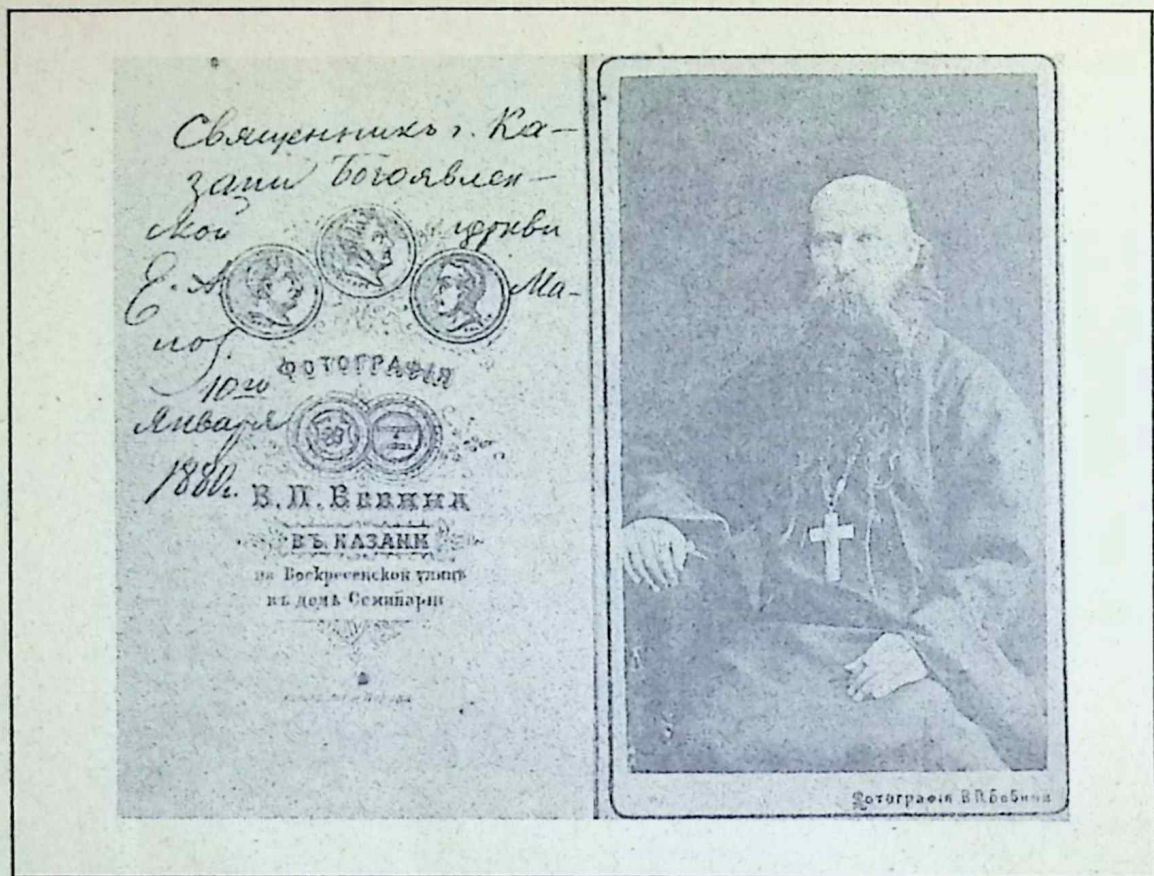
13 февраль, 1893 ел. Василий атакайның һәр татардан татарча сөйләшүгә таләп итеп йөрүе миңа бик төсөөр тоела. Православ-христиан динен татарлар аңына үз телләре аша сөңдерү, әлбәттә, әйбәт юл. Әмма бу юлны христиан төгәлимәтен өйрәтәргә хәҗәтлек булганда гына файдаланырга кирәк. Татардан татарча гына сөйләшүгә таләп итүгә кирәк юк. Ул чакта мөселманнар бу урыслар безнең татар телен ташлауыбызны, урыс телен өйрәнүбезне теләмиләр икән, дип уйлаулары бар ич. Әмма һәр очракта да, безнең максат татарларга христиан динен күртү белән бергә мөселманнарны урыс тормышы горәф-гадәтләренә, урыс теленә, урыс киemenә күнектәргә-өйрәтүдә. Ләкин Василий атакай өле искә алынган чукуындыру

юлын берьяклы гына аңлый. Менә шуңа күрә керәшен-татар авылларында, изге Гурий Брәдарлыгы мәктәпләре 25 өр ел эшләп килсә дә, урыслашу тамчы да сизелми. Керәшен татарлары (мин инде мөселманнарны өйтеп төрмәйм) урысча ипи-тозлык та белмиләр, мөселманнарны кебек баш киemenә кияләр, өс киemenә дә мөселманнарныкынан аерылмый. Боларның барысына игътибар итүгә дә юк. Шуңа күрә «урыслашу» әлегә башланмады. Сөзгәң белән бик тө теләп урысча сөйләшкән һәм аңлай-аңлата алырлык дәрәҗәдә урыс телен белгән мөселман белән гадәти, дини булмаган өңгәмәләрдә татарча сөйләшүгә, минем уемча, хәҗәте юк. Василий атакай кебек бүртеп татарча гәлләшүгә таләп итү бу очракта бөтенләй кирәкми. Туган тел аша дини төшенчәләргә аңлату юлын, минем уемча, миссионер гына беләргә тиеш, ө без иртәме-соңмы урыслаштырырга теләгән инородецларга бу хакта тукуп торунуң кирәге юк.

19 февраль, 1893 ел. Василий атакай, ярлыларны чукуындыруның хәҗәте юк, чөнки алар пособие алыр очен генә чукуналар, чукуынганнан соң да пособие сорап йөдәтәләр, диде. Бодровников әфәнде, караңгы бер авылда чирмеш балалары очен интернат проектлап, шөһәрдә инородецларның урыслардан начар сыйфатлар алуларын — жайлы тормышка күнәгүләрен, үз мохитларыннан читләшүләрен исбатлады.

22 февраль, 1893 ел. Кайсым шөһәрәндәгә мөселманнар хезмәт итүчеләргә күпчелеге — урыслар; мөселманнар хезмәткә кергән урыс хатыннарын хезмәт иткән вакытта төреләрен салырга, чүлмәккә куеп торырга мәҗбүр ителәләр икән. Шундый йомышчы урыс кызларының берсе, имеш, гомумән мөселманлашкан: татарча сөйләшәргә өйрәнгән, татар киemenә кия башлаган, чиркәүгә юлны оныткан.

23 февраль, 1893 ел. Яңа Сала авылында бер мәҗрүһ керәшен татары чукуынган татар гаиләсендәге бер кыз баланы үзе белән торырга ирештергән; кызының ата-анасы моңа каршы төшмәгән, киресенчә ярдәм генә иткән — мәҗрүһтан ун төңкә калым алган.

Бу вакыйга Яңа Сала авылында керәшен татарларының мөселманлыкка кайта башлауларын искөртө.

25 февраль, 1893 ел. П. Н. Әхмәров Уфадан Хәйретдин Еникеевтан алган хат күрсәтте. Хат шактый озын, татарча язылган. Әхмәров Еникеев әфәнденең хатын миссионер курсларына йөрүче Максимовтан тәржемә иттергән икән, ансын да бирде. Әхмәров фатирында ук хатның тәржемәсен күз йөгертөп чыктым. Аннан соң Әхмәров миңа бер хат сузды, анысы Заһир Бигевтан иде.

26 февраль, 1893 ел. Серебряков, башка мөселманнар кебек үк, урысларны «буклы күт» яки «буклы ыштан» дип йөртө, бу гыйбарәләр өчен гафу итегез, дип ычкындырды П. Н. Әхмәров.

Уфадан Хәйретдин Еникеев хаты (кызганыч, тәржемәне тәржемә итәргә туры килә... — Тәрж. Л. Золкарнөй):

Әхмәров әфәндегә!

Сезнең тарафтан урыс һәм татар телендә таратылган рисаләгезне карап чыккач, аны бик каты файдаландык: чиксез кайгылызны ул рәхмәт хисләренә алыштырды. Казан татарларының сезнең китап хакындагы сүзләренән һәм урысларның «Мы поймали бобра», дип кәптрәюенән хөкем йөртөп, без сезне бик тә гаһим, яхшы кеше, сезнең чукыну күз булуына дип уйлаган идек, әмма чукынуыгыз урысларны масайтып эсбәргәч, без бик күңелсезләнгән идек. Ләкин сезнең бу кайгы сезнең шәхесегез нисбәтенән түгел, мөселманлык данына күлгә төшәр дип борчылудан иде. Христианнарның борынгыдан гадәтләре шуңдый — нинди дә булса (хәтта әһәмияткә ия булмаган) терәк тапсалар канәгатьләнәләр. Ныклы дәлил урынына менә шуңдый эгыйбъ терәккә таянып, алар исламның бушлыгын күрсәтсә, тырышып карыйлар. Сезнең дә терәк дип уйларлар дип күңелсезләндек без. Хәтта «Новое время» гәзитендә (1892 ел, 6 фев-

раль, № 5724) берничә христиан, сезнең исем белән гәзиттә тычфатып, сезнең хакта без уйлаганны бик күп сойләп ташлаганнар. Ә хәзер явыз шийтләр, ике сорауны үз эченә алган рисаләгезне, мөселманнарга зыян салып, тарафту эш белән шогылдәнгәндә, сез үзегезнең чеп-чи томана икәнегезне абайладыгыз һәм шуның белән мөселманнарны сезгә рәхмәтле булырга мәжбүр иттегез... Синез кебек бер томана мөселман динен алыштырганга христианнарның масаюы динәренез бушлыгын күрсәтсә, хезмәт итә һәм бер дигән дәлил булып тора, чөнки сезнең чукыну өчен алар аз көч түкмәгәндер. Әлбәттә, шактый күлмәдәге акча белән бер кяфәригә сатып алып, алар шуның белән гофуранә мактаналар. Аларның теләге тормышка ашты: акчалары эсигә очмады. Безнең өчен дә файдасы бик күп булды аның. Мөселманнар бу хәлгә сылтап шактый эш майтара алалар. Мөселманнар 13 гасыр буена, 5 тиен акча да исраф итмичә, «Сезгә үз динегез, безнең үз динегез» («Коръән», 109 сүрә, 6 аят) дип кенә әйтөп, беркемне һәм беркайчан да мәжбүр итмәделәр вә беркем белән дә гаделсез эш кылмадылар, шуңа карамастан, бер генә көн дә мөселман диненез үз-үзеннән даими таралуынан башка үтмәде. Мөһим 15—20 ел элек берничә атау һәм алаң мәжсүсләре мөселманлык белән сугарылган иде. Аңардан да иртәрәк күнмә Африка эңкиләре, күнмә потка табынучы һиндлылар, 5 тиен акча сарыф ителмичә, Аллаһы Тәгаләнең әмере белән, коңдергеч яктыдан мөселманлыкның шифалы күлгәсене сындылар. Ачык дәлилләр белән расланган шуңдый динегез барга күрә, без сезнең кебек бер тиңтәкнең чукынуына бер дә борчылмыйбыз, шуның кебек үк кемдер мөселман динен кабул итсә, мактанмыйбыз, чөнки әгәр дә без сөенсә, теләсәк, Англия вә Америка кебек шу укымышлы илләрдә мөселман динен таратуына куаныр идек. Мөселманлыкны кабул иткәннәр һәр эсирдә мөселман китап-лары тарата, әгәр дә андый китаплар Рәсәйдә урыс христианнары арасында да таралса, аларның нәтижәсә котылу алып килер, дип уйларга эсирәт итәм. Без хакыйкәтнең эсирәчәген уйлап куанабыз. Христиан миссионерлары үзләре үк «Ко-

рған»нең гайре табигый затлы телле икәннә инанган. Синең ише чукынган аңгыра керәшен генә түгел, хәтта гарәп ораторлары да «Корған»нең соклангыч телен уздырып булмаслыгын таныйлар. Әмма «Корған»нең затлылыгын тояр очен гарәп телен, әдәбиятын белергә кирәк. Һәркемгә мәгълүм бит: авызының тәме киткән адәмгә бал да татлы түгел.

... Христианлыкка килгәндә, христианнар үзләре үк диниәренең акылга муафигъ түгеллеген әйтәләр. Ариана, несторианнар христианнар хакында ни генә язмагаһнар! Ә бу XIX гасырда Релан һәм Штраус христианлыкның төтмәсен төтте. Актарыгыз шуларның китапларын!

... Бер Гәрәйнең чукынуы ботен Казанның чукынуы түгел әле ул...

Х. Еникеев.»

Искөрмәләр:

1. Ростов мулласы — күренекле татар язучысы Заһир Бигеев (1870—1902).
2. Муса Бигиев (1878—1949) — күренекле дин галиме.
3. Сафиулла Габдулла улы (1848—1926) соңрак Казанга кайта, имам булып тора.
4. Александр Васильевич Васильев — мөселман мәктәпләре инспекторы, халык авыз иҗатын өйрәнүче, төрки халыкларны урыслаштыру идеологы.

Искөрмәләргә филология фәннәре кандидаты Марсель ӘХМӘТҖАНОВ әзерләде.

КАРА ЙӨРӘКЛЕ ШАҢИТ

Татар халкының бай тарихына кагылышлы язма чыганаclar чиксез күп тө һәм аз да. Тарихчы галимнәребез соңгы елларга кадәр урыс империясә куйган тар кысалар эчендә генә кайнаштылар, күп тарихи проблемаларны тикшереп эшләргә юл куелмады. Тоталитар империя идеологлары үзләре теләгән эчтәлектәге гомуми иҗтимагый аң комплексы төрбияләү юлында мыжгыдылар.

Урыс булмаган халыкларны җир йөзеннән юкка чыгару сәясәте дә фәнни-тикшеренү өлкәсендә шундый тыелган темаларның берсә булды. Интернациональ «совет халкы» оештыру максатында алып барылган геноцидтан урыс «демократиясенә» өле бүген дә баш тартканы юк. Шунлыктан Мәскәү хөкүмәте менә ун ел диярлек барган үзгәртеп кору дәверендә бер генә милли проблеманы да хәл итәргә теләми, һаман да «бүленмәс һәм бердәм урыс дәүләте» турында сүз алып бара. Ботен бер халыкларның яшәүгә хокукын танымыйча, өллә кайдан чыккан «чебеннәр» хокукы турында сафсата сатыла.

Бу сәясәт урыс империясендә моннан берничә йөз ел элек үк эшләнгән инде. Аның классик документы булып «Петр I васыятьнамәсә» тора. Әлеге документ, яшәрен фондларга сыймыйча, инде ботен донья халыкларына куркынычның кайдан килгәнлеген кыска

һәм ачык итеп әйтеп бира.

Халыкларны юкка чыгару механизмы урыс империясә тарафыннан христиан чиркәвенәң империалистик көчләр белән кулга кул тотынышып төзелгән. Моның ачык мисалы Казан Обер Прокурорының уң һәм сул күзләре булып торган Николай Ильминский һәм Евфимий Маловлар эшчәнлегендә ачык күренә.

Шушы христиан поплары җитәкләгән Рухани академия империянең хәрби, матди, административ ярдәме белән яшәгән, геноцид сәясәте тудыру лабораториясә буларак эш йөрткән.

Әлеге Рухани академия эшчәнлеген һәм аның тарихын безнең системалы рәвештә өйрәнгәнәбез юк. Ләкин бу эш бик мөһим, аны эшләргә кирәк. Әлеге Академиянең эшчәнлегенә караган документлар татар халкының бүгенге көндә гаять зур империя албастысы изүенә каршы алып барган милли азатлык, яшәү өчен көрәшен бууның инде күптән, планлы рәвештә килгәнлеген күрсәтәләр. Шундый документларның классик үрнәге булып Евфимий Маловның 1871—1898 еллар арасында «мәжүсилек»кә һәм «мөселманлык»ка каршы көрәш пәрдәсә астында алып барган эшчәнлеген чагылдырган көндөлек язмалары санала.

Өлеге көндөлектө «Рухани академия» исеме белөн йөртелгән оешманың гаять киң майданнарда яшәгән Идел — Урал, Кавказ, Казакъстан һәм Жидесу, Себер халыкларыннан «урис халкы» оештыру механизмы яктыртыла.

Евфимий Малов үзе барыннан да элек мөселман идеологиясенә каршы көрәшкән һәм мөселманнарны чукуындыру юлларын нәзари-теоретик нигездә тормышка ашыру юлларын өйрәнгән. Татар халкы арасында «Чукуынган Гәрәй» дип даны чыккан Сәхип Гәрәй Әхмәровның чукуы тарихы миссионерлар күңеленә зур өметләр салган тарих буларак аның каләме белән җентекләп язылган.

«Чукуынган Гәрәй» ишеләр 1905—1907 революциясе елларында, котлары чыгып, Франциягә кадәр качсалар да, Коммунистлар партиясе Евфимий Малов хезмәтләрен идеологик корал итеп файдаланды һәм 1917—1987 еллар дәвамында (һәм хәтта Россиядә бүгенге көндә дә) урыстан гайре милләтләрнең маңкорт бәкилләрен тәрбияләп килде. Татардан, казакътан, башкорттан, чуаштан, маридаң, удмурттан һәм башкалардан миллионнарча чукуынганнар, маңкортлар оештырды. Шушы маңкортлар, «Чукуынган Гәрәй» шикелле, үз халыкларының киләчәгенә каршы көрәш алып баралар. Бүгенге көндә Солтанов кебек Татарстан Югары Советы депутатлары татар халкының мәгариф системасын бозарга маташалар.

Сәхип Гәрәй Әхмәров, көндөлектән күрәнгәнчә, Маловның үзеннән дә уздырып, мөселманлыкка каршы сәясәт уенга кушылып китә. Татар мәдрәсәләрендә барган, шәкертләр белән остазлар арасында килеп чыккан низагларны чукуындыру юлында файдаланырга тырыша.

Урис миссионеры шулкадәр явыз рәвештә урис булмаган халыкларның традицион мәдәниятенә каршы көрәш алып бара: ул аларның телен тыярга, традицион урис киёмнәренә төрәнәп йөрүләрен таләп итәргә көчәтә, хәтта татар белән татар арасындагы мәхәббәткә чөгәндер боринын тыгарга маташа. Бер караганда болар бит бүгенге көндә дә бик актуаль: берәр кешенә кара татар көләпүшә кигән күрсәләр «чаплашка» дип төкерүләр, трамвай-троллейбусларда татарча сөйләшкәнгә каршы «тарра-барра», «не говорите по-татарски» дип җикеренүләр, татар мөктәпләре ачуга каршы административ урыннан файдаланып көрәшүләр, дипломлы ялчыларның урис һ. б. белән катнаш гаиләләр төзетеп татарны юк итүләрен мактаулары белән бик туры килә.

1870—1880 елларда татар халкының үзаңы арту нәтижәсендә йөз меңнәрчә рәсми чукуындырылган саналган татарлар ата-бабалары диненә кайталар. Маловның көндөлегендә Рухани Академия миссионерларының бу процессны туктатырга көчсезлекләрен тану ярылып тора. Әйе, халык зур ул, аңа бернинди Ильминскийлар, Маловлар, отец Тимофейлар, Обер Прокурор Победоносцевлар, камчылы казак полклары, Чыпчык авылының Әтнә, Мөңгәр, Мәмсә авылларында татар кыйнап мәңгегә ләгънәт камыты кигән кара урыслары да киртә була алмый. Яңасала, Иске Иябаш, Әзәк, Апаз, Утар, Карадуган, Елыш, Норма, Шомбашы кебек дистәләгән татар авылларының каһарман бабалары урис каторгасыннан, казак камчысыннан курыкмыйча колонизаторлар идеологиясенә «ЮК»! дип җавап бирделәр.

Көндөлек моннан тыш татар һәм башка халыкларның тарихлары, әдәбиятлары буенча күп фактларга бай. Мөселман урис галиме В. В. Радловның Шиһабетдин Мөҗәһид белән аралашуының нинди яссылыкта

баруы тасвирлана. Татар мәдрәсәләренә урис телен кертү миссионерлар теләгеннән чыгып, урыслаштыру максатында уздырыла. Шунлыктан халыкта урис телен беләп, христиан балдахонына төрәнәп йөрү теләге уянып, чөнки бу табигатькә каршы эш була. 1870 елларда миссионерларның В. В. Радлов кебек чын галимнәргә каршы көрәш алып барулары Россиядә кара груһлар тоталитар империясә хөкөм сөргән күрсәтә.

1889 елның 2 октябрендә Малов фатирында С. Әхмәров һәм Лотфулла хәлфәнен «Казанский праздник» хакындагы сөхбәтә мондый бәйрәмнәренә империя чиновниклары тарафыннан кыздырылып киләнгәнлеген аныклай.

Казанда татар-урис арасында барган табигый мөнәсәбәтләргә дә Империя чиновниклары дошманлык белән караганлыгы ачыла. Профессор Н. Н. Булич татарның икътисади үсешен «Казанны тыныч юл белән яулап алу», дип бәяләве шуның мисалы.

Татар миллионеры Мөхәммәтрәхим Юнысовның торышына һәм эшчәнлегенә караган кыйммәтле мәгълүматлар искиткеч. Шулай ук Әхмәтҗан Сәйдәшевнәк шәхесә кайбер татар әдәбиятчылары тасвирлаганга бер дә туры килмәгәнлегә күзгә ташлана. Әхмәтҗан Сәйдәшев монда урис телен, сәясәтә яхшы белгән, урис матбугатын даими күзәтеп барган сәясәтче буларак тасвирлана.

Көндөлектән татар мәдрәсәләренә объектив хәлә күрә. Алар һич тө тынчу, тузанлы һәм схоластика оялары булмаганлыгы ачыла, мәдрәсә татарның яңалыкны эзләү, өйрәнү урыны була.

1880 елларда Казан мәдрәсәләрендә остазлар белән шәкертләр арасында конфликтлар чыгып торган, моның өчен 1905—1907 елгы революцияләр ясауның хәҗәтә булмаган. Көндөлектә мәдрәсә программаларының патша, христиан руханилары тарафыннан уяу күзәтеләп торулары ачыла. Бу тарихның бүгенге татар мөктәп системасы өчен көрәшнәк әһәмиятә аңлауга ярдәм итүенә артык аңлатма кирәкми: Мәскәү һәм аның Татарстан республикасы парламентына кереп оялаган агентурасы төрлә спекулятив юллар ярдәмәндә татарның бәйсез мәгърифәтә үсүенә каршы көрәш алып бара.

Урис кара груһларының татар мәдәниятенә, матбугатына һәм мәгърифәтә каршы алып барган эшчәнлегә шул дөвәрдә көнбатыш матбугатында да языла башлай.

1891 елда «Таймс» гәзитә (Англия) Мәскәүдән җибәрелгән корреспондентиядә Русиядә яһүдиләрдән соң татарларга каршы жәбер башланганын хәбәр итә. Бу хәбәрдән күрәнгәнчә, Русияне «уртак ватан» дип мактаучыларның ялганчылар икәнлеген язып та торылык түгел, Русия безгә үги ана булган.

Сәхип Гәрәй Әхмәровның чукуына каршы Уфадан Хәйретдин Еникеев һәм Ростов Доннан язучы Заһир Бигиевларның язган хатлары Гәрәй Әхмәров, Малов, Ильминскийлар идеологиясенә каршы татарның сәясәтә өзәрлеклә, корыч логикалы публицистик фикер үрнәкләрен төшкәл итәләр. Аларда безнәк зыялыларыбызның XIX гасырның соңгы чирегендә Европа һәм Россия интеллектуалларына биргесез булып җитешкәннә күрә.

Евфимий Малов көндөлегә безнәк өчен зур табыш һәм тарихи хәзинә хөмәтәтә үти.

Марсель ӘХМӘТҖАНОВ,
филология фәннәре кандидаты.

ТАТАР ГЕНЕРАЛЫ ТАТАРЧА СӨЙЛӘШӘ

«...Башкаланы генераллар бaskan — татар генераллары». (Журналистлар гайбәте.)

Бу төркемне күргөч, СССР тарихындагы иң тантаналы, иң ялтыравыклы һәм яңгыравыклы бер вакыйга күз алдына килеп басты — Сталинның Ватан сугышына катнашкан генералларны, адмиралларны һәм маршалларны Кремльгә җыеп банкет үткөрүе. «Боек юлбашчы» символик рәвештә милләтләрнең «тигезлеген» раслаган тостын шул банкетта әйтте бит инде: «Бу тостны тигезләр арасында беренче булган боек рус халкы хөрмәтенә күтәрәм...» Шушы тостны политзаняттедә өйрәнеп ятлаганнан соң төмәкә көйрәтергә җыелган чакларда без, «сталин лачыннары», кайсы милләтнең «тигезләр» арасында икенче, кайсы милләтнең йөз дә туксан икенче урынны биләвен тикшереп миләребезне катырдык.

Мәскәүнең Президент-отеленең банкет залында җыелган генераллар саны, билгеле, Сталин оештырган банкетта катнашучыларныкынан күп тапкыр азрак иде. Хәер, 1945 елны 1993 ел белән чагыштыруы да авыр: Боек җиңүне берничек тә Боек таркалуга тиңләп булмый. Шуңа карамастан, 20 февраль көне татар тарихында сакланып калачак. Чөнки җыелучылар татарлар иде. Мәҗлес тө башыннан алып азагынача татарча алып барылды.

Без бит өле моңа кадәр Рәсәйнең Кораллы Көчләрендә дүрт дистөгә якын татардан туган генерал һәм адмирал барлыгын белми дә идек. Хәер, Кораллы Көчләрнең офицерлар корпусында сан ягыннан татарларның урыслар, украиннар һәм белоруслардан гына калышуы турында, рәсми әйтелмәсә дә, сүз йөри иде. Татар офицерлары аулак җирдә очрашканда, «личное дело»ның бишенче пунктында «татар» сүзе торы хәрби дәрәҗә — чин алу өчен шактый зур тоткарлык ясауы турында да авыр һәм рәнҗүле сөйләшүләр еш була иде.

1993 елның 20 феврален мин хәтеремдә озак саклармын шикелле. Юк, генералларыбыз дүрт дистә дип горурлану гына минем бу тойгымны берничек тә аңлата алмас иде. Бу очрашу минем моңа кадәр хәрбилеккә булган карашымны тулысынча диярлек үзгөртте. Генералларны да мин башкачарак күз алдына китерә идем. Дөресен әйткөндә, күңел түрөндә лам-

паслы чалбар киеп йөрүчеләргә карата ихтирамым шактый такыр, шактый кырыс иде.

Унбер елга сузылган хәрби хезмәт дәверендә мин генералларны сирәк күрдем. Алар белән сөйләшәргә дә туры килмәде диярлек. Менә нинди манзаралар күз алдында сурәтләнеп калган. Запорожье каласы янындагы Мокрое дип аталган аэродром янындагы хәрби шөһәрчек. Дивизия командиры полковник Соколовка хәрби округтан авиация командующие генерал-лейтенант килгән. Алар икәүләп полковникның фатирыннан дивизия штабына таба баралар. Аларга каршы «смерш»¹ начальнигы килә. Майор кулын фуражкасына күтөрөп честь бирде. Полковник белән генерал майорга кул бирделәр дә туктап сөйләшә башладылар. Хикмәт, майор ике югары чин каршында төкәббер, күзгә ташланып торган оятсызлык белән сөйләшә иде. Полковник белән генерал, киресенчә, җинаят эшлөгәндә тотылган малайлар шикелле, югалып калдылар. Аерылып киткәч, «смерш» начальнигы белән очрашканчы елмая-көлә килгән ике югары чинның көефләре бозылуы күзгә ташланды. Шул чакта мин уйладым: «Зур кеше бит генерал. Үзе әнә гермофродитка охшашлы «смерш» майорыннан куркуын полковник каршында да яшерә алмый. Димәк, совет чынбарлыгында бернинди чин, дәрәҗә, бернинди мантыйк вә хакийкат сине яклы алмый икән!»

Икенче бер вакыйга. 1954 ел. СССР белән АКШ арасында барган «салкын сугыш»ның иң куерган чагы. Безнең эскадрилья махсус хокумәт боерыгын үтәп, катып аша Американың төньяк-көнбатыштагы шөһәрләрен һәм Алясканы бомбага тоту мөмкинлекләрен өйрәнү буенча күнегүләр алып бара. Юк, без АКШның һава чикләрен бозып аның территориясына очып кермиз, билгеле. Аэрофлот очучылары Төньяк боз океанында самолетлар төшеп утыра алырлык боз эзләп табалар. Аны җентекләп тикшереләр дә вакытлы аэродром сыйфатына җиткереп әзерлиләр. Алар боз өстенә палаткалар куеп, ягулык һәм кирәк кадәр бомба имитациясен калдырганнан соң, шул базага без очып киләбез. Бакларга стратетик объектка кадәр очып барырга җитәрлек ягулык алабыз, кирәк кадәр «бомба» тәйибез һәм, реаль сугышчан заданиегә ох-

шашлы шартларда күнегү ясаганнан соң, аэродромы-бызга өйлөнөп кайтабыз.

Шундый күнегүнең берсендө арып-алжып аэродромнан кайтып килә идек, парашютлар саклана торган бина янында авиакорпус командиры генерал Кравцовны очраттык.

— Что за банда?! — дип кычкырды ул акылдан шашып. — Командирыгыз кем? Кем сезгә рәхсәт итте сафка тезелмиңиң йөрергә?

Эскадрилья командиры капитан Самойлович генералга рапорт бирде.

— Ике сәгать строевой! — диде генерал комэска. — Давай, банданың сафка тез!

Капитан Самойлович безне сафка тезде.

— Равняйся! Смирно! Ша-гом-м арш! — дип кычкырды генерал һәм, без кузгалып киткәч, өстәде. — Выше ноги!

Аякларда эт тиресеннән теккән унты. Өстө мех куртка, мех чалбар. Шуңа өстәп, күнегү вакытында төмәм хәлдән тайган идек.

— Запевай! — дип кычкырды генерал-самодур.

1944 елның декабрендә резерв батальонында старшина Кашков утыз градуслы зөмһәрир суыкларында юга гимнастеркадан строевой күнегүләрдә жырлатып йөртеп, бөтен ротаның диарлек үпкәләрен өшеткән иде. Шул вакыйгадан соң стройда жырлый башлау белән касыгым турында чобан сызлавына охшашлы бер авырту кузгалып китә де берничә минуттан бөтен төнемә тарала. Яшәүнең яме сүнә, коллык хисе кузгала.

*Белоруссия родная, Украина золотая,
Наше счастье молодое мы стальными
штыками оградим...*

Жыр тавышы һавага бөркөлү белән аякларыңны көзән жыера башлады. Пе-2 самолетында пикега кереп бомба ыргытырга өйрәнгәннән соң очучыларның күбесенә аяк тамырлары бүртенә, кайберләренәң бүсреләре чыга башлаган иде. Аягыңның сөле югалганың өйтеп тә, командирдан рәхсәт сорап та тормадым, сафтан чыктым да, парашютыңны жылкәмә күтәреп китеп бардым. Генералның акыруына, трибуналга бирәм, штрафнойга жиберәм дип яनावына да әһәмият бирмәдем.

Реактив самолетларга күчә башлаган чак иде. Командирларга белем, акыл һәм хәрбиләрнең психологиясен өйрәнү, шуннан чыгып эш итү заманы житкән иде инде. Ә корпус командиры генерал Кравцовның белеме өчмә-дүртмә класс һәм миендә шулай ук өчмә-дүртмә сыр бар? Тикшерергә килгән чакларыңда аңа хоккей көшәкәсенә охшашлы көкретаяк ясап бирәләр иде. Генерал безнең сугышчан эзерлеккә казармалардагы тумбочкалар астыннан тикшерә иде. Әгәр шул көкретаяк белән берәр төмәкә төпчеге сөйрәп чыгара алса, академия бетергән полк командирын, очу һөнәрен һәм тәрбия гыйлемен маразматик генералдан ким дигәндә ун тапкыр яхшырак үзләштергән эскадрилья командирын кече офицерлар, сержантлар, хәтта рядовойлар алдында өшөкә сүзләр белән эт урынына сүгеп ташлай, шуннан соң бөек эш майтарган кыяфәттә корпус штабы урнашкан Леонидово каласына кайтып китә иде.

Билгеле, надан генералны тиздән отставкага озатылар. Аның урынына академия бетергән яшь полковникны куйдылар. Яңа комкор эшкә керешкәч, бер кызык нәрсә ачыкланды. Корпуска буйсынган ярдәмче хужалыкларда генерал өгермәдән артык сыер тоткан. Ул сыерларны солдатлар карап, савып торган-

нар, ә сөтне исә генералның яшь бичәсе базарларда сатып йөргән. Ул заманда Сахалинда балык уылдыгының kilosы 5 сум, сөтнең литры 20 сум тора иде. Менә бит идән астындагы «ирекле базар» кай чорлардан бирле яшәп килгән!..

Армия хезмәте белән сабуллашканда мин генералларның барысы да шундый булмаса да, күбесе генерал-майор Кравцовка охшаштыр дип ышана идем. Әмма Советлар Союзының 50 еллык юбилее бәйрәм иткәндә бөтенләй башка төрле генерал белән якыннан танышу тәкъдиренә ирештем.

Ул чакта мин журналда эшли идем. Журналның юбилейга багышланган санында Советларның Икенче съездында катнашкан делегатлар турында берничә очерк бирергә ниятләдек. Иң әүвәл исән калган делегатларны барлап чыктык. Жентекләп сайлагач, исемлектә бай биографияле, яшь буынга үрнәк итеп күрсәтерлек оч делегатны калдырдык. Шул оч бөек шәхеснең берсе генерал-лейтенант Якуб Чанышев иде. Якуб ага турында язуну миңа йөкләделәр.

Ул чорда без Мәскәүдә татарларга борын төрттерлек рәсми урын булдыру буюнча эш йөртә идек. (Бу эш өле һаман дәвам итә!) Мәрхүм генералны йомышчы малай урынына йә Үзәк Комитетка, йә шәһәр комитетына, йә Моссоветка йөгертәбез. Шуңа күрә, генералның милләт җанлы кеше икән белә идем инде. Әмма теге генерал Кравцовтагы саламторханлык та юк түгелдер дип уйлый идем...

Серов проезды. Иске майдан аша караганда генерал Чанышевның квартирасыннан Үзәк Комитет бинасы күренеп тора.

Мәрхүмнең кайсы төрәзәнең Брежнев кабинетыныкы икәнлеген күрсәтүе дә хәтердә калган. Ләкин бу квартирага җиңел генә үтеп керә алмадым. Алдан сөйләшкән булуга карамастан. Башта мин сәумум жиләнә, торнадога юлыктым.

Ишекке миңа Якуб аганың кызы ачты. Коридорга аяк басуга, журналист халкын елый-елый тиргәргә тотынды. «Кичә торки халыкларның горурлыгы очучы Әмәтхан Солтан һәлак булды, диде ул. — Ә кайда мәтәм сүзе? Кайда аның гәзитләренә беренче битенә тошерелгән, кара тасма белән читләнгән рәсеме? Сез, совет журналистлары, ялган үрчәтүчеләр, хакимиятнең олтанын ялаучылар!..» Мин югалып калдым. Җиһангир улы Якубның революция башлангач Соембикә манарасыннан самодержавие символы — ике башлы сәмруг кошын умырып алып жиргә томыруы, Колчак пленыннан качып котибулы, атаман Дутовны штабыннан тереләй алып китеп, чолганышка элөккөч, гәүдәсен калдырып, башын гына алып кайтуы, күп мәртәбә басмачылар өнөнә кереп, курбашыларны Кызыл армия аягына аударуы турында ишетеп тә, укып та белә идем. Әмма гаиләсендә менә шушундый кыз тәрбияләве минем өчен... тетрәндергәч бер яңалык булды.

Тагың берничә «ачыш» ясадым өле мин. Ил күләмендә танылган мәшһүр генералның арлылыгы, бик кысылкы яшәвен табигый кабул итүе гәҗәп иде. Минем бит Мәскәү тирәсендә, табигатьнең иң гүзәл җирләрендә урнашкан генерал коттеджларын күп мәртәбә күргәнем булды. Генерал гаиләләренәң балда-майда йөзүләрен дә белә идем. Ә менә монда данлы генералның карчыгы табада төрөч балыгы кыздыра — күх-нядан фәкыйрь гаиләләр, кытлыкты яшәүчеләр исә аңкый. Генералның яраткан кәһәфие шул кадәр искәргән, таушалып беткән ки, тимер пружиналары утыргыч мөндөрән тишәп чыгып, башларын күрсәтеп торалар. Парад униформасын искә алмаганда, гардероб буш диарлек. Стәнада генералның Әхмәт Кытаев

ижат иткән портреты. Якуб аганың карчыгы һәм кызы остендәге киёмнәр дә урта хәллеләр реквизиатына тарта алмый диярлек.

Аның каруы, генералның китаплары мине хәйран калдырды. Габдулла Тукайның беренче басма, гарәп шрифты белән басылып чыккан китапларыннан алып шушы көнгә кадәр дөнья күргән барлык әсәрләре һәм аның турында язылган китаплар. Галимжан Ибраһимов, Кәрим Тинчурин китаплары — бу әдипләр турында ул чакта без аулак жирдә пышылдап кына сөйләшә идек әле. Генерал Чанышевның шкафларында мин белмәгән татар язучыларының да китаплары күп иде. Габдулла Тукай, Дәрдемәнд, Кандалий шигырьләрен исә мәрхүм Якуб ага сәгатьләр буйы яттан укый ала иде.

Армия хезмәтен һәм түрәләр тормышын күзәтеп мин бер закончалык ачтым: безнең татар кешесе өскерәк күтәрелә башлау белән үзенең татарлыгын кыра башлый, милли хисләрен көчләр сүндерә, милләттәшләре белән аралашудан тыела, татар тарихына, хәтта үз халкына кире карашта булуын жәе чыккан саен күрсәтергә, исбатларга тырыша. Юк, безнең татарда менә нинди начар кешеләр бар дип, шундыйларны тәнкыйтьләр өчен, битләренә пычрак атар өчен кузгатмый мин бу мәсьәләне.

Адәм баласын яшәешкә кешәнләп, аңа җәһаннашлар биреп, киләчәккә әйдәп торган илаһи көч — яшисе килү, икенче төрле әйткәндә, мизгел сәен сине сагалап торган үлемнән качу. Без бит бу дөньяга адәм баласы булып киләбез. Шуңа күрә матди яшәү, исән булу гына безне канәгатьләндерми. Лаеклы яшисе, ихтирамга ирешсә килү безне туктаусыз кыбырсытып тора. Маңкорт яисә томана булмаган кешедә лаеклы яшисе килү искиткеч көчле. Шунысы да бар: «лаеклы булу» дигәнне һәркем үзенең аңлый, һәр сәясәт системасы, хакимият, үз мәнфәгатеннән чыгып, безгә бу төшенчәнең үз вариантын көчләр тага.

Без, татарлар, ничәмә гасырлар куркытып, жәберләр, ялалар белән кыйнап барлыкка китерелгән милли мексенлектән һәм шул мексенлектә каршы тора алмаудан барлыкка килгән экстремистик мин-минлектән арынырга тиешбез.

Тирә-юньдәге кешеләргә күз салыгыз әле. Аларның һәммәсе диярлек дан-шөһрәткә ирешергә тырыша. Менә шундый күркәм теләк-тойгылар белән сугарылган бөндә дөньяга татар булып килдә ди. Кем ул татар? Совет чынбарлыгында башка бер генә милләт турында да бу кадәр мәгълүмат юк иде. Татар ул өч гасыр буена бөек урыс халкын золымда тоткан. Татар урыс дөләтенә чөпкә атып утырган калаларын жимергән, ясақ жыйган, чибер кызларын коллыкка сатып торган. Татарның нинди икәнлеген сурәтләргә тырышам — көчем җитми, өзәр сурәтне китерергә мөмкин:

«...От набега до набега живет татарин лишь памятью о прошлом разбое. Вот когда было веселье. Тучами гнали рабов из Руси — крепких мужчин, и красивых девушек, и русских мальчиков. Тогда-то татарин пять лет подряд валялся на шивых кошмах, ничего не делая, обогащенный... А теперь откинй полох юрты, и увидишь своих жен, что пекут тощие просыные лепешки, дети играют арканами, которые еще недавно батовали ясырей, словно скотину... Плохо татарину без грабежа. Совсем погибает татарин.

...Татары хватают всех подряд, без разбора, они режут каждого, кто защищает себя. Выводят скот, жгут дома, тащат добро... Люди не успели опомниться, как — связанные и полуголые — они уже гонимы навстречу рабству.

Выгоняют их прочь из Руси — быстро, безжалостно. Кто бы ни отстал, старик или младенец — убивают тут же. Татары спешат на просторы родных степей, прочь из мрачных лесов Московии. А в степи дают отдых коням, начинают делить добычу. И тут же сквернят на глазах мужей и детей женщин; свершают обряд обрезания над мальчиками; вспаривают на виду у всех — животы ясырей, вывалив теплые кишки в тазы, татары пальцами ковыряются в парных внутренностях, чтобы по изгибам кишок людских предугадать свою дику татарскую судьбу».

Бу өзек Валентин Пикульның 1989 елда басылып чыккан 4 томлык сайланма әсәрләреннән (2 том, 130 бит) алынды. Сайланма әсәрләргә кәргәнче аның бу уйдырмасы дистәләргә тапкыр аерым китапта чыкты һәм аңа кадәр «Наш современник» журналында басылды. Нәтижәдә татарларның «чын йөз» йөз миллионлы тираж аша СССРда яшәүче халыкларга һәм төр-жәмә аша чит илләргә «фаш булды».

Бер Пикульны гына гаепләү дөрес булмас. Татарларга карата шундый караш, балалар бакчасынан башлап, мәктәпләрдә югары уку йортларында, көндәлек матбугатта, радио-телевидение, сәнгать аша туктаусыз аңа сәңдерелеп килә, бүгенге көн сәясәтенә һәм хәтта икътисад нәтижеләренә тәэсир итеп тора.

XX гасырның иң куркыныч чире СПИД түгел. Егерменче гасырга иң зур зыян китергән һәм шушы гасырда яшәүчеләргә имгәтеп, томаландырып бетергән куркыныч хаста — конформизм. Һәм шул конформизмның иң көчле тәэсир иткән урыны — милләтара мөнәсәбәтләрдә, этник стереотиплар өлкәсендә. Шушы хакыйкәтне аңлауга ирешә алмасак, без чын мөстәкыйльлеккә дә ирешә алмабыз.

Әйе, 20 февральдә Мәскәүнең Президент-отеленә татар генераллары белән очрашырга барганда минем зур дәрәжәле хәрбиләр тормышынан азы-күпме мәгълүматым бар иде. Әмма ләкин бергә жыелган өч дистә татар генералын күргәч, мин югалып калдым. Болар теге сугыш чорында очраклы рәвештә (мин хезмәт иткәндә бу феноменны «попасть в струю» дип атайлар иде) күтәрелгән Кравцовка да, Тукайлар, Бакый Урманчелар токмыныннан булган генерал Якуб ага Чанышев да охшаш түгелләр иде. Болар инде бөтенләй икенче төрле камырдан ясалган, бөтенләй башка шартларда югарыга күтәрелгән яңа сыйфат хәрбиләре иде.

Урыс милләтеннән булган яки маңгаена утлы тамга сугылмаган башка бер милләт вәкилләренә генераллыкка ирешүләрен аңлавы кыен түгел. Ә менә татар... Гасырлар буйы уяулыкны югары дәрәжәдә тоту өчен берләштерү, сугышчан рух уяту өчен дошман карачкысы хезмәтен үтәп килгән басурман татарлардан генераллар чыгу кадәресең аңлавы да, аңлатуы да

шактый кыен.

Президент-отельга кереп, банкет залына күтөрелү белән башка килгән иң беренче фикер: мостөкыйль дәүләт буларак, безнең кораллы көчләребез юк. Боларның барысы да бит империячелек белән саубуллашуга теш-тырнагы белән каршы торган Рәсәйнең генераллары! Икенче фикер: милләтебезнең иң таза, матур, сөләтле лачыннары менә кайларга сайланып тора икән! Боларның бит инде берсе дә Татарстанның авыл хужалыгына, икътисадына, сәнагатенә (промышленностена) бернинди өләш кертә алмый, теләгән очракта да Татарстанның яңару процессына, мостөкыйльлеген ныгытуга катнаша алмый. Киресенчә, әгәр теге Татарстанның суверенитетына каршы астыртын гына Карабах феноменын әзерләүчеләр максатларына ирешә калсалар, империячел кораллы көчләрнең шушы мөхтәрәм гаскәри житөкчеләр кулы астында, Алла сакласын, минем туган җиремә ябырылуы бар... Уйламаска тырышыйк бу турыда, һәм мостөкыйльлек өчен, милләтнең абруе өчен корәшүчеләргә саулык телик...

Очрашуга килгәннәрнең күбесе белән сөйләшеп чыктым. Миндә шундый тәсир калды: алар арасында генераллыкны аванс төсөндә, икеле-микеле алучылар юк. Киресенчә, планканы запас калдырып сикереп үтәргә туры килмәде микән әле аларга?

Күбесенең фәнни дәрәжәләре бар: докторлар, кандидатлар. Язмышларын диңгезчелек һәм авиация белән бәйләүчеләр күп. Гаскәрнең бу төрләре исә пунктуальлек-төгәллектән тыш интеллектуаль егәр дә таләп итә. Йөзләреннән зыя-нур бөркәлеп торган вице-адмирал Марс Искәндәров, Джон Кеннединең адъютантына охшаш контр-адмирал Әмир Бичурин, һәм тагын күпләр, чыннан да, шундыйлардан.

Сугыш вакытында штурвалны ташламаган генералларны санарга бер кулның бармаклары җитәдер. Сугышчан заданиенә үтәгәндә һавада һәлак булган Полбин, данлыклы космонавтканың әтисе генерал-ас Савицкий... Мин авиация генерал-майоры Таһир Сәйфетдиновның яшен сорарга кыймадым. Аның хәрәкәтләреннән һәм корычтай мускулларыннан болытларны аткан ук шикелле тишәп узучы реактив истребитель штурвалын әле һаман кулында тотуы күренеп тора иде.

Генераллар арасында гасырлар буена татар тарихында күренекле роль уйнаган Акчуралар нәселе дә бар икән. ПВО гаскәрләренә зенит-ракета частылары командующие булган генерал-полковник Рәсим Акчурин соңгы сулышына кадр татар милләтенә, юк, тулысынча төркі халыкларның килчөгә өчен корәшкән Йосыф Акчура белән бер токымнан икән.

Очрашуга килгән һәр генералның ымсындыргыч бай биографиясе, урыс ватанын саклауга керткән зур өләше бар. Шуңа карамастан, язуга эше белән таныш кеше белә: бер очеркта өч-дүрт дистә шөхес турында язып булмый. Кешеләрнең язмышларын исемлек аша күрсәтү исә тоталитар чор уйлап чыгарган начар ысул иде. 1993 елның 20 февралендә Мәскәүгә җыелган хәрби житөкчеләрне, әгәр шундый мөмкинлек бирсәләр, мин Санкт-Петербургтагы император басмаханәсендә чыгарылган «Жизнеописание русских адмиралов» исемле китапка тиң җыентыкка кертер идем.

Хикмәт, шул Кыйссасел-әнбиягә тиң китапта адмирал Макаровның яраткан шөкерте, киңәшчесе, Тоньяк боз океанында югалган Седов экспедициясен эзләүне оештыручы Исхак Ибраһимович Ислямов юк. Чөнки адмиралтействога оялаган әрәмтамак бюрократлар егерменче гасыр башында диңгезчелек тарихында ти-

рән эз калдырган, теоретик язмалары һәм диңгезчелеккә керткән тәҗрибәи яңалыклары белән бөтен Аурупага билгеле булган Ислямовка адмирал дәрәжәсен бирүгә теш-тырнаклары белән каршы торганнар. Беренче ранглы капитан Исхак Ислямов «Изге Владимир» орденының өченче һәм дүртенче дәрәжәсе, «Изге Анна» орденының икенче дәрәжәсе һәм махсус «Батырлык өчен» дәрәжәсе, «Изге Станислав» орденының кылычлы икенче дәрәжәсе һәм башка бик күп орден-медалләр белән бүләкләнгән. Гомумән, Ислямовлар нәселенең Рәсәйнең алгарышына (тәрәккыятенә) керткән өләшләре санап бетергесез. Мәсәлән, Исхакның улы Ильяс данлы Сикорскийның киңәшчесе һәм таянычы булган. (Сикорский Игорь Иванович—донъя авиациясенең атасы саналган, Американың авиапромышленностена нигез салган, Николай II патшаның шөхси пилоты булган кеше.) Ислямов 1925 елда Парижда Сикорскийның яңа самолетын сынаганда һәлак була.

Теләсә кайсы милләткә горурлык өстөрлек Ислямовлар династиясен үзем ачтым димим. Бу мәгълүматларны миңа академик Әбрар Кәримуллин бирде. Минә менә нәрсә борчый. Без Татар энциклопедиясә чыгарырга җыенабыз. Энциклопедиягә керерләремә икән менә шушы дәрәжәдәгә шөхесләр? Әллә зур ометләребезне җөлеп иткән бу зур хезмәт чираттагы ярым бюрократик көлҗемә рәвешендә донъя күрермә икән?

Диңгезчелек өлкәсендә минем азмы-күпме мәгълүматым бар. Әле бүген дә сөүдә диңгезчелегендә СССР символы урынына кулланылган престиж-лайнер «Максим Горький»ның капитаны кем? Марат Солтан улы Галимов. Нариман Шәйхетдин улы Шәйхетдинов диңгез навигациясенең һәм диңгезчелек тәҗрибесенең Сократы санала. Саный китсәң, күп алар. Шушындый шөхесләрнең исемнәре энциклопедиягә керермә икән?

Заманалар авыр. Шуңа карамастан, безнең чорның бер бик тә куанычлы сыйфаты бар. Бу—шовинизмга, бөөк державачыл карагүһлыкка каршы башланган корәш хәрәкәте. Шушы хәрәкәттә катнашучыларны милләтчелектә гаепләү—жиңел һәм ымсындыргыч гамәл. Югарыда әйтелгән фикерләрем милләтчелек утын көчәйтүгә багышланмаган. Мин һәр аерым шөхеснең кешелек донъясындагы барлык сыйфатларны, алай гына да түгел, тулысынча кешелек донъясын йөртүенә инанам. Акылы, белеме, сөләте, төненең төсө төрлө булуга карамастан, *conditio humanat* (кешелек мөмкинлеге, шөхеслек ситуациясе) адәм баласының һөммөсенә тигез бирелгән. Килчөктә аерым халыклар, аерым милләтләр тарихы урынына кешелек донъясы тарихы язылачак. һәм шул тарихта һәр милләтнең донъя алгарышына, мәдәниятенә керткән өләше хакыйкый пропорциядә, зур гаделлек белән язылачак. Шулай дип ышанам мин. Менә шул бөхетле заманга ирешү өчен без, татарлар, ничәмә гасырлар куркытып, җөберләп, ялалар белән кыйнап барлыкка китерелгән милли мескенлектән һәм шул мескенлеккә каршы тора алмаудан барлыкка килгән экстремистик мин-минлектән арынырга тиешбез. Сүз менә шушы турыда бара.

* * *

Инде ничә ел менә нәрсә турында уйлап йөрим. Татар милләтенә иң сөләтле, акыллы һәм тырыш вәкилләре, бигрәк тә талант ияләре, татар буларак совет чынбарлыгында үзләренә урын таба алмаган-

нар. Иң данлыклы уку йорталары урыс телендө. Иң зур, иң данлыклы предприятияләр, Татарстанда булларына карамастан, тулысынча Мәскәү карамагында. Фәнни институтлар, лабораторияләр турында сөйләп тө торасы юк—аларның берсе генә дә татар тормышына, аның ихтияжына бәйлә түгел. Һәм шундый урыннар элөгү очен, телесеңме-юкмы, килешсеңме, әллә инкяр итәсеңме, татарлыгыңнан ваз кичеп, урысчага күчәргә, урысча уйларга, урысча яшәргә һәм чынбарлыкны урысча кабул итәргә тиеш булгансың. Милләт карамагына сайлау уза алмаганнар гына кала килгән. **Бу хәл менә нинди психологик стереотип тудырган: без үзәбезне икенче, яисә оченче сортлы милләт итеп кабул итәргә өйрәнгәнбез.** Ашлык жылгәргәнне күргән кеше моны күз алдына китерә ала. Ашлыкны бит элек, кул белән эшкәрткән чорда, жылгәргәннән соң иләккә салып илиләр дә иде. Без башта жылгәреп, аннан соң иләп, милли генофондның иң сыйфатлы, иң булдыклы вәкилләрен «өскә», тоталитар держава карамагына озата торганбыз. **Бу хәл милләт очен тагын бер искиткеч зарарлы психологик жайланма тудырган: кылган гамәлгә бәяне без урыс, доресрәге, империячел держава күзлегеннән карап, шул аршын белән үлчәп бирергә күнеккәнбез.** Бер генә мисал. Татар язучыларының ижатларына бәя биргәндә без динамик стереотипка әйләнеп беткән менә нинди канунга таянып эш йортә идек: «Ул Союз күләмендә танылган язучы». «Союз күләмендә танылу» исә Мәскәүдә урыс телендә китап чыгару аша гамәлгә ашырыла иде. Андый китапны кем чыгара ала? Үзәк Комитет тарафыннан милли әдәбиятларны чыбыркыларга куелган региональ гауляйторлар, аларның иярченнәре һәм куштаннары. Шушы канга сеңгән, психологиягә кереп оялаган гадәтләрдән котылу очен киләчәктә күпме көч, күпме рухи егер сарыф итәргә тиешбез әле!..

Бюрократик оешмаларына гигант көч туплый алса да, империя жәнсыз һәм хәтерсез яши. Бары милләтнең генә теле була, милләтнең тарихы, фольклоры, гореф-гадәтләре, адәм баласын яшәеш кысасында тота алырлык кануннары була.

Бераз читкөрәк тайпылдык шикелле. Татар генераллары янына кайтыйк әле. 1993 елның 20 февралендә оештырылган очрашуның жепләре бер күренекле шөхәскә килеп тоташуы күренеп тора иде. Сүз армия генералы Мәхмүт Әхмәт улы Гәрәев турында бара. Генерал Гәрәев феноменын тулысынча аңлар очен житиди фәнни эш йә булмаса зур күләмле, татар халкының психологиясенә, аның тарихына бәйлә роман язарга кирәк булыр иде.

Алтын Урда чорында, Казан ханлыгы дөверендә жаваплы яуларга барганда урыс гаскәрләре белән хан нөселеннән булган шөхәсләр житөкчелек итү табигый саналган. Бүгенге көндә андый хөлне күз алдына китерүе дә момкин түгел шикелле. Шуңа күрә,

без генерал Гәрәевнең генераль штаб башлыгының беренче урынбасары булганлыгын һәм СССР исән чакта гыйльми эшләрнең житмеш процентын колачлаган хәрби фәннәр оешмасы белән житөкчелек иткәнлеген ишетү белән югалып калабыз. Мәхмүт ага 500 дән артык фәнни хезмәт авторы. Аның баш миенә сыйган эрудиция күләмен, фәнни кызыксыну, эзләнү диапазонын, белмим, үлчәп булыр идеме икән? Генерал Гәрәев белән бергә эшләгән кешеләр бер авыздан аның адәм баласында сирәк очрый торган бер сыйфатына тукталалар. Аның, диләр, бер эш көнендә башкарган эшен уртача сәләтле кешегә ким дигәндә бер ай көчәненп эшләргә туры килер иде, диләр. Һәм аның эш көненең ундүрт-унсигез сәгатькә сузылганлыгын өйтөләр.

Психологлар адәм баласының акыл сыйфаты күп төрле булуына әһәмият биргәннәр. Акыл егәрә, аның файдалы эш коэффициенты бигрәк тө философларда югары сыйфатлы һәм көчле була торгандыр дип йөри идем мин. Баксан, акыл куәте, фикер йөртү гайрәте буенча иң беренче урында полководецлар тора икән. Фәндә «полководецлар ысулында фикер йөртү» дип аталган термин да бар икән. Хәзер инде күз алдына китерергә тырышып карыйк. Ярты гасырдан артыкка сузылган армия хезмәтендә Мәхмүт ага Рәсәйнең Кораллы Көчләренә күпме эш эшләгән булырга тиеш?

Бер унбиш еллар элек АКШ сәясәтчеләре безнең Кораллы Көчләрнең ниндидер йомшак урынын табып, бер мәкерле сорау биргәннәр иде. Гадәттә андый катлаулы сорауларга Генераль штаб башлыгы жавап бирә. АКШ сәясәтчеләренә жавапны «Литературная газета» битендә генерал М. Ә. Гәрәев бирде.

Урыс язучылары арасында хәрбиләр күп. Аларның бер өлеше хәрби гәзит-журналларда эшли, икенчеләре мемуарлар яза. (Урысның көндәлек тормышы, фикер йөртү рәвеше һәм менталитеты гына түгел, әдәбияты да чиктән тыш хәрбиләшкән.) «Литературная газета»да М. Ә. Гәрәевнең мәкаләсе басылып чыккач, бу турыда бик озак фикер алышу барды. Мин ул чакта Переделкинодагы Ижәт йортында идем. Армия хезмәте аша узган һәм өле хезмәт итүче язучылар, бергә жыелып, мәкаләдән кимчелек эзлиләр. Соңгы чиктә алар бертәвыштан мәкаләгә иң югары бәя бирергә мәжбүр булдылар. Шул чакта кемдер өйтте: «Мәкаләнең авторы—хәрби фәннәрне өйдәп баручы көчле генераторга тиң бер генерал ул. Мин аны яхшы беләм»,—диде, шунда минем күңеләмдә яшәүне ямьләндереп жибәрә торган горурлык уялды.

Гәрәев белән беренче очрашуым күп еллар элек булды.

Ул чакта безнең караб Генуя портында тора иде. Бу шәһәрнең «Венти септембре» урамында гажәп зур бер китап кибете бар. Ул кибетнең витриналары ким дигәндә илле метрга сузылгандыр. Китап кибетләренең витриналарын авыз ачып күзәтеп йөрү—минем иң көчле, иң ләззәтле мавыгуым. Нинди генә китап юк иде бу витринада һәм кайсы илнең генә авторлары катнашмаган иде бу китап күргәзмәсендә. Кызганычка каршы, СССР дип аталган илнең авторлары гына чиктән тыш аз иде. Солженицын, Аксенов, Некрасов—болар инде туган илләре белән мәңгегә (ул чакта шулай дип уйлый идек) сабуулашкан диссидентлар. Ә кая соң безнең лауреатлык билгесе, Герой йолдызы тагып йөрүче данлыклы набобларыбыз? Башка шушы фикер килү белән витринада «ин квар-

то» форматында басылган калын гына бер китап күреп алдым. «Фрунзе — хәрби теоретик» дип тәржемә иттем мин ул китапның исеме. Авторның үз исеме исә башта сәерсендерде, аннан соң тетрәндергеч хис уятты: «Генерал М. А. Гараев». Татарда урысның охшашлы фамилияләр күп. Бу фикерне «урыста татарныкына охшашлы фамилияләр күп» дип әйтсәң дә ялгыш булмагач. «Гәрәев» — бу инде чын-чыннан татар фамилиясе. Мин китап кибетенә кереп сатучыдан Фрунзегә багышланган китапны сорап алып, актара башладым. Ул чакта итальянча шактый гына сукалавыйма карамастан, генералның язучылык талантын бәяләргә жорьот итмәдем. Китапны караштыра башлау белән бер нәрсә күзгә ташланды: бөек грек тарихчысы Плутарх феномены. Генерал Гәрәевнең кем икәнге шул китап аша аңлашылды. Грек Плутарх Рим империясенә иң каты, аянычсыз хакимияте чорында һәр мәшһүр римлегә янәшә мәшһүр милләттәшен куеп, шул үзенчәлекле ысул белән колониаль шартларда онытылуга дучар ителгән грекларны тарихка чыгара. Белмим, гражданныр сугышы полководцы Михаил Фрунзе чыннан да хәрби гыйлемне шулкадәр тирән үзләштергәнме икән? Фрунзеның махсус хәрби белеме дә, хәрби әзерлегә дә булмаган. Мәхмүт ага исә хәрби фәннәр докторы һәм тарих фәннәре докторы. Генерал Гәрәевнең китабын укыган кешенең күзенә авторның сугыш гыйлемен чиктән тыш тирән белүе, аның исциткеч киң һәм югары сыйфатлы эрудициясе күзгә ташлангыч тора. Бәлки ул чыннан да үзенә фикерләрен, эзләнүләрен һәм сугыш барган урыннарның аерым төбәкләренә ясаган анализларын Фрунзеның карашлары, аның фикер йөртүе аша үткөрәп, үз сүзен әйткәндер?

Белмим, бу китапка рецензияләр язылдымы икән? Сугыш фәнен һәм сугыш тарихын белүчеләр генерал Гәрәевнең китабын жентекләп өйрәнәп, андагы фикерләрен һәм ачышларны житди дәрәжәдә яктыртырлар дип ышанасы килә. Бу бик житди һәм моһим эш, чөнки Гәрәевнең фикер йөртүләренә халкыбызның туган илне, изге ватанны дошманнан саклау буенча Казан ханлыгы, Бөек Болгар дәүләте чорында һәм аннан да элегрәк туплаган тәҗрибәсе чагыла.

Мәхмүт аганың ижаты турында менә нәрсә әйтәсе килә. Ул үзе фәнни әсәрләр язса да, аның теле әдәби метафораларга, үзенчәлекле чагыштыруларга һәм подтекстларга бай. Белмим, минем күрәзәлегем юш килерме икән? Минемчә, отставкага чыкканнан соң мәшһүр якташыбыз татар әдәбиятының алтын хазинасенә кереп калырлык әдәби әсәр язгачак эле!

Инде күпме еллар татар әдәбияты, бигрәк тә безнең журналистика югарыга күтәрелә алган, дан-шөһрәткә ирешкән милләттәшләргә мәдхия жырлады. Мин шул мәдхияләрен бергә туплап анализ ясамакчы булам. Беренче карауда ук күзгә ташланган закончалык (тенденция) — жәмгыять баскычындагы урынның югарылыгы, түшкә таккан орден-медалләр һәм погоннарға беркеткән йолдызлар саны белән мавыгып, шул тышкы атрибутларга соклану, шуларга баш ию. Чыннан да, тоталитар система өчен иң моһим нәрсә — кешенең жәмгыять пирамидасындагы урыны, аның рәсми мәкаме (статусы) иде. Табигый акыл урынына — аралаша белү осталыгы, белемне кесәдегә диплом көзгә белән үлчәү... Әдәп һәм иман, игелек-лелек, вождан көче, сүз тоту белү, тугрылык, тыйнаклык — бу сыйфатлар житмеш елга сузылган, большевиклык һәм люмпенлык идеаллары чөчөк аткан чорда төмәнләйгә югалу дәрәжәсенә житкәннәр иде. Бәлки ул сыйфатларны жәмгыятьнең «Кызыл кенәгә»сенә

теркәп калдыру бүгенге көннең төп проблемасыдыр?

Бөтендөнья татар конгрессы тәрбия һәм этнопсихология өлкәсендә эшләүчеләргә чиктән тыш кыйммәтле бер чагыштыру мөмкинлеген бирде. Белмим, бу мөмкинлектән башка язучылар тулысынча файдалана алдылармы икән? Конгресс вакытында мин коммунистик идеология шартларында тәрбияләнгән милләттәшләремне революциядән соң һәм колхозлаштыру вакытында туган жирләреннән китеп ят идеология мохитында тәрбияләнгән татарлар белән чагыштырып йөрдәм. Чагыштыру нәтижәләре турында сөйли башласаң озакка китәр иде. Балалар бакчасыннан алып зират капкасына кадәр сузылган арада без гасырлар буена тупланып, туктаусыз камилләшәп килгән кешелек сыйфатларының шактый өлешен югалтып олгергәнбез. Шул ук вакытта, тоталитар көчкә буйсынмыйча, аның кагыйдәләренә каршы тору аерым шәхесләрдә гажәп күркәм сыйфатлар: ихтиари батырлык, гадәллек һәм риясызлык тудырган. Менә шушы ике токым арасындагы психологик көрәш озак елларга сузылачак. Чит илләрдә яшәүче татарларда милли горел-гадәтләр, әдәп кагыйдәләре тулырак сакланган. Бу мәсьәлә киләчәктә өйрәнеләр дип ышанасы килә.

Чит илләрдә яшәүче милләттәшләр белән аралашу мөмкинлегә тугач, бер үзенчәлекле мавыгу барлыкка килде. Без хәзер чит илдән килгән милләттәшнең ниндирәк кеше булуына өһәмият биреп тормыйбыз. Безгә бары тик аның чит ил кешесе булуы гына кыйммәтле. Бу инде тоталитар хакимият чорындагы чит илдә калган совет кешесенә иң процентка «сатлык жан», «антисоветчик» саналуының тискәре ягы. Бүгенге көндә чит илдә яшәүче милләттәшнең барысы да — даһи, барысы да иң зур игътибарга, ихтирамга лаек. Бу инде безнең совет тәрбиясендә житлеккәнлекне — «совок» булуыбызны күрсәткән төп сыйфат. Конгресс барганда генерал Гәрәевне якыннан күрергә, хәтта аның кулын кысарга нәкъ шушы безнең «совок» булуыбыз ярдәм итте. Үтәп керә алмаслык чорналышлар чит илдән килүчеләр тирәсендә иде. Һәм мин армия генералы М. Ә. Гәрәевне якыннан күрдәм. Алай гына да булып калмады — соңгы концерт вакытында безнең урыннар янәшә иде.

Беренче күрүгә мин чиктән тыш зур өһәмият белән карыйм. Беренче очрашу — беренче мәхәббәт шикелле, кешене тулаем, бербөтен итеп күрү мөмкинлегә бирә. Концертның башыннан азагына кадәр мин генералның милли моңнар тәэсиренә тулысынча бирелеп, сөхнәдән килгән һәр авазны йотлыгып тыңлап утыруын күзәттем. Ул концертның программасын истәлек итеп саклаучылар күптәр дип уйлыйм. Сан аныннан иң беренче урында Ринат Харисның шигырьләре һәм аның сүзләренә язылган жырлар иде. Билгеле, программа тозучеләр Тукайны да онытмаганныр. Татар шигърияте белән беренче тапкыр очрашкан кешенең күңелендә шул концерттан соң: «Татарның иң зур шагыйре Ринат Харис һәм аннан кала Габдулла Тукай икән дигән тойгы калгандыр. «Президент-отель»дә генераллар белән очрашканда банкет залында йөз процентка Ринат Харис шигырьләре яңгырады. Бәлки милли шигъриятьне ул чыннан да ялгызы күтәрә ала торгандыр? Бу сорауга бары тик шагыйрьләр генә җавап бирә алырлар дип уйдыйм.

Картаюга кушылып ни сәбәптер милли хисләр көчәя башлый. Туган жиреннән, милли мохиттан никадәр ераграк яшәсәң, милли хисләрнең көчәю егәрә шулкадәр гайрәтләрәк үсә. Генерал Гәрәевне озак еллар якыннан белгән кеше минем фаразымны рас-

лар дип уйлыйм. Ул, минемчә, беркайчан да үзенең татар икәнлеген онытмаган, «өлкән агайлар» алдында үзенең нинди милләт вәкиле булуын яшермәгән һәм үз җырларыбызны тыңлап, туган телдә сөйләшүдән ләззәт табып яшәгән. 20 февральдә татар генераллары белән очрашуда минем шушы фикерем тагын да ныгып китте. Тантаналы кичәне Мәхмүт ага татарча ачып җибәрде, генераллар белән татарча сөйләшеп йорде һәм бергә җыелып, күмәкләшеп җырлаганда татар көйләренә аннан да көчлерәк хисләнгән кеше булмагандыр. Татарстандагы вакыйгалар, андагы тормыш-көнүреш белән даими кызыксынып торыу, әнисенең туган авылына кайтып, авылдашлары белән очрашулары — болар барысы да аның ихлас күңелдән милләтенә тугрылыклы булуы, үзенең чыгышы белән горурланып яшәве турында сөйли. Белмим, күпме икән бездә генерал Гәрәевкә охшашлы шәхесләр?

Бу сорауны мин юкка гына бирмәдем. Тарихка, узган 70 елга күз салу һәм бүгенге чынбарлыкны җентекләп күзәтү бөтенләй башка тенденция турында сөйли.

...

Жәмгыять пирамидасының баскычыннан өскә таба күтәрелгән саен тумыштан бирелгән татарлык кими, югала бара. Өскә күтәрелеп житкәч, кайберәүләр исем-фамилияләрен саклап калсалар да, туган телне тулысынча оныталар, милли хис юкка чыга, милләтнең тарихы, аның фаҗигале язмышы һәм киләчәге белән кызыксыну бөтенләйгә сүнә. Гадәттә мондыйлар үзләрен «мин интернационалист, милләтчелеккә өнәмим», дип юаталар. Икенче төр: өскә күтәрелү мөмкинлеген ачылу белән татар исемен һәм фамилиясен урысның алыштырыла, анкетаның «бишенче» пунктында «рус» сүзгә барлыкка килә. Татарофобларның, карагүлһәрләрнең иң алдынгы сафында торып безнең мостәкыйльлеккә, безнең башка милләتلәр белән тигезлеккә каршы көрәшүчеләр гадәттә менә шушы төрдән чыга. Өченче төр. Болары үзенең татарлыгын үзгәрткән төбәктә җирле халык милләтенә алыштыра. Андыйлар бигрәк тә Башкортстанда күп. Юк, көчлөп башкорт итеп яздырылган татарлар турында сүз бармый. Үз телләкләре белән, жәмгыять пирамидасының өстенә күтәрелү вакытында татарлык комачауламасын өчен милләтләрнең алыштыручылар мисалына тукталып китү бу. Ниһаять, дүртенче төр. Өтисе һәм өнисе татар булуга карамастан, урыс арасында урыс, үзбәк арасында үзбәк һәм чегән янында чегән булып йөрүчеләр турында да өйтеп китәсе килә.

Каян килгән безгә бу татарлыкны яшерү? Татарлыгыннан ваз кичеп, үзен башка милләт, беренче чиратта урыс итеп күрсәтүче милләттәшләр безнең гаепләргә хақыбыз бармы безнең? Урыс яисә белорус, шулай ук үзбәк, төрекмән бервакытта да үзенең нинди милләт вәкиле булуын яшерми. Ә без нигә милләтебез турында сүз чыгу белән, уңайсыз хәлдә калуыбызны сизеп, газап чигә башлыйбыз? Дүрт гасырга сузылган җәбер, изелү, куркытып, көчлөп чукуындыру кампанияләре, туган җиребездән куылу, ялган аяллар, ачыктан-ачык милли йөзбездә дегет сорту, мәчеләребезне җимерү, кабер ташларыбызны чиркәү иденнәренә түшәү — болар барысы да бергә тупланып «татар» дигән исемгә яман шеш булып ябышып калганнар. Ябышып калу белән генә чикләнмичә, гасырларга сузылган шапшак, ялган пропаганда безнең психологиябезгә кереп оялаган һәм без никадәр тырышсак та шушы бөгыйрләрне ачыттырып, җанны сыкратып торган эчке рөнжүдән, газаплы кимсенүдән

берничек тә арына алмыйбыз. Шушы өрнүләр, җанны ачыттырып торган ярым яшерен, астыртын тойгы милләтнең фаҗигасен аңлаучыларны гомер буга газаплап торды. Без аннан өле тиз генә арына алмабыз шикелле.

Безгә бит җитмеш ел буена «милләт» дип аталган берәмлекнең киләчәге юк, ул бетерелергә тиеш, социалистик чынбарлыкта аның яшәргә хақы юк дип туктып тордылар. Адам балаларын төрле юл белән берләштереп була. Күнегелгән ысул — куркытып берләштерү. Әмма корал һәм хакимият көче белән хасил ителгән бердәмлек иртәме-соңмы, барыбер таркала. Күпме кан коеп, күпме кеше башын корбан итеп тупланган Рәсәй дәүләте Явыз Иван үлү белән Ялган Дмитрий чорында кыска вакыт эчендә таралып тоша. 1917 елның февралендә үзәк хакимият көче йомшару белән өч гасыр туктаусыз коелган кан, күз яше, миллионлаган корбаннар, ятим калган балалар һәм тол таркалу хатыннар бәрәбәрә барлыкка килгән гигант империя тагын таркала, хәтта урыслар үзләре дә бүлгәленеп, Себер, Приморье, Крым, Донбасс, Кубань, Урал, Байкал арты шикелле мостәкыйль дәүләтләр барлыкка килә. 1991 елны таркалып бүлгәленү тагын кабатланды. Тагын көч белән, кан коеп, куркытып империяне торгызырга азапланалар. Бу юлы таркалу инде бөтенләйгә шикелле. Империя шартларында тыныч тормыш корып булмаганны урыслар үзләре дә аңлый башладылар. Безгә, татарларга да аңлар вакыт җитте булса кирәк.

Империянең җимерелүе урыс милләтенә авыр стресс, алай гына да түгел, шок хастасы алып килде. Бала чакта безне «урис килә», «уриска бирәм» дип куркыталар иде. Бу куркытуны, билгеле, Явыз Иван чорындагы вакыйгалар тудырган. Илленче-алтмышынчы елларда Польшада, Венгрияда, Чехословакияда балаларны «урис килә» дип куркыттылар һәм, ниһаять, мондый куркытулар Афганстанга, хәтта ерак океаннар артындагы Никарагуага барып җитте.

Хәзер, киресенчә, урыслар килмиләр, китәләр. Ауropa илләреннән, Кубадан, Балтыйк диңгезе буга илләреннән, Урта Азиядән, Кавказдан, Украинадан, хәтта тулысынча юкка чыгып барган котып халыклары арасыннан басып алган җирдән китеп, туган җиргә кайту урыс милләтенә зур мөхәббәт, авыр югалту булып тоела башлады. Империя чорындагы урыс халкына бер тиенлек фәйда, бер мыскал җиңеллек бирмәгән ясалма бөеклеккә югалту империячел шовинистларның яраларына тоз сипкән шикелле булды. Моңа кадәр үзләрен иң көчле, беренче милләткә санап йөрүчеләр ул көчнәң, ул беренчелекнең урыс халкына да, империядә яшәгән милләتلәргә дә бары тик авырлык һәм хокуксызлык кына китереп торганлыгын аңлый башладылар. Шушы аңлау куркыныч ачу тудырды. Беренче бөтендөнья сугышында җиңелгәннән соң нәкъ шушындай хәл нимесләрдә булган иде. Үзләренең көчсез икәнлекләрен аңлау, сугышта җиңелү хурлыгы нимесләрдә башка халыкларга карата кара ачу, үч тойгысы уяткан иде. Дәүләтнең көчән, Ауropaда һәм җир шарындагы халыклар арасындагы беренчелеккә кире кайтарырга тырышу сәясәте Алманиядә фашизм галәмәтен тудырды һәм хакимияткә Гитлерны утыртты. Рәсәйдәгә хәл дә бүген нәкъ шуңа охшаш. «Кызыл-көрән» шовинистлар кемнәндер ачу алып хурлыктан котылу юлын эзлиләр. Әгәр хакимият Жиринковскийга охшашлы берәр фюрер кулына эләксә, 1933 елда Алманиядә булган хәл Рәсәйдә кабатланачак. Дөрес, гасырлар буена олоп шартларында яшәп алжыган, беркайчан да рөхәт күрмәгән урыс халкы

ның үз милләтчелеген якларга хақы бар, ләкин бу эш башка милләтлөргә зыян салырга тиеш түгел.

Татар генералларына багышланган мәкаләдә ниге урыслар турында сүз алып барам өле? Татар халкының һәр проблемасы Рәсәйнең сәясәтенә, аның таркалып, тар-мар булып яткан империясен торгызырга азаплануына бәйле. Алай гына да түгел. **Житмеш ел эчендә безнең урыска ошарга, аларча кыланырга тырышуыбыз тышкы яктан файда булып күренгән эчке зыянны шулкадәр көчәйтеп, катлауландырып жибергән ки, бүгенге көндәге мөстәкыйльлек көрешендә без шушы ике милләт арасындагы психологик тәэсирне һәм бәйләнешләрне жентекләп тикшермәсәк һәм фәнни объективлык дәрәжәсендә аңлауга ирешә алмасак, үзара киеренкелек безгә дә, аларга да зур бәла-каза китерәчәк.**

Татарлыгынан ваз кичеп, үзен урыска өйләндергән татарлар турында сүз чыгуга, күренекле урыс шагыйре Михаил Львов белән аның өжәле житөргә берничә ай кала сөйләшүем искә төшә. Ул миңа үзенең «Төшемдә татарча сөйләшәм» дип аталган шигыренең язылу тарихын сөйләде. Хәзер инде аңлыйм, ул чакта мин үземнән өлкән кешегә карата өдөпсезлек күрсәткәнмен. Шушы сөйләшүгә кадәр мин инде ул шигырьне укыган идем. Жае чыккач, «Ә нигә соң сөз өнегездә дә туган телегездә сөйләшмисез?» — дип сорадым. Сорау шагыйрьнең хәтерен калдырды. Ул миңа яшьли балалар йортына элөгүен һәм, татар булуын тоеп йөрүенә карамастан, милләттәшләрә белән аралашу мөмкинлегә булмавын аңлатты. Шушы аңлашуга кадәр дә мәрхүмнең жаны шушы турыда уйлап күп тапкырлар сыкранган, газалланган булса кирәк. Картаеп, ата-анасы киткән доньяның көннән-көн якынлаша баруын тою өлкәнлек психологиясенә хас милли хисне көчәйтеп, түзеп булмас хәлгә житкәргән, күрәсең. Башкача ул миңа, ярым ят кешегә, шул турыда сөйләп эчен бушатмаган булып иде.

Татарлыгын яшереп йөрүчеләргә без һәр очракта да бер төрле карарга өйрәнгәнбез. Гадәттә, без аларга рәхим-шәфкать күрсәтмиз. Кайвакытта бит чыннан да язмыш татар булып туган кешегә шәфкәтсез, аяусыз орына. Көчлөп чукундыруга дучар булган милләттәшләрәбезнең язмышларын искә алу жите. Ул мөскеннәрне урыслар татар булган өчен, ә без, аларның милләттәшләрә, исламга хыянәт итеп башка дингә күчкән өчен жөберлөгәнбез. Гомумән, империя шартларында татарлык санап бетергесез казалар китергән, чонки сәясәт ясар өчен иң кулай жирлек — милли мөнфәгәт.

Нәрсә булды соң бу милли мәсьәләгә? Без бит инде милли таркаулыкны бетереп, артта калган милләтләрне алга чыгарып, тарихта булмаган матур, ышанычлы халыклар дуслыгы оештыра алдык дип ышанып йөри башлаган идек. Хәтта «тарихи бердәмлектән туган совет халкы» барлыкка килүе турында карарлар чыгарып, фәнни эшләр язып, шул темага йөзләрчә диссертацияләр яклап, милләтсез тормышта яшәргә өзерләнә башлаган идек инде. Нишләп соң шундый көчле ышану уйдорма булып чыкты? Без нишләп шулай аяусыз алдандык, топ башына утырып калдык?

Империя жимерелгәннән соң аның мирасы булып берни калмый. Империянең теле дә, хәтере дә, кешеләрнең көндөлек тормышларын жайга салып, оештырып торган гореф-гадәтләрә дә булмый.

Бюрократик оешмаларына гигант көч туплый алса да, империя жансыз һәм хәтерсез яши. Бары тик милләтнең генә теле була, милләтнең тарихы, фольклоры, гореф-гадәтләрә, адәм балаларын яшәеш кыса-сында тоталырылык кануннары була. Милләт ул шөхескә охшаган, аның жаны һәм темпераменты, идеаллары һәм киләчөккә багышланган ометләрә бар. Бәлки шуңа күрә империя жимерелеп юкка чыкканнан соң да милләт исән кала һәм, яңа шартларга жайлашып, яшәвен дәвам итә торгандыр? Үзе юкка чыккан очракта да милләт, мирасын яңа оешкан этноскә тапшырып, васыятьләрән киләчөккә озата. Бәлки шуңа күрә бүгенге болгавыр заманда милләтләр жанланып, милләтчелек кинәт көчөп киткәндер?

Адәм баласы туган көннән алып гүргә кергәнче ялгызлыктан куркып яши. Кешедәге инстинкт егөрәнең күп өлеше кемнәргәдер сырышып, читләштерелү (отчуждение) куркынычыннан котылуга тотыла. Сабыйлык елларында бала анасына сырыша. Үсә башлагач, гаилә ышыгында, туганнары жылысында читләштерүдән саклану жаен таба. Мәнә шушы аң астындагы эчке, яшерен бимаза адәм баласын гомер бие эзәрлекләп тора. Үсеп житкөч, хәтта үзе гаилә корып жибергөч тә адәм баласы ялгызлыктан, читләштерелүдән куркып яшәвен дәвам итә. Сабый чакта ана жылысына сырышып ялгызлыктан котылып булса, өлкәнөеп, рухи һәм матди мохтажлыктар киңөеп, аларны гаилә күләмәндә генә хәл итү мөмкинлегә калмагач, адәм баласы зуррак һәм көчлөрәк берләшмә эзли башлай. Милләт дип аталган зур, илаһи берләшмәнә таба алучылар, кайгыртучан, шәфкәтьле тәэсиренә сырышып, милләткә хезмәт итү бәхетенә ирешүчеләрнең жаннары тынычлана, язмышлары имин була.

Күпләр исә бу бәхеткә ирешә алмыйча, ялгызлык газабыннан, шушы кешенең психологиясенә кереп оялаган аңлашылмас сырхаудан арагы дөвасына, секс оеткысына, кай очракта жинаятьчеләр берләшмәсенә сырышырга мәжбүр булалар.

Дорес, милләткә хезмәт итүне төрле кеше төрлечә аңлый һәм төрлечә эшкә ашыра. Бу эш бернинди мәжбүрият катнашында алып барылмый. Милләткә хыянәт итүчеләргә дә бернинди рәсми, юридик хөкем юк. Милләткә хезмәт итү тулысынча әхлак белән иман карамагында. Бүгенге көндәге милләт алдындагы иң зур, иң изге бурыч — мөстәкыйльлек көрешен генә алайк. Бу изге эшкә иң көчле зыян китерүчеләр империячел шовинистлар түгел, милләт мөнфәгәтен сатып, халыкка хыянәт итеп, шул файда берабәрәнә көн күрүчеләр. Мәнә шушы шартларда безгә

Милләт дип аталган зур, илаһи берләшмәнә таба алучылар, милләтнең кайгыртучан, шәфкәтьле тәэсиренә сырышып, аңа хезмәт итү бәхетенә ирешүчеләрнең жаннары тынычлана, язмышлары имин була.

кемнең кем икәнлеген танырга, эшләнеп килгән уңышларны һәм югалтуларны, файдаларны һәм зыяннарны бөяләргә ойрону вакыты житө. Татар милләте вәкиле бүгенге шартларда үзен ничек тотарга тиеш һәм ул үзе нинди булырга тиеш? Менә шушы сорауга җавап эзләгәндә исемә 20 февральдә Президент-отельдагы очрашуны оештыручы кеше күз алдыма килеп баса.

Генерал Гәрәев җәмгыять пирамидасының иң югары баскычына күтөрелүенә дә карамастан, милләтен онытмаган, гомер буге диярлек чит телдә сөйләшеп, читләр арасында яшәсә дә ана телен саклай алган. Бүгенге авыр, катлаулы чорда рәсми вазифасы империянең иминлеген саклау булуына карамастан, үз халкына, милләттәшләренә булган мөһәббәттен яшермичә, гажәп самими һәм табигый рәвештә туган ягы белән даими элемтәдә яши. Яшь буынга үрнәк булырга лаеклы эталон шөхәс эзләгәндә мин бер дә икеләнмичә Мәхмүт Әхмәт улы Гәрәевнең исемен атар идем.

Очрашуга катнашкан тагын бер «генерал» турында сөйләмәсәм, мөкаләм өтек булыр дип куркам. Кичәдә ул остенә «сәт салган кофе» төсәндөгә костюм киеп килгән иде. Бу костюмның Карден яисә Валентино ательесында тегелгән булуы күзгә бөреләп тора иде. Кулларын артка куеп, очрашуга җыелган генералларга тыйнак кына карап йөри. Ара-тирә генерал Гәрәев белән очрашып, бер-ике сүз әйтешеп алалар. Бу кешенең кем икәнлеген миңа профессор Борһанов аңлатты:

— Кичәнең спонсоры,—диде ул.—Хәликов Нәил Корбан улы. Бизнесмен.

Спонсорның килгән киеме генә түгел, табындагы сый-нигъмәтләр дә, аларны ташып йөрүче официантлар да «донъя стандартына» тәңгәл иде.

Берничә көннән мин Хәликовнең офисын карарга килдем. Шулай ук «Президент-отель»да, люкс номер. Нәил Корбановичның өстендә спортчылар кия торган күн куртка. Телефоннан сөйләшә. Ике минут. Иң озак дигәндә оч, дүрт минут. «Әйе». «Мин риза». «Килештек». Сирәк кенә: «Ашыкмыйк өле». «Тагын бер кат чамалап карыйк». Шулай сүзләр. Шуның белән Хәликовнең активына керәчәк яисә аның кешәсеннән чыгып җитди бизнес юлына китчәк миллионнарның язмышы хәл ителә. Күршә бүлмәдә факс. Ул минут саен көгәзгә басылган текстны өстәлгә төкереп ала. Ниһаять, Нәил Корбанович кемгәдер шылтыратты. Телефоннан сөйләшү шулай кешәгә күчте. Ул үзе исә минем якка борылып елмайды.

— Генералларның очрашуын оештыру өчен сез

алты миллион түләгәнсез дип сөйләләр, дөресме?

— Бездә шулай инде. Акча турында сөйләргә яраталар. Ул очрашуга мин акчаны нәкъ кирәк хәтле тоттым. Бер тиенгә артык та, ким дә түгел.

Мин инде соравымны кабатлап тормадым. Көнәе бишәр мең төшереп гәзит сатучылар яисә йөзәр мең табыш ясаучы арагы алыпсатарлары көндәлек һәм айлык табышлары белән мактанарга яраталар. Күп миллионнарны кертеп һәм чыгарып торучылар бу турыда сүз куертканны өнәп бетермиләр шулай.

Минем тагын бер соравым җавапсыз калды.

Дөресе, җавап мин теләгәнчә булып чыкмады.

— Сез соң кайсы өлкәдә эшлисез? Каян, нәрсә аласыз, нәрсә сатасыз? Нинди заводларны, предприятиеләрне эшләтәсез?

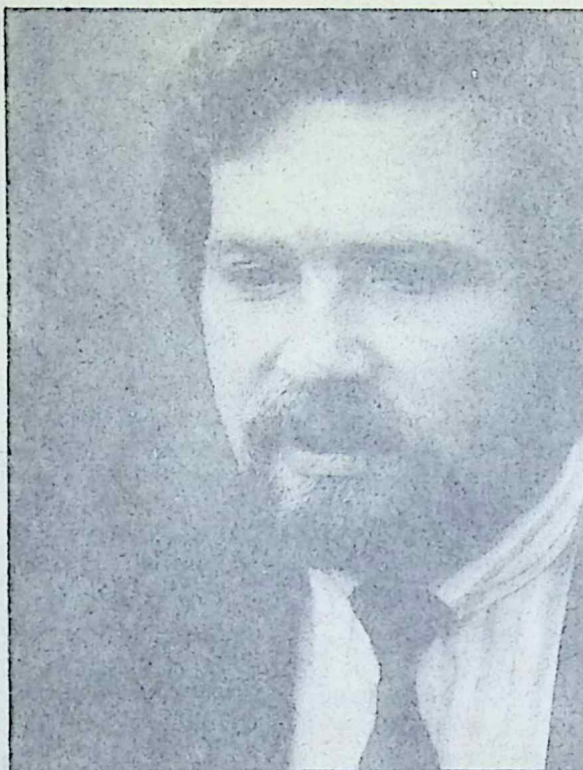
— Бүгенге көндә эшкарлык белән шөгыльләнү шактый катлаулы. Стабильлек диләр бит. Шулай җитми. Шуңа күрә бер үк вакытта төрле эш белән шөгыльләнәргә туры килә. Әгәр матбугатта мин шөгыльләнгән эш турында язып чыксагыз, сезнең мөкаләгез укучыга барып җиткәндә мин инде башка эш белән шөгыльләнгән булырмын.

— Бизнесмен булу өчен иң кирәкле сыйфат нидән гыйбарәт?

— Эш сөюдер дип уйлайм,—диде офис хуҗасы һәм тагын елмайды.—Шуңа тагын бер сыйфатны өстәргә кирәктер: зур табышка юлыгу белән ул файдага теш-тырнагың белән ябышып яту бик зур зыян китерә. Әгәр көннәрдән бер көнне бар тапкан акчаңны, малыңны югалтып төп башыңа утырып каласың икән, кайгыру, үкенү булырга тиеш түгел. Чын бизнесмен табыш, керем өчен түгел, эшнәң үзеннән тәм табып, эш өчен яшәргә тиеш. Бары тик шулай очракта гына эшкарлык уңыш китерәдер дип уйлайм мин...

Шушы әңгәмә вакытында мин Хәликовкә кырык биш яшь икәнлеген, аның шушы көннәрдә бер төркем хажга баручыларга спонсорлык кылырга җыенуын, гарәп илләре, бигрәк тө сөгүдлеләр, әмират илләре белән элемтәсен ныгытырга җыенуын аңлады. Чыннан да, милләтнең киләчәген дә, халыкның имин яшәвен дә, хәтта җир йөзәндәге тынычлыкны да киләчәктә Хәликов шикелле «генераллар» хәл итәрләр дип ышанам мин. «Идел» журналын укучылардан Нәил Корбан тәҗрибәсенә дикъкать белән, күңел биреп карауларын үтенеп сорар идем. Шулай ук яшь, чибәр кызларга шундый кешенең буйдак хәлдә яшәвенә шөйлә белдерсәм дә ялгыш булмастыр.

1993 ел, март. Мәскәу.

Затлылык

Үз-үземнән качу теләге миндә дә туган иде. Бу халәтнең беренче мәртәбә мине кайчан биләп алуын, тирә-юньнең минем очен шулай эч пошыргычка әйләнүен хөзәр тогәл генә хәтерләмим дә, ләкин берчак сүнәчәк хәтеремне сихри нур белән тулыландырып торучы чын тормышның көндәлек гадәтилек пәрдәсе артында гына яшеренеп торуына ышаныр очен мин үзем уйлап тапкан теләсә нинди әкият иленә качарга өзәр идем.

Мин үземнең доньяма ашкындым һәм, чыннан да, бабайлар өйтмешли, жир читенә кадәр барып життем. Шулай килеп чыкты инде: Вахитов урамындагы Әжем мәче-

теннән ерак түгел иске китап киш-тәсенә охшаган агач йортта үткән балачагымның беренче карашка өметсез булган хыяллары кырык яшемдә барысы да диярлек тормышка ашты... Мин Японияне, Австралияне күрдем, Лондонда һәм Венециядә яшәдем. Һәм һәр жирдә ялгыз йөрдем, мине туристлар төркеме башлыгының үткер, ябышкак карашы беркайчан да капшый алмады...

Менә шушы урында миңа гадәттәгечә күкрәк киереп илһам белән кычкырырга да кирәктер, янәсә, мин күп йөрдем, күп күрдем, өмма туган илдән дә якынарак, газизрәк нәрсә юк! Кокос пальмалары һәм доньяның архитек-

тура могҗизалары аша күз алдыма Казан килеп басты, жанымда татар җыры яңгырый башлады, дип тө өстәсәң, нинди матур килеп чыккан булыр иде, югыйсә... Ә яңгыраса ни? Минем ни катнашым бар аның үлемсезлегендә? Юк, теләсәң-теләмәсәң дә, донья үзе кыланганга караганда катлаулырак та, серлерәк тө, дөһшәтлерәк тө...

Шушы вакыт эчендә мин үз сүземне ачыктан-ачык өйтү мөмкинлегенә ирештем. Кешеләрнең минем турында ни уйлаулары мине өллә ни кызыксындырмый инде. Шуңа күрә хөзәр дә ачыктан-ачык өйтәм: мин хәтта туган илемне ярату-яратмавымны да белмим. Һәм аның мине яратуына да өле-

гәчә ышанып беткәнем юк. Бер генә нәрсә анык: аңардан качып китеп, яшеренеп булмый, аны онытырга мөмкин түгел. Ул сине ботен жирдән әрнүле моңга, сагышлы сагынуга, якты үкенечкә өверелеп эзлөп таба... һәм дөнья сахрасындагы рәшә булып һаман үзенә чакырып тора.

Шундый заман—татар булу дәрәжә хәзер. Тик шунысы аяныч, безнең бу болганчык елларда дәрәжә сәяси тосмер алды. Ә сәясәттән мин һәрвакыт жирәндем, һәм чираттагы якты килчәккә ымсынган чираттагы бернинди күчеш чоры да мине үз фикеремнән кайтара алмас. Минем татарлыгымны ходай биргән, мин аңардан беркайчан да, хәтта егерме ел элек тә баш тартмадым. Ул вакытта миңа урыс кушаматы алырга тәкъдим иткәннәр иде, янәсе, шул очракта гына минем исемем социалистик әдәбиятның күгендә якты йолдыз булып кабыначак... Ләкин минем сайлау хокукым юк иде, мин татар булып туганмын, ә әти-әниңе сайлап алмыйлар. Ул гына да түгел, мин һәрвакыт татар булырга, татар телендә язарга теләдем. Мин хәтта үземдә сөләтле татар шагыйре һәлак булган дип уйларга да жорьәт итәм. Соңгы елларда туган телне даими өйрөнү мөмкинлегенә ирешүгә караганда, миңа англиз һәм алман телләрен өйрөнү жиңелрәк булды. Туган телгә якынаерга омтылуымны милли мәданиятне «кайгыртучылар» шөбһәләнен күзәттеләр. Бу кешеләр минем кебекләргә ул вакытта да кырын күз белән карыйлар иде, хәзер дә аларның карашлары шул килеш калды. Теге чакта да, бүген дә болар сәяси остенлек дөгъва итә. Шунысы куркыныч...

Чыңгыз Айтматовның жиңел кулы белән телебезгә яңа ярлык килеп керде. Аның бөясе, башка ярлыкларныкы кебек үк, бер тиендә тормый. Ярлыкларның бөясе шунда, алар һәр чирне, һәр күренешне гомуми күләмдә дөрес тә аныкыйлар кебек, әмма шахес һәм аның күңел чалымнары бу билгеләмәнең кысаларыннан читтә кала. Менә хәзер дә, кирәксә-кирәкмәсә дә, сорән салалар: маңкорт! Бу сүз белән татар мәданиятен төрле сәбәпләр аркасында аңлый алмаган һәрбер кешене гаеплиләр. Ләкин моның өчен бер-

кемне дә битөрләргә ярамый бит... Бу битөрлөү аларны татар мәданиятеннән тагын да читкә этәрә. Адашкан жаннарда әдәбиятка, сәнгатькә мөхәббәт уяту мең мәртәбә кыенрак. Чөнки аның очен бу мөкәтдәс мәданиятне үзенңә дә тирәнрәк, төплерәк аңлавың мөжбүри. Ә балачактан ук, үзләре дә сизмичә, туган телнең саф чишмәсеннән авыз иткән кешеләрнең күбесе моңа сөләтле түгел. Хәтта Айтматовча да маңкорт булу—бәхетсезлек һәм жәза, бу язмышны беркем дә үз теләп сайлап алмый. Татарлыкны аңлы рәвештә кире кагучы азчылык белән сәяси бушбугазлардан кала, башка «маңкортлар» үзләреннән ни көткәннәрен аңлап та бетермиләр. Алар үзләренә тәкъдим ителгән мәданият белән дөньялыкта үз-үзләрен раслау арасында бернинди тәңгәллек тапмыйлар. Кешенең күзен тырнап ачып булмый. Бары тик аңа яктылыкны гына күрсәтергә кирәк.

Минем тормыш юлым бу мәсьәләдә гыйбрәт булырлык, диләр. Бәлки шулайдыр да, әмма мин ул юлның бүтәннәр өчен дә гадәти булачагына өметләнәм. Аның гыйбрәтле икәнлегенә карамастан, мин беркемгә дә, хәтта көнчел бәндәләргә дә, бу ачы төжрибәне теләмәс идем. Минем өлешемә рухи газалар һәм жанны изгән эчпошыргыч интегүләр тиде. Тумыштан бирелгән татарлыгым белән урысча төрбиям арасында тирән упкын ятканын мин һәрвакыт тоеп яшим. Мин инде ул улкын аша үтәргә, сикереп чыгарга өмет тә өзгән идем. Бүтән телләргә белү һәм өйрөнү ярдәм итте. Моңа, тырышкан очракта, соңгы өч буынны тәшкил иткән һәр татар ирешә ала. Безнең күбебез бит балачакта туган телне тыңлап, аңлап үскән кешеләр. Бәгыремә яшергән сагышны татарча шигъри сүзгә төрер өчен мин башта мадъяр, англиз, алман телләрендә шигърьләр яздым. Бары тик шуннан соң гына аңам телендә шөбһәләнен беренче юлларны көгазьгә төшерергә кыюлык туды. Ләкин бу минем юлым, минем язмышым... Башкаларга бүтән юллар ачык, тик алар күренмиләр генә. Яктылык кирәк.

Кемнәргәдер сөөр тоелырга мөмкин, соңгы биш ел эчендә миңа үзем белгән телләрдә татар мә-

данияте һәм тарихы турында дөньяның бик күп илләрендә нотыклар укырга, мәкаләләр язарга туры килә. Тыңлаучыларның йөзенә карагач, сорауларын ишеткәч, мин аларның безнең мәданияткә булган соклануларын күреп сөенәм. Ә бит өле алар дөньяда безнең милләтнең бар икәннән дә моңарчы белмиләр иде! Нинди илдә яшәүләренә, нинди телдә сөйләшүләренә карамастан, алар безнең милләттән бөркелгән яктылыкны тоемлап алалар. Мәданиятебез хакындагы шундый нотыкларны мин Италиядә дә, һиндстанда да укыдым. Без үз мәданиятебезнең зур һәм өлегәчә ачылмаган серлә кыйтгасында яшибез икән. Аны бик сирәкләр генә белә, бик азлар гына аңлый. Мәсьәлә бу кыйтганы ача барган саен арткан белемдә генә дә түгел. Эш бу мәданиятнең күзнә камаштырырлык Затлылыгында. Бу Затлылык рухи сабырлык, түземлеккә һәм бүтән кешенә аңларга тырышуга нигезләнгән. Нигә ул нигез чатнады соң? Нигә бүген милли мәданият байрагын болгаучы кешеләр шулкадәр түземсезгә өверелде. Мин нәкъ менә шул байракны болгап, байрак сабы белән башкаларның борынын канатучылар турында сөйлим. Ничиксез бөек булган татар мәданиятен саклаучылар һәм тудыручылар артык кычкырмайча гына, жан-фәрманга үз хождәләрендә хезмәт итә биреләр. Алар аңлай: өгәр дә оста үз эше, үз максаты турында күбрәк сорән сала башласа, ул оста булудан туктап, гап-гади һөнәрчегә өйләнә. Бездә ниндидер театрдагы кебек рольләр алмашу килеп чыкты сыман. Ун-егерме еллар элек сөхнәдә бүтәннәр иде, хәзер милли сөхнәне башкалар били. Бер-берсенә охшамаган бу каһарманнарның бер уртак ягы бар: аларның терсәкләре озын. Ә егерме елдан соң ук Ватаныбызда горурлык хисләре уятчак мәданиятнең чын асыл өлеше һаман күлөгәдә кала. Чөнки ул көндәлек ыгы-зыгыдан файдалана, болганчык суда балык тотә белми һәм теләми дә... Бу кешеләрнең башкарган хезмәтендә аңны һәм жанны сугарып торучы тирән саф чишмәләрен беренче карашка күреп тә булмый. Татар мәданиятендә Затлылык традицияләрен дөвам итүчеләрне, шуны тудыручыларны аңлар өчен

еш кына аң һәм жан тырышлыгын куярга туры килә. Бу һәрвакыт шулай—шулчакта гына син үзең дә Затлылыкка яқынаясың. Егерме елдан соң, белгечләр барысын да аңлатып, шәрехләп күрсәткәч, безнең балаларыбыз гажәпкә калыр: нинди гадилик, нинди гүзәллек! Әтиләребез, бабаларыбыз үзләренең даһилар белән бергә яшәүләрен ничек сизмәгәннәр?! Әйе, барысы да кабатлана, дөньяда бернәрсә дә яңа түгел... Варисларның гажәпләнүле сорауларына да җавап бик гади һәм татарча булчак... Мәдәниятне саклаучылар һәм тудыручылар бер татар әйтемен яхшы хәтерлиләр: «Авызың тулы кан булса да, кеше алдында төкермә». Ә бездә бу дөя гадәт һәм кирәксә дә-кирәкмәсә дә күкрәк сугу бөтен бөхәсләрдә топ гадәткә әверелде.

Шунындай сәхнәви телмәрләр һәм хәрәкәтләр белән мәдәни дип аталучы милләтләр арасына кереп була микәнни? (Хәер, монысы да наив һәм киң таралган ярлыкларның берсе, чөнки татар мәдәнияте чынлап белүче кеше аңа каядыр күтәрелгә, кем арасынадыр кысылырга кирәк түгел икәнлеген яхшы белә). Чикнең теге ягында: юк, мин урыс түгел, мин—татар!—дип кычкыру гына җитенкерәми. Беркемнең дә—кабатлап әйтәм, беркемнең дә!—моңа исе китми. Анда үз мәдәниятеңә таянып нәрсәгә сәләтле икәннең күрсәткәч кирәк, ә кайсы милләттән булуың белән аннан соң гына кызыксыналар. Милли мәсьәләгә мондый караш барлык милләтләрне тигез итеп күргән Ислам берлеге төгәлиматы белән дә тәңгәл килә.

Инглизчә сизелерлек татар акценты белән сойләшүен үзе дә белмәгән мөрхүм Рудольф Нуриев турында да күп сойләп була. Балет биегәндә һәрбер сикерешендә залга: менә без, татарлар, шулай булдырабыз!—дип кычкырмаганы өчен кайберәүләр кебек аны битәлләргә дә мөмкиндер. Әмма Британия газетасы «Гардиан»ның былтырғы декабрь санында аңа багышланган мөкаләсә «Бөек татарның ятагы янында» дип атала иде. Һәм нәкъ шунда, шул мөкаләдә Татар жанының бөеклеге, коче, затлылыгы турында сүзләр бар. Нуриев бу сүзләрдә беркайчан да кулланмады. Бәлки безгә

дә үзөбезнең татар жаны турындагы сүзләргә, башкарган эшләребезгә карап, башкалар әйтүен көтәргәдер...

Ватанны, әгәр дә ул бар икән, онытып та, ташлап китеп тә булмый. Иртәме, соңмы, ул үзән һәрвакыт искә төшерәчәк. Бу җәһәттән дә үткән ел минем өчен гыйбрәтле иде. Елны мин Һиндстанда, Пәнжәбтән Кералуга, Бенарестан Мөдрәскә кадәр җирләрдә нотык сөйләп йореп, башлап җибәрдем. Бервакыт Мөдрәстә дусларым, моселман-әхмәдиләр, моннан йөз чакрым ераклыкта гына урысларның колониясе яшәгәннен әйттеләр. Алар белән Ислам турында сөйләшсәк әйбәт булыр иде, янәсе. Без Бенгаль култыгындагы кечкенә шәһәргә юнәлдек. Ул, хәтерем ялгышмаса, Путтуччери дип атала иде бугай. Анда биек киртә белән өйләндереп алган урыслар биләмәсен эзләп таптык. Ул берничә йорттан гыйбарәт иде. Мин капкадан кердем... Һәм Азнакайга килеп эләктем. Чөнки «урыслар» дигәннебез, табигый ки, Ык буеннан килгән татар нефтьчеләре булып чыкты. Һәм мин, берничә ай буена инглиз, кайчакта мадьяр телендә генә аралашып йөргән кеше, туган телемнең шифалы һавасын иснәдем. Вақыт гадәттәгечә бик аз иде, ләкин ул сөйләшеп утырырга да, намазга да, татар бөтенгән һәм мөтрүшкәсен салып чәй эчәргә дә, кыстыбый ашарга да җитте. Баш очында биек Һинд тәне иде, анда коньяк йолдызлары җемелди, диңгез яны үзәкләреннән саф җил исә... Рәхмәт сезгә, дусларым, бәлки сез бу заманы укырсыз һәм безгә нинди рәхәт булганын искә төшерерсез... Узган ел шулай башланды. Ә Вашингтонда төгәлләнде. Анда да мин Кеннан институтында Татарстан турында телмәр сойләгән идем. Шул телмөрдән соң, Вашингтонны аркылы кисеп, без вақытлы америка Марат Акчурин белән күрше Мэриленд штатындагы аның фатирына киттек. Машина эчәндә җыр яңгырады. Сез, бәлки, берәр Брюс Спрингстинны тыңлап барганнардыр, дип уйлыйсыздыр инде? Юк, Чаллы ансамбле башкарган татар җырлары иде ул... Илаһи мизгелләр иде.

Чит илләрдә йөргән вақытта татар мәдәнияте мине шулай табигый рәвештә үзенең нурлары бе-

лән төреп, жылытып йөрдә. Венециядә, Римда, Лондонда, Мюнхенда, Дөһлидә, Амритсарда һәм үз географиям киңлекләрендә мин даими рәвештә кешеләрнең кызыксынулы карашларын тойдым. Дорес икән: туган мәдәниятеңә катнашы булмаган, аның өчен горурлана белмәгән бәндәләргә күңелә ятим була, аларны ирексездән кызганасың. Бик аяныч!

Ла Сапиенца дигән Рим университетында мин архитектура профессорларына Сөембикә манарасының итальян проекты буенча салынуы турында исбатланган фаразымны сөйләп биргәч (ә бу фараз татар төзүчеләренең осталыгын һич тә киметми), алар шушы гына да Казанның итальян Кватрочентосы шәһәрләре белән бер кимәлдә булуын аңладылар. Бу турыда миңа доҗлар нәселенән чыккан, Венециянең берничә урамына һәм каналына үзенең нәсел фамилиясе кушулуыга исе дә китмәүче профессор Фоскари әйтте. Аларга—Итальян Яңарышының белгечләренә—татар мәдәниятең нурлы иңдә һәм дөньяларын, дөньяга карашларын киңәйтте.

Татарстанга мәхәббәтем хакында сөйләргә хаклымы икән мин, белмим... Мәхәббәт ул иман кебек, эш белән ныгытылмаса, чын түгел. Ә үтөлгән эшләр шулкадәр аз. Мин моны бернинди кыланусыз язам һәм үз иҗатымның кемгәдер тирә-яктагы бу болганчык көннәрдә үз урынын ачыкларга ярдәм итәчегенә ышанам. Бу мөкаләдә аныкланган рухи дүлкынардагы бер чакыру, иңрәү кебек. Шуңа күрә биредә мин тормышымның һәм үз милли тәҗрибәмнең бөтен якларына да кагылып тормыйм. Барысы турында да ике зур китапта сойләчәкмен. Мин ышанам, укучыларга бу өсәрләр гыйбрәтле һәм кызыклы булыр. Аларны мин татар мәдәнияте өчен югалмаса тиеш кешеләргә язам. Затлылык сагындыра.

Үз тарихи казанышларын күрсәтер өчен кешеләргә маңкорт дип атарга ярыймы соң? Чакмадан ут элдәрегез, һәм бу кешеләр үзләре үк жылы һәм яктылык эзләп сезнең янга килерләр.

1993 елның гыйнвары,
Казан.

Р. Зәйдулла төрҗемәсе.

«Идел» ул — кыюлык. «Идел» өчен кыюлык —
заман җилләренең җылынуы яки суынуына
бәйле вакытлы нәрсә түгел,
ә бәлки аңа тумыштан хас булган
чынлык вә ихласлылыкның чагылышы гына.

«Идел» ул — миллилек. Журналның теле
«милләт» сүзе белән ачылды.

Күп миһнәтләр кичергән татарга
кояш чыксын дип тырышу,
яшьләребезгә чын милли тәрбия бирү —
«Идел»нең асыл вазифаларыннан берсе.

«Идел»нең
кайбер
рубрикалары

- Милләтчеләребез
- Эшкуарлар мәктәбе
- Киңәш базары
- Мәшһүр татарлар
- Мәдрәсә
- Татар мәктәбе
- Көфер почмагы
- Адам белән Хәва
- Әфсен-төфсен

Ф СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ ЖУРНАЛА

73952

«Идель»

(индекс издания)

(наименование издания)

Количество комплектов 1

на 19 ___ год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Куда

(почтовый индекс)

(адрес)

Кому

(фамилия, инициалы)

ДОСТАВочная карточка

ПВ

место

ли-тер

ЖУРНАЛ

73952

«Идель»

(индекс издания)

(наименование издания)

Стоимость	подписки	руб.	коп.	Количество комплектов
	перс-адресовки	руб.	коп.	тов

на 19 ___ год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Куда

(почтовый индекс)

(адрес)

Кому

(фамилия, инициалы)

«Идел», акча кытлыгы кичерүгә
карамастан, берәүне дә арзанлы
кызыклылык кармагына каптырырга
омтылмый. «Идел» үз укучысына дусты,
мәсләктәше итеп карый, гыйлем-тәрбия
бирергә, аны бер илле булса да
үстерергә тели.

«Идел» ул — үтә мавыктыргыч
вә гыйбрәтле повестьлар, хикәяләр.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штампа отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки)

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

Журнал икә тел-
дә чыга. Татарчасы-
ның («Идел») инде-
ксы — 73951, урысча
тордәшенекә
(«Идель») — 73952.

Аңа элек СССР со-
ставына кергән жо-
мһүриятләрнең бо-
тенесендә дә язы-
лып була.

Киләсе елда З. Хәким, Н. Гыйматдинова, Л. Лерон, З. Зәйнул-
лин, Ф. Гыйльметдиновларның яңа повестьлары дөнья күрчәк.
Япъ-яшь шагыйрьләрнең, прозаикларның әсәрләре басылачак. Ак-
сакал әдипләребез Ә. Еники, М. Мөһдиев, М. Юныс һ. б.ларның
бүгенге тормышыбыз турында уйланулардан гыйбарәт язмаларын
төкдәдим итчәкбез.

Рафаэль Насыйбуллин

Әхмәт Гаязов

Камил Бикмөхәммәтов

ШҮРӨЛЕНЕ НИЧЕК КОТКАРЫРГА,

ЯКИ

«ТАТАРФИЛЬМ» ПРОБЛЕМАЛАРЫ

...Сизде эшне Шүрәле дә: кычкыра да бакыра,
Сызлана һәм ярдәменә Шүрәләләр чакыра.
...Бик авырта кулларым, дуслым, жибәр, зинһар
жибәр;
Шүрәлене рәнжәтүдән нәрсә бар сиңа, ни бар?

Габдулла Тукай тарафыннан шул исемдәге татар халык әкиятә буенча ижат ителгән әсәрдәге бу юллар хәзер кемгә генә таныш түгел икән?! Шагыйрь үзе мондый искөрмә язып куйган: «Мин бу «Шүрәле» хикәясен Пушкин вә Лермонтовларның шундый авыл жирендә сөйләнгән хыялый хикәяләренә язуына ис-

тинадән яздым. Өмид юк түгел әле: бара торгач, үз арамыздан маһир рәссамнәр чыгып, шүрәленең көкрә борын, озын бармак, мөгезле башларын һәм дә кулы кысылуларын, шул тасвир кыйлынган урманнарны — һәммәсен тәрсим кыйлып чыгарырлар. Авыл жирендәге хыялый хикәяләренә һәммәсен язып чыгу файдадан башка бернәрсә дә булмас зан идәрәм.»

Һәм чыннан да, поэма сюжеты буенча дистеләгән картина, шулай ук музыкаль әсәрләр ижат ителгән. Тукай Шүрәлене мистик мелодрама жанрында кино экраннарында күрсәтеләр дип тө күз алдына китермәгән микән әле...

Жәен авылга кайткан нәни геройга (аны Марат Биктимеров уйный) бабасы үзенең яшьлегендә Шүрәле белән очрашырга туры килүе һәм аның бармакларын кыстыруы турында сөйли. Малайга Шүрәле бик кызганыч була, аны хәтта төштә дә күрә. Ә малайга Шүрәленең ялыну-ялвару тулы күзләре тынгы бирми: «Кем соң мексен Шүрәлене коткарыр?» Ахыр чиктә үзе үк бичараны бөладән йолып ала, Шүрәле исә, төшөккөрдән гажиз булып, аның учына урман чикләвекләре сала, ә бабасыннан малай «Кырлайны беркайчан да онытма» дигән үгет-несихәт сүзләре ишетә. Ягъни, ватаныңны һәм ана телеңне онытма...

Тышкы яктан гади генә булып күренгән, әмма тирән эчке мәгънәгә ия кыска метражлы бу фильм ике өлештән торырга тиеш дип уйланылган, әмма инфляция үзенекен иткән һәм нибары ун минут вакыт белән чикләнергә туры килгән. «Шүрәле» — Бөтенроссия кино хезмәткәрләренең квалификациясен күтәрү институтына укырга җибәрелгән җиде режиссердан берсенең диплом эше. Режиссеры да, сценарий авторы да — Камил Бикмөхәммәтов булган бу өсәрдә Г. Камал исемендә татар дәүләт академия театрының яшьләре белән бергә Шөкәт Биктимеров, Равил Шәрәфиев кебек танылган артистлары да чыгыш ясый. Сценарийның операторы — Николай Морозов.

Тасманы карагач, өлбөттә, аны төшерү һәм гомумән, милли кинематографның киләчәге турында сүз чыкты. Камил үзе бу сюжетны озак уйлап йөргән һәм, мөгаен, теләген тормышка ашыруда аңа консерваториядә уку, радио һәм телевидениедә эшләү елларында алган тормыш тәҗрибәсе дә ярдәм иткәндер. Шулай ук Мәскәүдә Бөтенроссия дәүләт кинематография институты профессоры Булат Мансуровның дәресләре, Игорь Гостев һәм башка режиссерлар янында практика үтүе дә эзсез калмаган.

Ә бүгенге көндә яшь белгечләргә ни борчың соң? (Әңгәмәгә Илдар Мансуров та кушылды). Үз хезмәтләренең киштәләрдә тузан җыеп ятуы. Югыйсә, республика кинотеатрларында күрсәтелсә, дәүләтнең белгечләргә укуга тоткан чыгымнарын булса да капларга ярдәм итәр иде. Һәм менә ике ел инде үзләренең дә хәле хәл, өлгә кадәр дипломнарын да кулларына тотып карый алганнары юк. Милли кинематографчылар берлегендә (бүген аның уставын өзәләр һәм регистрацияләү эшләре бара) үз «Милли фильм» киностудияләрен булдыру, яшь режиссерларның иҗат планнарын тормышка ашыру өчен дәүләт бюджетиннан акча аерып бирелү турында хыяллана алар.

Ә хәзер инде рәсми затларга мөрәҗғәгать итеп карыйк. Әңгәмәдәшем — Татарстанның кинематография буенча дәүләт комитеты рәисе Рафаэль Сафа улы Насыйбуллин һәм баш мөхәррире Әхмәт һади улы Гаязов.

— Рафаэль Сафович, Татарстанда сәнгатьнең яңа тармагы кайчан барлыкка килде?

— 1991 елда хөкүмәтебез «Татарстан Республикасының милли кинематографиясен булдыру һәм үстерү чаралары турында» карар кабул иткән иде. Һәм шушы документ белән Татарстан дәүләт кино фондын, аның производствосын оештыру, тиражын өзәләрү һәм киновидеофильмнарны прокатлау буенча дәүләт-жәмәгати күптармаклы иҗат-производство комплексы барлыкка килде.

— Милли киноның аякка басу һәм үсү программасында нинди юнәлешләр бар соң?

— Алар дүртәү. Беренчесе — «Татарфильм» студиясенең материал-техник һәм производство базасын

булдыру. Казанның Жиңу проспекты һәм Оренбург тракты районында студияне төзү эшләре өчен җир билгеләнгән. Техник проект быелның ахырларына тәмамланарга тиеш.

Шулай ук кино производствосының технологик нигезе дә салына. «КазНИИтехфотопроект» институты белән берлектә «кодак» тибындагы югары сыйфатлы һәм дефицит булган пленка эшләүне өзләштерү башланды. Алдагы елларда бу өз ихтыяжларыбызны канәгатьләндерү генә түгел, БДБ илләрендә дә пленканың төп фондларының хужасы булу мөмкинлеген бирәчәк.

Икенчесе — студияне кадрлар белән тәмин итү. Кинорежиссерларны инде телгә алдыгыз. Алардан тыш Мәскәүнең кинематография вузларына ике продюсер, ике режиссер-мультипликатор, ике кинодраматург җибәрелде. Хәзер Казан уку йортлары базасында кино бүлекләре һәм факультетлары ачу турында сүз алып барабыз.

— Ә өченче юнәлеш буенча, өгәр ул әдәби-иҗат базасын төзү булса, Әхмәт һадиевич, бәлки сез җавап бирерсез?

— Кыскача гына эшләнгән эшләргә санап чыгам: егермеләп язучы һәм журналист катнашында иң яхшы уен фильмнарының әдәби сценариена ике конкурс үткөрелде. Яшь авторлар Зөлфәт Уәким, Вахит Имамов, Заһир Садыковлар жиңүче урыннарны яуладылар. Моннан тыш, үткән ел Мәскәү режиссеры Б. Мансуров һәм шагыйрь Г. Рәхим белән «Шәһри Болгарның җылы җилләре» дигән шартлы исем астында тулы метражлы нефис фильм сценарие язуга килешү төзелгән, ә драматурглар Р. Хәмид һәм Р. Мингалим хәзер «Идегәй» халык эпосы мотивлары буенча кино-сценарий эшлиләр.

Шулай ук «Мөшһүр кешеләр тормышы» сериясеннән танылган татар мәдәнияте өһәлләре турында кыска метражлы тасмалар өзәләрүне дә күздә тоталар.

— Сезгә, Рафаэль Сафович, дүртенче юнәлешне атайсы калды.

— Дүртенчесе исә киноның производство тармаклары белән тамашачы арасында бердәмлек булдыру. Югыйсә, татар киносы яңарыш стадиясендә үк һәләкәткә дучар ителәчәк. Кино экраннарын түбән сыйфатлы, көчләрү һәм явызлыкны җырлаучы чит ил продукциясеннән азат итәргә кирәк. Һәм моңа нисбәттән безгә дәүләтнең ярдәме кирәк.

Сүз уңаеннан, майда Министрлар кабинеты «Татарстан республикасы территориясенә киновидеопродукцияне ачык күрсәтү тәртибе» турында карар кабул итте.

Кинематографиянең барлыкка килүе — озак вакыт һәм күп акча сорый торган процесс, әмма миллиәткә ул бүген эчәр су кебек кирәк.

Чишмә суыдай саф күңелле малай да экрандагы Шүрәленең бәласенә сыктансын өйдә, ә бабасының авыл өендә, заманнарны ялгап, иске күкелә сөгәтләр текелдәсен, оныкның баш очында ана телендә бишек җырлары яңгырасын.

Милли кинематографта өлгә малай кебек яшь. Әмма ул ныгыр һәм аякка басар өле дип өметләнәик.

P.S. Августта кино көненә бер төркем танылган кинематографчылар килүе көтелә һәм алар белән милли кинематографиянең проблемалары һәм үсү перспективалары турында фикер алышулар күздә тотыла.

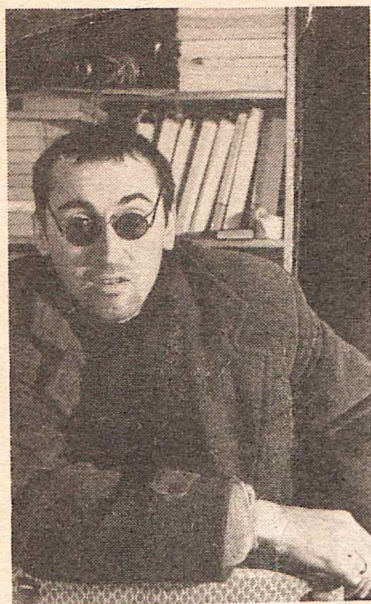

Кинематографиянең барлыкка килүе — озак вакыт һәм күп акча сорый торган процесс, әмма милләتكә ул бүген эчәр су кебек кирәк.

Чишмә суыдай саф күңелле малай да экрандагы Шүрәленең бәласенә сыкрасын әйдә, ә бабасының авыл өендә, заманнарны ялгап, иске күкелә сөгәтләр төкелдәсен, оныкның баш очында ана телендә бишек җырлары яңгырасын.

Милли кинематограф та әлеге малай кебек яшә. Әмма ул ныгыр һәм аякка басар дип әметләнә.

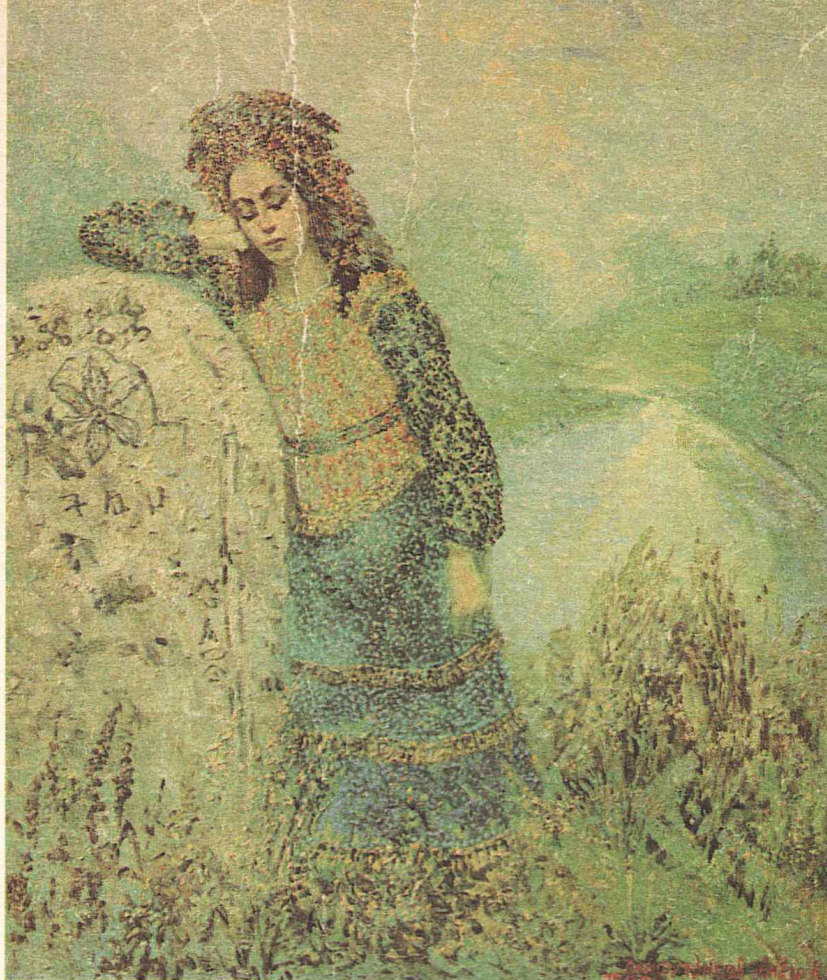
Әнвәр Сәйфетдинов

...Үзебез таний-бәяли алмағаннарны безгә әш кына «диңгез арты» таныта.

Сағыну хисе. Билгеле, илләрен, дәүләтләрен югалтмаған, жирләреннән, йортларыннан сөрелмәгән, дөнья читләренә сибелмәгән-чәчелмәгән, аерылу ачысын татымаған халыкка аны аңлавы читендер. Әнвәр исә үз халкының улы...

Серлелекнең тагын бер сере—Әнвәр Сәйфетдинов ижәт иткән хатын-кыз образлары. Күңелнең самими һәм сағышлы халәте, бихисап төсләр фантазиясе. «Мин жирдә мөхәббәт тарихын язам»,—дигәндә рәс-сам, һичшиксез, тормыш гармониясен төшкил иткән шушы гүзәл мизгелләрне күздә тотадыр.

«Минем хыялым, рәс-сам буларак, үземнең нәни Илемне, йортымны булдыру»,—ди ул.

Болгар аһәңе

Үчән чабу